

Tom niniejszy pozwala lepiej zrozumieć złożone dzieje kompleksu Cytadeli Warszawskiej, zachęca do poznania licznych pamiątek (bransoletka z chleba wykonana przez powstańca Eustachego Czarnowskiego), cennych materiałów archiwalnych (grypsy straconego wraz z Trauguttem Romana Żulińskiego), dzieł sztuki (obrazy Aleksandra Sochaczewskiego). Autorzy przedstawili również propozycje realizacji potrzeb edukacyjnych i przezwycięzania barier w dostępie do muzeów. To bogaty materiał historyczny, liczne i zaskakujące notki biograficzne, zapowiedzi, pytania zachęcające do przemyśleń i dyskusji. Narasta nadzieja, że Cytadela Warszawska stanie się nam wszystkim bliższą, bardziej pomocną w zrozumieniu przeszłości narodowej i utrwaleniu wartości, które winny nas łączyć ponad podziałami, również politycznymi.

Prof. dr hab. Adam Czesław Dobroński

Projekt: „Kompleksowa poprawa oferty kulturalnej i wzrost dostępności do kultury obiektów Muzeum Niepodległości w Warszawie poprzez rewitalizację i modernizację oddziału - Cytadeli Warszawskiej - a w szczególności X Pawilonu, XI Pawilonu, Bramy Bielańskiej i dziedzińca“.

Projekt jest współfinansowany przez Unię Europejską ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Mazowieckiego 2007-2013, budżetu państwa oraz ze środków budżetowych Samorządu Województwa Mazowieckiego.

OCHRONA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO
PERSPEKTYWY ROZWOJU

X I XI PAWILON
BRAMA BIELAŃSKA

CYTADELA WARSZAWSKA

CYTADELA WARSZAWSKA

X i XI PAWILON
BRAMA BIELAŃSKA

OCHRONA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

PERSPEKTYWY ROZWOJU

ISBN: 978-83-62235-61-2

CYTADELA

W A R S Z A W S K A

Projekt: „Kompleksowa poprawa oferty kulturalnej i wzrost dostępności do kultury obiektów Muzeum Niepodległości w Warszawie poprzez rewitalizację i modernizację oddziału - Cytadeli Warszawskiej - a w szczególności X Pawilonu, XI Pawilonu, Bramy Bielańskiej i dziedzińca”

Projekt jest współfinansowany przez Unię Europejską ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Mazowieckiego 2007-2013, budżetu państwa oraz ze środków budżetowych Samorządu Województwa Mazowieckiego.

CYTADELA

W A R S Z A W S K A

X i XI PAWILON
BRAMA BIELAŃSKA

OCHRONA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

PERSPEKTYWY ROZWOJU

Redakcja Tadeusz Skoczek

Warszawa 2014

Zespół redakcyjny:

Marzena Milewska, Jolanta Załęczny, Jarosław Jaskólski, Tadeusz Skoczek, Stefan Artymowski

Recenzje naukowe:

Prof. dr hab. Adam Czesław Dobroński, dr Janusz Gmitruk

Fotokronika:

Tadeusz Stani

Projekt okładki, skład i łamanie tekstu:

Mateusz Ryszkowski

Tłumaczenia:

Biuro Tłumaczeń Diuna

BIURO TŁUMACZEŃ DIUNA

ISBN: 978-83-62235-61-2

Wydawca:

Muzeum Niepodległości w Warszawie, al. Solidarności 62, 00-240 Warszawa, tel. 22 826-90-91
e-mail: sekretariat@muzeumniepodleglosci.art.pl

SPIS TREŚCI

Adam Struzik, Słowo wstępne	7
CZEŚĆ PIERWSZA. ZRÓWNOWAŻONY ROZWÓJ MAZOWSZA A WYKORZYSTANIE FUNDUSZY UNIJNYCH	
Wiesław Raboszuk, Fundusze unijne na rzecz mazowieckiej kultury	17
Mariusz Frankowski, Dobre praktyki projektów unijnych, wykorzystanie funduszy na Mazowszu	33
CZEŚĆ DRUGA. MUZEUM X PAWILONU CYTADELI WARSZAWSKIEJ	
Jerzy Wądrodzki, Dzieje X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej	51
Anna Milewska-Młynik, X Pawilon w zbiorach Muzeum Niepodległości. Pamiątki z lat niewoli i walki o niezawisłość Polski	73
Stefan Artymowski, Rola X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej w dziejach narodu	93
Andrzej Kotecki, Od więźnia do kapelana – błogosławiony ojciec Honorat Koźmiński OFMCamp.	103
Jacek Macyszyn, Garść refleksji i uwag związanych z budową „Celi Pamięci bł. Honorata Koźmińskiego”	111
Tadeusz Skoczek, Grypsy Romana Żulińskiego z Cytadeli	118
Stanisława Macierzyńska, Cytadela Warszawska: bibliografia druków zwartych: wybór	123

CZĘŚĆ TRZECIA. CYTADELA DLA EDUKACJI I INTERGRACJI

Jolanta Dąbek,
Niepełnosprawny twórca i odbiorca kultury 141

Jolanta Załęczny,
Propozycje wykorzystania historii, wnętrz i ekspozycji X Pawilonu
dla potrzeb edukacyjnych 167

Tadeusz Skoczek,
Bariery, muzeum, niepełnosprawność 155

CZĘŚĆ CZWARTA. ETAPY REALIZACJI PROJEKTU

Marek Belczyk,
Kalendarium działań związanych z przeprowadzeniem prac remontowych 189

Jarosław Jaskólski,
Kalendarium działań promocyjnych projektu rewitalizacji 193

Spis ilustracji 204

Fotokronika rewitalizacji 209

MARSZAŁEK WOJEWÓDZTWA MAZOWIECKIEGO
ul. Jagiellońska 26, 03-719 Warszawa

Szanowni Państwo,

działanie na rzecz ochrony dziedzictwa narodowego i rozwoju kultury stanowi jedno z istotnych zadań Samorządu Województwa Mazowieckiego. Kultura jest bowiem ważnym czynnikiem wspierającym rozkwit społeczno-gospodarczy naszego regionu i jej rola będzie systematycznie wzrastać. Znaczącą szansę na rozwijanie infrastruktury instytucji kultury dają środki pozyskane z Unii Europejskiej. Najlepszym tego potwierdzeniem może być przedsięwzięcie realizowane przez Muzeum Niepodległości w Warszawie – instytucję kultury, której organizatorem jest Samorząd Województwa Mazowieckiego. Projekt pt. *Kompleksowa poprawa oferty kulturalnej i wzrost dostępności do kultury obiektów Muzeum Niepodległości w Warszawie poprzez rewitalizację i modernizację oddziału – Cytadeli Warszawskiej – w szczególności X Pawilonu, XI Pawilonu, Bramy Bielańskiej i dziedzińca* to modelowy przykład wykorzystania środków unijnych na ochronę narodowego dziedzictwa kulturowego. Przedsięwzięcie jest obecnie w trakcie realizacji, a jego zakończenie nastąpi w połowie 2015 roku. Warto podkreślić, że należy ono do grupy projektów kluczowych Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Mazowieckiego 2007-2013.

W ramach wspomnianego przedsięwzięcia Muzeum Niepodległości wykona określone zadania inwestycyjne, przez co stworzy zdecydowanie lepsze i bardziej atrakcyjne warunki do prezentacji swoich cennych zbiorów oraz ciekawej oferty kulturalnej, jak również stanie się bardziej dostępne i przyjazne osobom niepełnosprawnym oraz wszystkim turystom.

Podkreślić jednak należy, że modernizacja obiektu historycznego – takiego jak X Pawilon Cytadeli Warszawskiej – niesie ze sobą nie tylko szanse na jego dalszy rozwój, lecz także zagrożenia. Wynikają one chociażby z zabytkowego charakteru konkretnego miejsca. Projekt, który ingeruje w historyczną tkankę obiektu, nie może naruszyć jego etosu poprzez radykalną zmianę otoczenia, układu pomieszczeń i funkcji. Dbałość o zachowanie dziedzictwa kulturowego w jego jak najbardziej zbliżonej do oryginału postaci przyświeca dyrekcji Muzeum podczas realizacji poszczególnych zadań projektu. Modernizacja wystaw stałych Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej, wśród których będą: „Więźniowie X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej”, „Józef Piłsudski w X Pawilonie” „O. Honorat Koźmiński – więzień i duchowny” oraz „Sybiracy 1940-1956”, ma na celu ich media-

tyzację, rozumianą jako sposób na pogłębianie wiedzy historycznej, będącej przesłaniem wystaw. Nie jest planowana zmiana ich charakteru lub całkowite zastąpienie relacji interpersonalnej między zwiedzającymi a oprowadzającym po wystawach historykiem. Należy bowiem pamiętać, że bezrefleksyjne zastosowanie nowoczesnych technologii w wystawiennictwie może doprowadzić do całkowitego zawłaszczenia przestrzeni oraz spłylenia przesłania ekspozycji. Właśnie dlatego modernizacja wystaw stałych w Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej z założenia będzie nieinwazyjna w tym aspekcie.

Mając na względzie znaczenie realizowanego przez Muzeum Niepodległości projektu, pragnę przekazać w Państwa ręce publikację, która powstała w ramach jego promocji. Wydawnictwo jest zbiorem referatów, które zostaną wygłoszone podczas konferencji pt. „Cytadela Warszawska. Ochrona dziedzictwa kulturowego – perspektywy rozwoju” w Muzeum Niepodległości 23 października 2014 roku. Mam nadzieję, że publikacja wzbudzi Państwa zainteresowanie, poszerzy wiedzę na temat dziejów tej części Warszawy i planów dalszego jej rozwoju dla dobra regionu i jego mieszkańców. Życzę miłej lektury.

Adam Struzik

Marszałek Województwa Mazowieckiego

Ladies and Gentlemen,

it is one of the major tasks of the Mazovian Voivodship Government to act in favour of the protection of national heritage and culture development. Culture is namely an important factor supporting the economic and social growth of our region and its role will gradually increase. Funds acquired from the European Union give us a great chance of developing the infrastructure of the cultural institutions. The undertaking of the Warsaw Museum of Independence – a culture institution whose organizer is the Mazovian Voivodship Local Government – is the best confirmation of that. A project entitled *Complex repair of the cultural offer and increasing the accessibility to the facilities of the Warsaw Museum of Independence through revitalisation and modernisation of the branch – Warsaw Citadel – in particular the X Pavilion, the XI Pavilion, the Bielany Gate and the courtyard* is a model example of spending resources from the Union to protect the national cultural heritage. The venture is currently in progress, its completion will take place in the middle of the year 2015. It should be emphasized that it belongs to the key projects of the Regional Operating Programme of the Mazovian Voivodship 2007-2013.

Within the scope of the aforementioned venture, the Museum of Independence will fulfill particular investment tasks, thus creating undoubtedly better and more attractive conditions to present its valuable collections and interesting cultural offer, as well as become a place more accessible and friendly to the disabled and all tourists.

It has to be emphasized though, that the modernisation of a historical building – such as the X Pavilion of the Warsaw Citadel – brings not only chances for its further development, but also threats. They result even from the historical character of this particular place. A project which interferes with the historical tissue of the building may not break its ethos by a radical change of environment, the arrangement of the rooms or functions. During fulfilling of particular tasks of the project, special attention is paid by the management of the Museum to preserving the cultural heritage in its possibly close to the original form.

Modernising of permanent exhibitions of the X Pavilion Museum of the Warsaw Citadel, among which there will be “Prisoners of the X Pavilion of the Warsaw Citadel”, “Józef Piłsudski in the X Pavilion”, “O. Honorat Koźmiński – prisoner and cleric” and “Sybirak 1940-1956” which aims to mediatise them, is understood as a means to deepen the historical knowledge which is the message conveyed by the exhibitions. It is not planned to change their character or a complete replacement of the interpersonal relation between the visitors and a historian who shows them round. One should remember, namely, that a mindless application of modern technologies in the art of exhibiting may lead to occupation of the entire space and oversimplification of the exhibition’s message. That is why modernising the permanent exhibitions in the X Pavilion Museum of the Warsaw Citadel is intended to be non-invasive in this aspect.

Bearing in mind the importance of the project conducted by the Museum of Independence, I wish to hand over to you a publication created as a means to promote it. This publication is a collection

of essays to be presented during a conference “Warsaw Citadel. Protection of cultural heritage – development perspectives” in the Museum of Independence on 23th October 2014. I hope it will attract your interest, broaden your knowledge about history of this part of Warsaw and its further development plans for the sake of the region and its inhabitants. I wish you a pleasant reading.

Sehr geehrte Damen und Herren,

die Tätigkeit für den Schutz des nationalen Erbes und der Kulturentwicklung ist eine der wichtigsten Aufgaben der Selbstverwaltung der Woiwodschaft Mazowieckie. Die Kultur ist nämlich ein wichtiger Faktor, der zum gesellschaftswirtschaftlichen Aufschwung unserer Region beiträgt. Ihre Rolle wird immer größer. Eine wichtige Chance für die Entwicklung der kulturellen Infrastruktur sind Finanzmittel, die von der Europäischen Union erworben werden. Als die beste Bestätigung dafür kann ein von dem Unabhängigkeitsmuseum in Warschau – einer kulturellen Institution – durchgeführtes und durch die Selbstverwaltung der Woiwodschaft Masowieckie organisierte Vorhaben gelten. Das Projekt unter dem Titel *Eine umfassende Verbesserung des kulturellen Angebots und Verbesserung der Zugänglichkeit zu den Sammlungen des Unabhängigkeitsmuseum in Warschau durch die Revitalisierung und Modernisierung der Filiale – der Zitadelle Warschau – besonders des X. Pavillons, des XI. Pavillons, des Bielańska-Tors und des Hofes* ist ein Modellbeispiel für die Nutzung der EU-Mittel für den Schutz des nationalen Kulturerbes. Das Vorhaben befindet sich zur Zeit in der Umsetzungsphase und wird Mitte 2015 abgeschlossen sein. Es ist bemerkenswert, dass es zu der Gruppe der Schlüsselprojekte des operationelles Regionalprogramm für die Woiwodschaft Mazowieckie 2007-2013 gehört.

Im Rahmen des erwähnten Vorhabens führt das Unabhängigkeitsmuseum bestimmte Investitionsaufgaben durch, wodurch es eindeutig bessere und attraktivere Bedingungen für die Präsentation der eigenen wertvollen Sammlungen und des interessanten kulturellen Angebotes erschafft, und gleichzeitig für Menschen mit Behinderung und auch für andere Touristen zugänglicher und freundlicher wird.

Es soll betont werden, dass die Modernisierung des historischen Gebäudes – wie des X. Pavillons der Zitadelle Warschau – nicht nur Chancen für seine weitere Entwicklung, aber auch Gefahren mit sich bringt. Sie entstehen beispielsweise aus dem historischen Charakter des gegebenen Ortes. Das Projekt, das in das historische Gewebe des Gebäudes eingreift, darf seine Eigenart durch eine radikale Veränderung der Umgebung, der Aufteilung der Räume und der Funktionen nicht beeinträchtigen. Die Sorge um den Erhalt des Kulturerbes in seiner möglich originellen Gestalt ist ein wesentliches Anliegen der Leitung des Museum während der Durchführung der einzelnen Phasen des Projekts . Die Modernisierung der Dauerausstellungen des Museums der X. Pavillons der Zitadelle Warschau, zu denen: „Die Gefangenen des X. Pavillons der Zitadelle Warschau“, „Józef Piłsudski im X. Pavillon“, Pater Honorat Koźmiński – der Gefangene und Geistliche“ und „Sibirien 1940-1956“ gehören, hat

als Ziel ihre Ausstattung mit Medien, die als Werkzeug zur Vertiefung des historischen Wissen verstanden sind, welches die Ausstellung vermitteln möchte. Die Veränderung ihres Charakters oder eine völlige Ersetzung der interpersonalen Beziehungen zwischen dem Besucher und dem durch die Ausstellung herumführenden Historiker ist nicht geplant. Man darf nicht vergessen, dass eine unbedachte Verwendung der modernen Technologie im Ausstellungswesen den Raum vollständig verändern und zu einer Vereinfachung der Ausstellungsbotschaft führen kann. Gerade deswegen wird die Modernisierung der Dauerausstellungen im Museum der X. Pavillon der Zitadelle Warschau, per Definition, in diesem Aspekt zerstörungsfrei sein.

Unter Berücksichtigung der Bedeutung des durch das Unabhängigkeitsmuseum durchgeführten Projektes möchte ich Ihnen eine Veröffentlichung überreichen, die im Rahmen der Maßnahmen zur Steigerung seines Bekanntheitsgrades geschrieben wurde. Die Publikation ist eine Sammlung von Referaten, die während der Konferenz unter dem Titel „Die Zitadelle Warschau. Der Schutz des Kulturerbes – Perspektiven der Entwicklung“ im Unabhängigkeitsmuseum am 23 Oktober 2014 statt gefunden hat. Ich hoffe, dass diese Publikation Ihr Interesse erweckt und Ihr Wissen über die Geschichte dieses Teils von Warschau und über die Pläne von der weiteren Entwicklung zum Wohle der Region und ihrer Bewohner erweitert. Ich wünsche Ihnen ein angenehmes Lesen.

Уважаемые Дамы и Господа!

Деятельность для охраны национального наследия и развития культуры – это одна из существенных задач Самоуправления Мазовецкого воеводства. Так как культура является важным фактором, поддерживающим общественно-экономическое развитие нашего региона, а ее роль будет постоянно увеличиваться. Значительную возможность развития инфраструктуры культурных учреждений дают денежные фонды Европейского Союза. Самым лучшим подтверждением этого может быть мероприятие, реализуемое Музеем независимости в Варшаве – культурным учреждением, организатором которого является Самоуправление Мазовецкого воеводства. Проект под названием «Комплексное улучшение культурного предложения и рост доступности к культуре объектов Музея независимости в Варшаве путем оживления и модернизации филиала – Варшавской цитадели – в частности X павильона, XI павильона, Белянских врат и внутреннего двора» – это модельный пример использования средств Евросоюза для защиты национального культурного наследия. Мероприятие сейчас находится в ходе реализации, а его окончание планируется в половине 2015 года. Следует подчеркнуть, что оно входит в состав группы ключевых проектов Региональной операционной программы Мазовецкого воеводства 2007-2013.

В рамках вышеупомянутого мероприятия Музей независимости выполнит определенные инвестиционные задачи, благодаря чему создаст значительно лучшие и более привлекательные условия для представления своей ценной коллекции и интересного

культурного предложения, а также станет более доступным и приветливым для инвалидов, а также всех туристов.

Однако следует заметить, что модернизация исторического объекта, такого как Х павильон Варшавской цитадели, несет с собой не только шансы его будущего развития, но также угрозу. Она является результатом, среди других, исторического характера данного места. Проект, который влияет на историческую ткань объекта, не может нарушить его этос, радикально меняя его окружение, систему помещений и функций. Заботливость о сохранении культурного наследия в его, как можно близкой к подлиннику, форме является приоритетом управляющих Музеем во время реализации отдельных задач проекта. Модернизация постоянных выставок Музея Х павильона Варшавской цитадели, среди которых будут: «Заключенные Х павильона Варшавской цитадели», «Юзеф Пилсудский в Х павильоне», «Отец Хонорат Козмински – заключенный и духовный» и «Сибиряки 1940-1956», осуществляется с целью их медиатизации, понимаемой как способ углубления исторических знаний, являющихся сутью выставок. Не планируется менять их характер или полностью заменять взаимоотношения между посетителями и историком-экскурсоводом. Следует помнить, что бессмысленное применение современных технологий в архитектуре выставок может привести к полному приобретению в собственность пространства и к тому, что суть экспозиции станет более поверхностной. Именно поэтому модернизация постоянных выставок в Музее Х павильона Варшавской цитадели будет по концепции не инвазивной в том аспекте.

Учитывая значение проекта, реализуемого Музеем Х павильона Варшавской цитадели, я желаю передать в Ваши руки публикацию, созданную в рамках его продвижения. Издание – совокупность докладов, которые будут прочитаны во время конференции «Варшавская цитадель. Защита культурного наследия – перспективы развития» в Музее независимости 23 октября 2014 года. Надеюсь, что публикация привлечет Ваше внимание, расширит знания на тему этой части Варшавы и планов ее дальнейшего развития для блага региона и его жителей. Желаю приятного чтения.

CZĘŚĆ PIERWSZA

ZRÓWNOWAŻONY ROZWÓJ MAZOWSZA A WYKORZYSTANIE FUNDUSZY UNIJNYCH

WIESŁAW RABOSZUK

Wicemarszałek Województwa Mazowieckiego

Urząd Marszałkowski Województwa Mazowieckiego w Warszawie

FUNDUSZE UNIJNE NA RZECZ MAZOWIECKIEJ KULTURY

STRESZCZENIE

Mazowsze stało się jednym z najważniejszych miejsc na kulturalnej mapie Polski. W województwie mazowieckim funkcjonuje 115 muzeów i oddziałów muzealnych, co stanowi niemal 16% wszystkich tego typu placówek w kraju, ponad 20% teatrów i instytucji muzycznych oraz 16% galerii sztuki. Od momentu wstąpienia Polski do Unii Europejskiej instytucje kultury mają możliwość pozyskiwania dofinansowania na swoje projekty z kilku źródeł: Funduszy Unii Europejskiej, Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego oraz Norweskiego Mechanizmu Finansowego. Na Mazowszu od 1 stycznia 2007 wdrażany jest Regionalny Program Operacyjny Województwa Mazowieckiego jako jeden z 16 regionalnych programów operacyjnych. Beneficjenci mogą występować o środki finansowe na swoje projekty w ramach poszczególnych priorytetów, w tym również na projekty kulturalne i turystyczne w ramach Priorytetu VI „Wykorzystanie walorów naturalnych i kulturowych dla rozwoju turystyki i rekreacji” na Działanie 6.1: Kultura i Działanie: 6.2 Turystyka oraz na modernizację infrastruktury w ramach Działania: 5.2 Rewitalizacja Miast. W ramach powyższych działań dofinansowanie z UE otrzymało już ponad 200 projektów, z czego 52 projekty zostały zakończone.

1. WSTĘP

Kultura Mazowska tworzyła się przez dziesiątki lat dzięki przenikaniu wielu wątków kulturowych. Region był tygłem, w którym spotkali się przedstawiciele różnych wizji, prądów i narodowości. Dzięki temu Mazowsze może szczycić się wspaniałymi tradycjami i kulturą ludową, zwłaszcza łowicką i kurpiowską, jak również występowaniem na jej ziemi cennych zabytków architektury, w tym zamków, pałaców i przede wszystkim tak charakterystycznych dla mazowieckiego krajobrazu, dworów szlacheckich.

Dzisiejsza oferta kulturalna Mazowsza to obcowanie zarówno z bogatym dziedzictwem przeszłości, które ukształtowało Polaków przez ponad dziesięć wieków, jak i z kulturą współczesną. Dzieła zgromadzone w muzeach na terenie Mazowsza pozwalają na poznanie przeszłości (zbiory malarstwa w Muzeum

Narodowym w Warszawie, Muzeum Secesji w Płocku, Muzeum Plakatu w Wilanowie, Muzeum Etnograficzne w Warszawie). W warszawskich galeriach (Zachęta, Centrum Sztuki Współczesnej) odbywa się wiele wystaw, bogata jest także oferta koncertowa (m.in. Festiwal Mozartowski, Warszawska Jesień Muzyczna, Jazz Jamboree).

Mazowsze stało się jednym z najważniejszych miejsc na kulturalnej mapie Polski. W województwie mazowieckim funkcjonuje 115 muzeów i oddziałów muzealnych, co stanowi niemal 16% wszystkich tego typu placówek w kraju, ponad 20% teatrów i instytucji muzycznych oraz 16 % galerii sztuki¹.

2. MOŻLIWOŚCI FINANSOWANIA KULTURY ZE ŚRODKÓW EUROPEJSKICH (2007-2013)

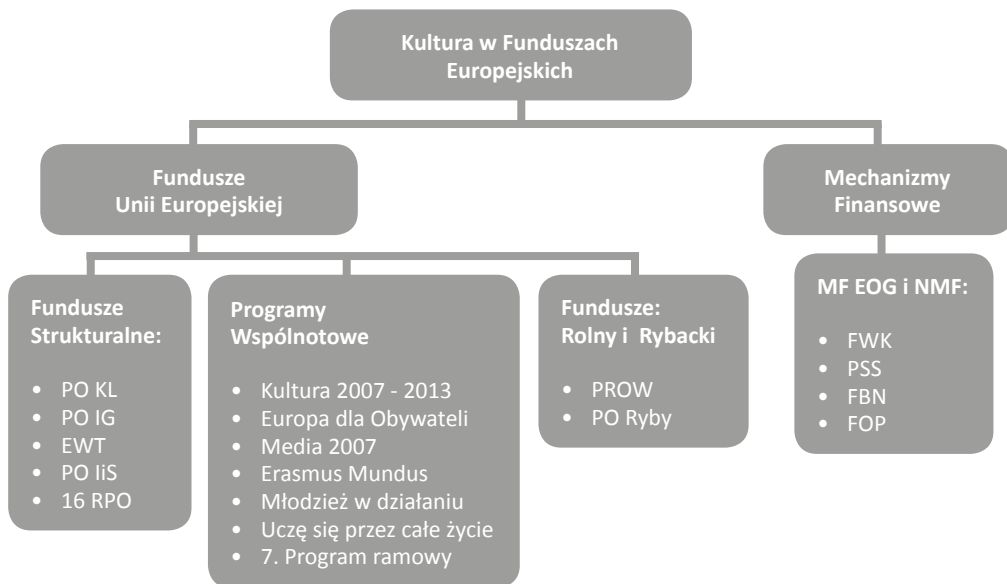
Wejście Polski do Unii Europejskiej otworzyło wiele nowych możliwości związanych z realizacją projektów z zakresu kultury. Środki, które pozyskano umożliwiły realizację wielu ciekawych inicjatyw, zarówno o charakterze infrastrukturalnym, jak i przedsięwzięć artystycznych. Fundusze strukturalne, o których mowa są podstawowym instrumentem finansowania polityki regionalnej UE, których głównym celem jest wzrost poziomu społeczno-ekonomicznej spójności wszystkich regionów Unii, w co w pełni wpisuje się kultura. Współcześnie kultura generuje dochody, tworzy nowe miejsca pracy, a przede wszystkim wpływa na zwiększenie atrakcyjności lokalizacyjnej dla inwestorów i mieszkańców.

Instytucje Kultury mogą się ubiegać o środki na swoje projekty z kilku źródeł: Funduszy Unii Europejskiej, Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego oraz Norweskiego Mechanizmu Finansowego. Fundusze UE dzielą się na fundusze strukturalne, w ramach których finansowanie odbywa się ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego (EFRR) oraz Europejskiego Funduszu Społecznego (EFS), programy wspólnotowe oraz fundusze: rolny i rybacki (Diagram 1).

Na Mazowszu od 1 stycznia 2007 wdrażany jest Regionalny Program Operacyjny Województwa Mazowieckiego, jako jeden z 16 regionalnych programów operacyjnych. Beneficjenci mogą występować o środki finansowe na swoje projekty w ramach poszczególnych priorytetów, w tym również na projekty kulturalne i turystyczne w ramach Priorytetu VI „Wykorzystanie walorów naturalnych i kulturowych dla rozwoju turystyki i rekreacji” na Działanie 6.1: Kultura i Działanie 6.2: Turystyka oraz na modernizację infrastruktury w ramach Działania 5.2: Rewitalizacja Miast.

W ramach powyższych działań aplikowało wielu beneficjentów chcących uzyskać środki z EFRR. Dofinansowanie z UE otrzymało ponad 200 projektów, z czego już 52 projekty zostały zakończone. W ramach Działania 5.2, 6.1 i 6.2 przeprowadzono dotychczas 4 konkursy, w których wzięły udział głównie jednostki samorządu terytorialnego, instytucje kultury, organizacje pozarządowe, przedsiębiorcy, a także kościoły i związki wyznaniowe. Niestety w ramach dostępnej alokacji – ponad 940 mln zł, nie wszystkie projekty uzyskały dofinansowanie. Obecnie na listach rezerwowych znajduje się ponad 300 projektów, z czego najwięcej w Działaniu 6.2.

¹ Dane G, Działalność instytucji kultury w Polsce w 2012; Według stanu w dniu 31 XII 2012 r. http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/KTS_dzialalnosc_instyt_kultury_w_polsce_2012.pdf, dostępność 1VII 2014 r.

1. Diagram opracowany na podstawie publikacji **Możliwości finansowania kultury z funduszy europejskich w latach 2007-2013**, MKiDN

3. PROJEKTY REALIZOWANE PRZEZ MAZOWIECKIE INSTYTUCJE KULTURY W RAMACH REGIONALNEGO PROGRAMU OPERACYJNEGO WOJEWÓDZTWA MAZOWIECKIEGO

Województwo Mazowieckie jest organizatorem dla 28 wojewódzkich samorządowych instytucji kultury (IK). Są wśród nich teatry, muzea, biblioteka oraz instytucje muzyczne. Jednostki te tworzą ludzie pełni pasji i pomysłów, którzy poza środkami przekazywanymi im przez Samorząd poszukują wsparcia zewnętrznego. Szansą dla tych instytucji stało się przystąpienie Polski do Unii Europejskiej i udostępnienie środków europejskich przeznaczanych na rozwój kultury. Mazowieckie IK chętnie aplikują o te fundusze, szczególnie ma to odzwierciedlenie w inwestycjach zrealizowanych w ramach RPO WM w Priorytecie VI. Ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego skorzystało 16 IK, z czego dofinansowanie uzyskało 21 projektów na łączną kwotę 200 mln zł. W ramach Działania 6.1 zrealizowano 8 projektów, a 5 jest w trakcie realizacji. W Działaniu 6.2 instytucje zrealizowały 2 projekty, zaś 6 wymaga zakończenia. Ze względu na strategiczne znaczenie projektów dla regionu, aż 8 propozycji IK zostało umieszczonych w Indykatorywnym Wykazie Indywidualnych Projektów Kluczowych RPO WM 2007-2013 (IWIPK).

Projekty realizowane przez mazowieckie IK są to przedsięwzięcia mające na celu wykorzystanie walorów naturalnych i kulturowych dla wzrostu atrakcyjności regionu poprzez rozwój sektora turystyki i kultury w miastach oraz na obszarach wiejskich. Realizowane inwestycje to w dużej mierze działania rewitalizacyjne, renowacyjne oraz modernizacyjne, odnoszące się często do historycznych obiektów wraz z ich otoczeniem. IK w swoich projektach nastawione są również na tworzenie i rozwój systemów e-informacji kulturalnej i turystycznej oraz udostępnianie nieodpłatnych materiałów i publikacji w celu lepszego dotarcia do szerszego grona odbiorców. Dzięki środkom unijnym instytucje mają możliwość rozszerzyć promowanie utworzonych produktów.

4. OPIS PROJEKTÓW MAZOWIECKICH INSTYTUCJI KULTURY DOFINANSOWANYCH ZE ŚRODKÓW EFRR

4.1. EUROPEJSKIE CENTRUM ARTYSTYCZNE IM. FRYDERYKA CHOPINA W SANNIKACH

Europejskie Centrum Artystyczne może poszczycić się zabytkowym Zespołem Pałacowo-Parkowym w Sannikach, w którym przebywał Fryderyk Chopin. Obiekt ten wymagał kapitalnego remontu, co udało się zrealizować w ramach projektu „Rewaloryzacja Zespołu Pałacowo-Parkowego im. Fryderyka Chopina” dofinansowanego ze środków UE kwotą prawie 17 mln zł. Prace remontowe obejmowały m.in. rozebranie istniejących stropów i posadzek oraz wykonanie nowych, wzmocnienie murów, wymianę stolarki okiennej i drzwiowej, stropu wieży widokowej oraz instalacji wewnętrznych. Priorytetowym zamysłem projektu było zmodernizowanie i wyposażenie pałacowych sal, a w nowo zaaranżowanych pomieszczeniach stworzenie miejsc, które będą pełnić funkcje koncertowo-muzyczne, wystawiennicze, edukacyjne i turystyczne. W ramach aranżacji parku zostały wykonane nowe nasadzenia, powstały nowe ścieżki

3. Zespół Pałacowo-Parkowy im. Fryderyka Chopina w Sannikach

oraz utwardzono teren parku. Głównym celem projektu realizowanego w Sannikach było zwiększenie atrakcyjności turystycznej Mazowsza poprzez stworzenie kompleksowej i komplementarnej oferty turystycznej zespołu pałacowo-parkowego.

Kolejną inwestycją realizowaną przez Centrum w ramach środków UE jest projekt pn.: „Zwiększenie atrakcyjności turystycznej regionu Mazowsza poprzez stworzenie kompleksowej i komplementarnej oferty turystycznej Zespołu Pałacowo-Parkowego im. Fryderyka Chopina w Sannikach”. W ramach projektu Europejskie Centrum Artystyczne im. Fryderyka Chopina w Sannikach będzie mogło poszerzyć swoją ofertę koncertową i wystawienniczą. Zaplanowane zostały imprezy plenerowe wraz z koncertem chopinowskim, cykle: Smaki muzyki, Ludowa biesiada sannicka, a także impreza Kultura bez granic – jednodniowy pobyt w kompleksie pałacowym grupy turystycznej (uczestników Festiwalu Kultury i Sztuki), w tym osób niewidomych wraz z przewodnikami. Zostanie zakupiony i wdrożony system indywidualnego zwiedzania. Powstaną także punkty obsługi turystów, wyposażone w materiały promocyjne.

4.2. MAZOWIECKIE CENTRUM KULTURY I SZTUKI W WARSZAWIE

4. Budynek Mazowieckiego Centrum Kultury i Sztuki po renowacji

Mazowieckie Centrum Kultury i Sztuki (MCKiS) dzięki środkom z Unii stało się miejscem dostępnym również dla osób niepełnosprawnych. Na ten cel w ramach projektu pn.: „Zwiększenie dostępności do kultury poprzez renowację i modernizację zabytkowego budynku Mazowieckiego Centrum Kultury i Sztuki – stworzenie Centrum Aktywności Kulturalnej Osób Niepełnosprawnych” z UE przekazanych zostało ponad 1,5 mln zł. Jednym z udogodnień, które powstało w ramach projektu jest zewnętrzna winda. Poza tym po wyeliminowaniu architektonicznych barier na piętrze budynku – m.in. Galerii ELEKTOR, został stworzony program promocji twórczości osób niepełnosprawnych. W ramach tego programu instytucja będzie przynajmniej raz na kwartał organizowała imprezę artystyczną poświęconą twórczości osób niepełnosprawnych z obszaru Mazowsza. Została również wykonana renowacja zabytkowej elewacji i rekultywacja zieleni wokół obiektu.

4.3. MAZOWIECKIE CENTRUM SZTUKI WSPÓŁCZESNEJ „ELEKTROWNIA” W RADOMIU

Mazowieckie Centrum Sztuki Współczesnej „Elektrownia” w Radomiu jest liderem projektu „26-600 Strefa kultury”, w skład którego weszły inne instytucje kultury oraz kilka prywatnych firm. W ramach projektu ma powstać szlak kulturalny, który będzie łączył poszczególne instytucje. Na szlaku pojawiają się m.in. infokioski pozwalające na rezerwację i kupno biletów, zaplanowanie optymalnej trasy oraz uzyskanie szczegółowych informacji na temat ich aktualnej oferty. Kolejnym elementem przedsięwzięcia jest utworzenie portalu internetowego, dzięki któremu wszyscy zainteresowani będą mogli pobrać zindywidualizowane programy zwiedzania, zapoznać się z atrakcjami Radomia i okolic oraz zrobić internetową rezerwację biletów. Ponadto w ramach projektu, będą wydane ulotki i katalogi promujące instytucje biorące udział w działaniu oraz zostaną utworzone specjalne mobilne aplikacje.

4.4. MUZEUM AZJI I PACYFIKU W WARSZAWIE

Muzeum Azji i Pacyfiku w Warszawie to jedyna w Polsce instytucja muzealna poświęcona wyłącznie kulturom Azji i Oceanii. Jego zbiory liczą obecnie około 20 tys. eksponatów. Dzięki środkom z UE zostało zakupione profesjonalne wyposażenie dla działów merytorycznych muzeum, które stworzą zaplecze i uzupełnią część ekspozycyjną instytucji. Nowa siedziba zapewni odpowiednie warunki do gromadzenia, przechowywania, dokumentacji, zabezpieczania i udostępniania zbiorów. Muzeum Azji i Pacyfiku wprowadzi też nową, oryginalną ofertę kulturalną dla publiczności warszawskiej, polskiej i międzynarodowej. W ramach projektu pn.: „Wyposażenie specjalistyczne Muzeum Azji i Pacyfiku w Warszawie” w Muzeum powstanie jedyna w Polsce ekspozycja stała prezentująca kultury Azji i Oceanii, łącząca prezentację autentycznych obiektów z nowoczesnymi rozwiązaniami multimedialnymi. Dodatkowo w ofercie pojawiają się zmienne ekspozycje czasowe, zwiększy się dostęp do informacji oraz rozbudowana zostanie muzealna Biblioteka Azjatycka. W programie wydarzeń kulturalnych pojawiają się spotkania, koncerty, pokazy, z możliwością organizacji np. festiwali kultur azjatyckich. Realizacja projektu pozwoli również na rozwój działalności naukowo-badawczej poprzez organizację konferencji, seminariów itp. krajowych i międzynarodowych, a także prowadzenie prac konserwatorskich.

4.5. MUZEUM IM. JACKA MALCZEWSKIEGO W RADOMIU

W ramach funduszy unijnych Muzeum zrealizowało projekt pn.: „Jan Kochanowski inspiracją kulturową Mazowsza” przewidujący rewaloryzację całego kompleksu dworsko-parkowego Muzeum im. J. Kochanowskiego w Czarnolasie o łącznej powierzchni 10 ha. Program inwestycji obejmował aranżację parku z budową kordegardy, amfiteatru i remontem budynku gospodarczego, a także rewitalizację stawów wraz z budową instalacji zasilającej, rewaloryzację drzewostanu, modernizację ogrodzenia parku, wymianę nawierzchni oraz budowę szlaków komunikacyjnych. Zamontowano również monitoring i usunięto bariery architektoniczne, co sprawiło, że zabytkowy dworek z XIX w. został dostosowany dla potrzeb osób niepełnosprawnych.

Efektom projektu zrealizowanego przez Muzeum jest zwiększenie atrakcyjności turystycznej i poprawienie oferty kulturalnej subregionu radomskiego. Dzięki rewaloryzacji całego kompleksu zostały usunięte bariery architektoniczne, przez co obiekt może zwiedzać szersza grupa odbiorców, a budowa amfiteatru umożliwiła organizację plenerowych wydarzeń artystyczno estradowych i teatralnych.

4.6. MUZEUM KOLEJNICTWA W WARSZAWIE

Muzeum Kolejnictwa – Oddział w Sochaczewie dzięki środkom unijnym pozyska nowy obiekt. Na bazie dawnego przedszkola powstanie nowoczesne centrum edukacyjno-turystyczne. Inwestycja jest częścią przedsięwzięcia „Kolejką wąskotorową po wiedzę, relaks i radość”. Modernizacja budynku polegać będzie na wymianie stolarki okiennej i drzwiowej, a także instalacji elektrycznych. W ramach projektu „Modernizacja i adaptacja budynku po dawnym przedszkolu na cele statutowe Muzeum Kolejnictwa w Warszawie – Muzeum Kolei Wąskotorowej w Sochaczewie” wykonane zostaną także roboty wyburzeniowe, malarsko-tynkarskie oraz wodno-kanalizacyjne. Obiekt zostanie dostosowany do potrzeb osób niepełnosprawnych. W nowym budynku oprócz dwóch sal ekspozycyjnych

o łącznej powierzchni 200 m² znajdzie się sala multimedialna z możliwością wykorzystania na konferencje, zajęcia edukacyjne oraz spotkania tematyczne, a także sklep muzealny i punkt gastronomiczny. Wygospodarowane zostaną również pomieszczenia biurowe, magazynowe oraz pomieszczenie recepcyjne. W salach ekspozycyjnych prezentowane będą wystawy stałe oraz tymczasowe. Wystawy będą przygotowane w taki sposób, aby zainteresować młodego widza i umożliwić realizację atrakcyjnego programu lekcji muzealnych.

4.7. MUZEUM KULTURY KURPIOWSKIEJ W OSTROŁĘCE

5. Pomnik Mauzoleum nocą

Realizacja projektu pn.: „Ponarwie. Konserwacja i rewitalizacja fortu ziemnego i pomnika-mauzoleum poległych w bitwie pod Ostrołęką 26 maja 1831 roku” uchroniła fort ziemny i pomnik-mauzoleum przed dalszą dewastacją. Dzięki wsparciu z Unii Europejskiej możliwe było przeprowadzenie prac konserwatorskich, w wyniku których pomnik-mauzoleum został zaadaptowany na potrzeby Muzeum Powstania Listopadowego. Pomnik Mauzoleum stanowi jeden z nielicznych zachowanych przykładów kubaturowych budynków z okresu dwudziestolecia międzywojennego upamiętniających poległych w bitwach 1831 roku. Zwiedzający mogą podziwiać przygotowane ekspozycje, m.in.: „Panorama bitwy pod Ostrołęką 26 maja 1831 roku i dzieje kampanii 1831 roku. Wirtualizacja przestrzeni historycznej pola bitwy”, „Obchody setnej rocznicy bitwy pod Ostrołęką w kontekście obchodów ogólnokrajowych upamiętniających wybuch powstania listopadowego i bitwy kampanii 1831 roku”. W ramach projektu uporządkowano także zieleń na terenie fortu, oczyszczono fosę oraz zrekonstruowano profile i nasypy wału ziemnego z bocznymi tarasami pomnika.

4.8. MUZEUM MAZOWIECKIE W PŁOCKU

Muzeum Mazowieckie w Płocku na przebudowę kamienicy pozyskało ze środków RPO WM prawie 14 mln zł. Projekt rozbudowy i adaptacji kamienicy zakładał utworzenie ekspozycji regionalnej w nowym pięciokondygnacyjnym budynku, dobudowanym do północno-wschodniej ściany obecnej siedziby Muzeum Mazowieckiego. Nowy obiekt jest funkcjonalnie powiązany z istniejącym budynkiem. W piwnicy powstał magazyn i pomieszczenia techniczne. Na parterze, obok głównego wejścia, umieszczono kasy biletowe i szatnię. Na pozostałych czterech kondygnacjach znalazły miejsce sale wystawowe. W ramach projektu „Rozbudowa i adaptacja kamienicy przy ulicy Tumskiej dla potrzeb Muzeum Mazowieckiego w Płocku” powstała ekspozycja, składająca się z czterech części poświęcona historii Płocka, północnego Mazowsza oraz samego muzeum. Część pierwsza obejmuje dziesięć wieków Płocka. Jest to ekspozycja archeologiczna od początków dziejów miasta do końca XVI w. W części drugiej przedstawione zostały tradycje Muzeum Mazowieckiego w Płocku. W części trzeciej – sztuka artystów płockich XIX i XX wieku (malarstwo, rysunek, modelarstwo), a w czwartej – dzieje pieniądza polskiego. Cała ekspozycja charakteryzuje się nowoczesną aranżacją. W prezentacji wystaw wykorzystano różne techniki wizualne i multimedialne, co umożliwia aktywne zwiedzanie wystaw.

4.9. MUZEUM NIEPODLEGŁOŚCI W WARSZAWIE

Muzeum Niepodległości poprzez realizację projektu „Kompleksowa poprawa oferty kulturalnej i wzrost dostępności do kultury obiektów Muzeum Niepodległości w Warszawie poprzez rewitalizację i modernizację oddziału – Cytadeli Warszawskiej – w szczególności X Pawilonu, XI Pawilonu, Bramy Bielańskiej i dziedzińca” zamierza poprawić ofertę kulturalną i wzrost dostępności do zespołu obiektów, znajdujących się na terenie Cytadeli Warszawskiej. W ramach inwestycji został zrewitalizowany oraz zmodernizowany X i XI Pawilon oraz Brama Bielańska. Dzięki modernizacji wyposażenia technicznego

sali kinowo-konferencyjnej zbiory Muzeum będą udostępnione w szerszym zakresie. W ramach projektu pomieszczenia Bramy Bielańskiej zostaną wyposażone w sprzęt komputerowy i multimedialny. Przewiduje się również stworzenie portalu, w którym będzie można obejrzeć zbiory posiadane we wszystkich oddziałach Muzeum. Projekt zakłada również dostosowanie Muzeum dla potrzeb osób niepełnosprawnych poprzez usunięcie barier znajdujących się na jego terenie.

4.10. MUZEUM ROMANTYZMU W OPINOGÓRZE

7. Widok na Folwark

Muzeum Romantyzmu w Opinogórze wykorzystało środki z RPO WM na dwa duże projekty: „Zwiększenie dostępności do kultury – stworzenie Międzynarodowego Ośrodka Edukacji i Dziedzictwa Kulturowego w Muzeum Romantyzmu w Opinogórze – etap I: zaplecze edukacyjne, folwarczne, gospodarcze i park krajobrazowy” oraz „Zwiększenie atrakcyjności turystycznej Północnego Mazowsza – Budowa Oranżerii z funkcją konferencyjno-kulturalną na terenie Zabytkowego Zespołu Pałacowo-Parkowego Muzeum Romantyzmu w Opinogórze” na łączną kwotę 20 mln. Dzięki środkom unijnym zabytkowy park w zespole pałacowo-parkowym Muzeum w Opinogórze odzyskał dawny blask. W ramach projektu powstał nowy Zespół Gospodarczo-Folwarczny z Wozownią i Ptaszarnią – „Folwark”, poszerzono drogi, przeprowadzono selekcję drzewostanu z jednoczesnym dosadzeniem nowych krzewów i roślin pachnących. W nowym budynku wozowni powstała część ekspozycyjna o powierzchni ponad 177 m², gdzie miejsce swoje znalazły dwie sale, w których prezentowane będą wozy epoki romantyzmu. Na parterze zbudowano boksy dla czterech koni, stanowiska postojowe dla wozów oraz magazyn pasz. W budynku dydaktyczno – usługowym znalazła się m.in. sala dydaktyczna przeznaczona do prowadzenia lekcji muzealnych. Dodatkowo powstały także cztery ptaszarnie oraz drewniane altany. Wybudowane zostały także drogi dojazdowe i chodniki, a dla najmłodszych zwiedzających – plac zabaw. Na terenie Zabytkowego Zespołu Pałacowo-Parkowego w 2009 r. w ramach projektu odbudowano oranżerię. Budynek wzorowano na szkicach i rysunkach odnalezionych w piwnicach zameczku. Realizacja przedmiotowego projektu

pozwoili na stworzenie w Muzeum Romantyzmu w Opinogórze nowoczesnego centrum kulturalnego, dającego możliwość mieszkańcom Mazowsza uczestnictwa w imprezach kulturalnych w warunkach odpowiadających wymogom współczesnego odbiorcy.

4.11. MUZEUM SZLACHTY MAZOWIECKIEJ W CIECHANOWIE

Realizacja projektu pt. „Rewitalizacja Zamku Książąt Mazowieckich w Ciechanowie – Ośrodek Pogranicza Kultur (etap I)” przywróciła społeczeństwu miasta, regionu i Polski turystyczną atrakcję poprzez jego kompleksową konserwację i rewitalizację. Ulegający ciągłej degradacji obiekt dziedzictwa kulturowego stanowi ważny element przestrzeni miasta, a w połączeniu z odtworzeniem „Traktu Średniowiecznego”

8. Wnętrze Zamku – widok na Dom Mały

podnosi atrakcyjność i konkurencyjność turystyczną miasta. W ramach I etapu dokonano przebudowy, dawnego Domu Małego, pawilonu recepcyjno-oświatowego. Dwukondygnacyjny budynek mieści teraz na parterze – salę spotkań, recepcję dla obsługi ruchu turystycznego, salę odczytową, toaletę dla niepełnosprawnych, zaplecze a także ciągi komunikacyjne łączące się z ekspozycjami w basztach; na piętrze: salę edukacyjną ze stanowiskami komputerowymi, bibliotekę, toaletę i pomieszczenia Ośrodka Badań Kultur Pogranicza. Odkryto także średniowieczne, zabytkowe piece (które były zasypane ziemią), poprzez wprowadzenie przeszkolonych podłóg umożliwiono prezentację zachowanych relikwów. W ramach projektu przeprowadzono konserwacje zabytkowych murów zamkowych i baszt oraz ich wzmocnienia a także z zewnątrz odkryto i odrestaurowano piękne freski.

4.12. MUZEUM WSI MAZOWIECKIEJ W SIERPCU

Na terenie Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu powstanie nowoczesne Centrum Kulturalno-Rekreacyjne. Przedsięwzięcie zakłada budowę trzech członów funkcjonalnych: części hotelowej, części widowiskowo-konferencyjnej umożliwiającej organizację koncertów, imprez teatralno-muzycznych, szkoleń i konferencji oraz części rekreacyjno-rozrywkowej. Nie zabraknie części gastronomicznej złożonej z restauracji, kawiarni, baru i funkcjonalnego zaplecza gastronomicznego. Planowane przedsięwzięcie przyczyni się do umocnienia pozycji Sierpca na mapie turystycznej nie tylko Mazowsza, lecz także kraju, a nawet Europy. Umożliwi organizację konferencji naukowych i szkoleń oraz imprez plenerowych na szerszą niż dotąd skalę. Wpłyne też na ofertę edukacyjno-rekreacyjną, która dzięki powstaniu nowych budynków, będzie mogła ulec poszerzeniu. Na projekt „Budowa centrum kulturalno-rekreacyjnego w Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu” muzeum uzyskało dofinansowanie z EFRR w wysokości prawie 38 mln zł.

4.13. MUZEUM WSI RADOMSKIEJ W RADOMIU

Projekt pn.: „Zdarzyło się kiedyś nad wodą – Trasa turystyczna w radomskim skansenie” pozwolił wzbogacić radomski skansen o kolejne obiekty: dwa nowe oraz osiem zabytkowych. Został wybudowany nowy amfiteatr z zapleczem wystawienniczo-konferencyjnym oraz pracownia konserwacji zabytków z zapleczem. W amfiteatrze z zadaszoną sceną i widownią na 322 miejsc siedzących, odbywać się będą imprezy kulturalno-turystyczne. W budynku mieścić się będą m.in. sala wystawienniczo-konferencyjna oraz garderoby dla artystów. Drugi nowy obiekt – pracownia konserwacji stanowić będzie zaplecze techniczne dla konserwowanych i translokowanych zabytków. W budynku umiejscowiono pracownię stolarską, pracownię konserwatorską, magazyn zbiorów, garaże, warsztat oraz inne pomieszczenia pomocnicze i socjalne. Obiekt wyposażony został w windę towarową do obsługi magazynu zbiorów na poddaszu. Na nowej trasie turystycznej podziwiać można osiem zabytkowych obiektów m.in. zagrodę okólnik z Solca składającą się z czterech budynków – dwóch stodół ze spichlerzami, oboro-stajni oraz zadaszonej bramy wjazdowej, a także chałupę z Solca. W skansenie znalazł się także trak z Molend, a także dwa młyny – z Zofiówki napędzany turbiną oraz Zajączkowa na koło wodne. Projekt w radomskim skansenie wpłynie

9. Młyn z Zajączkowa

na rozwój turystyki południowej części Mazowsza, również tej o znaczeniu zagranicznym. Cenny jest też dla procesów społeczno-gospodarczych Radomia. Przedsięwzięcie pozwoli promować walory przyrodnicze terenów położonych w subregionie radomskim, jednocześnie je chroniąc i zachowując ich dziedzictwo kulturowe. Za tym idzie także szerszy dostęp do kultury, co ważne – z myślą o potrzebach osób dotkniętych niepełnosprawnością.

10. Parter, widok na recepcję

4.14. PAŃSTWOWE MUZEUM ETNOGRAFICZNE W WARSZAWIE

Zabytkowy, neorenesansowy budynek, w którym mieści się Państwowe Muzeum Etnograficzne od wielu lat wymagał gruntownego remontu. Obiekt udało się przebudować i zmodernizować dzięki pozyskanym przez Muzeum środkom z Unii Europejskiej w ramach projektu pn.: „Zwiększenie dostępności do infrastruktury kultury poprzez modernizację budynku Państwowego Muzeum Etnograficznego w Warszawie”. Inwestycja realizowana była etapami. W pierwszej kolejności wyremontowana została piwnica, rozbudowano i zmodernizowano szatnie oraz toalety dla zwiedzających. Znajdujące się w piwnicy pomieszczenia zostały zaadaptowane na aneks kuchenny, zaplecze do obsługi wystaw oraz scenę. Na parterze została dokończona modernizacja wejścia, gdzie zamontowano przeszklone drzwi oraz nowa winda przystosowana do potrzeb osób niepełnosprawnych. W pomieszczeniach we wschodniej części budynku umiejscowiono komputery z dostępem do informacji o zbiorach w wersji elektronicznej oraz stoisko z materiałami promującymi muzeum. Pomyślano także o najmłodszych i stworzono: muzeum dla dzieci, bibliotekę oraz dużą, częściowo przeszkloną salę ekspozycyjną. Sala kinowa została przekształcona na salę konferencyjno-wystawową z rozkładaną sceną.

Państwowe Muzeum Etnograficzne dzięki dofinansowaniu projektu pn.: „Wzmocnienie walorów turystycznych i kultury Mazowsza poprzez realizację wystawy stałej Czas Świętowania w Państwowym Muzeum Etnograficznym w Warszawie” wzbogaciło się o nową wystawę stałą, przedstawiającą stroje ludowe. Za blisko pół miliona dotacji muzeum zorganizuje także ścieżki edukacyjne i warsztaty, wyda mapę z atrakcjami kulturalnymi województwa mazowieckiego oraz wydrukuje ulotki informacyjne. Wystawa została otwarta w grudniu 2013 r. z okazji jubileuszu 125-lecia muzeum. W ramach projektu został wykonany stelaż do wystawy, materiały promocyjne, wydano również katalog. Zostały zakupione nowe manekiny, gabloty oraz multimedia z nowoczesnym oświetleniem. Ponadto powstała aplikacja mobilna na smartfony, nowa strona internetowa, a także multimedialny przewodnik. Dzięki przyznanej dotacji Muzeum Etnograficzne stało się nowoczesną placówką kulturalną.

11. Karczma staropolska

4.15. PAŃSTWOWY ZESPÓŁ LUDOWY PIĘŚNI I TAŃCA MAZOWSZE IM. TADEUSZA SYGIETYŃSKIEGO

Państwowy Zespół Ludowy Pieśni i Tańca „Mazowsze” im. Tadeusza Sygietyńskiego zrealizował 3 projekty z Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Mazowieckiego. W ramach projektu „Matecznik Mazowsze” – centrum folklorystyczne” zbudowano salę widowiskowo-edukacyjną Europejskiego Centrum Promocji Kultury Regionalnej i Narodowej „Matecznik Mazowsze”. Obiekt został kompleksowo wyposażony we wszelkie instalacje, wyposażenie teatralne i sceniczne. Dzięki realizacji projektu udało się stworzyć ośrodek wydarzeń kulturalnych wraz z zapleczem technicznym, umożliwiając zapewnienie odpowiedniego poziomu usług dla odbiorców. Kolejny realizowany projekt: „Zaplecze noclegowe Matecznik Mazowsze wraz z adaptacją stajni na Karczmę Staropolską” umożliwił budowę zaplecza noclegowego Europejskiego Centrum Promocji Kultury Regionalnej i Narodowej „Matecznik Mazowsze” wraz z adaptacją zabytkowej stajni na Karczmę Staropolską. Środki z Unii Europejskiej posłużyły również na rewitalizację zabytkowego zespołu pałacowo-parkowego Karolin. W ramach projektu: „Zabytkowy Park Mazowsza wizytówką regionu” zrewitalizowano tereny zielone, przebudowano instalacje podziemne, stworzono system zabezpieczeń zabytków oraz ogrodzenia.

4.16. TEATR POLSKI IM. ARNOLDA SZYFMANA W WARSZAWIE

Od 2010 r. w budynku teatru dokonują się liczne zmiany. Modernizacji i przebudowie uległy foyer, widownia, a także garderoby i zaplecze. Całość prac była prowadzona z uwzględnieniem zabytkowego charakteru budynku. Z unijnych środków w ramach projektu: „Modernizacja z elementami przebudowy zabytkowego budynku Teatru Polskiego im. Arnolda Szyfmmana w Warszawie” możliwa będzie dalsza modernizacja dużej sceny tak, by mogła ona sprostać technologicznie realizacjom nowoczesnych inscenizacji. Poza nowymi urządzeniami wyciągowymi pojawi się również zupełnie nowe oświetlenie sceny. Dotychczasowe sztankiety (wyciągi) zostaną zastąpione mostami z napędem elektrycznym. Oświetlenie sceniczne będzie uzupełnione o reflektory klasyczne i tzw. urządzenia intersceniczne zarządzane nowym pulpitem sterującym. Rozwiązania te pozwolą na większe wykorzystanie oświetlenia do różnych form inscenizacji teatralnych. Sukcesywnie wprowadzane w teatrze zmiany pozwolą na tworzenie spektakli z wykorzystaniem nowoczesnych technologii. To poszerzy, a przede wszystkim uatrakcyjni ofertę kulturalną instytucji.

EU FUNDS FOR THE MAZOVIAN CULTURE

Summary

Mazovia has become one of the most important places on the cultural map of Poland. There are 115 museums and museum branches function in the Mazovian voivodship. They make up almost 16% of all institutions of this type in the entire country, 20% of theatres and music institutions, and 16% of art galleries.

Since Poland became the member of the European Union, Cultural Institutions have the possibility of acquiring funds for their projects from a variety of sources including EU funds, European Economic Area Grants and Norwegian Financial Mechanism.

Since 1 January 2007, the Regional Operating Programme of the Mazovian Voivodship is being implemented in Mazovia as one of the 16 regional operational programmes. The beneficiaries can apply for financial means for their projects within the scope of particular priorities, including also cultural and tourist projects within the 6 Priority "Using natural and cultural assets for the development of tourism and recreation" for Action 6.1: Culture and Action: 6.2 Tourism, and for modernisation of infrastructure within Action 5.2: Cities Revitalisation. Over 200 projects have already received funding on the basis of the above mentioned actions, 52 of which have been finished.

EU-FONDS FÜR MASOWISCHE KULTUR

Zusammenfassung

Masowien wurde zu einem der wichtigsten Plätze auf der kulturellen Landkarte Polens. In der Woiwodschaft Masowien funktionieren 115 Museen und Museumsabteilungen, was fast 16% aller solcher Einrichtungen im ganzen Land bildet, mehr als 20% Theater und Musikinstitutionen und 16% Kunstgalerien.

Seit dem Beitritt Polens zu der Europäischen Union haben die Kulturinstitutionen eine Möglichkeit, Finanzhilfe für ihre Projekte aus mehreren Quellen zu erwerben: aus den Fonds der Europäischen Union, aus dem Finanzierungsmechanismus des Europäischen Wirtschaftsraums und aus dem Norwegischen Finanzmechanismus.

Seit dem 1. Januar 2007 wird das operationelle Regionalprogramm für die Woiwodschaft „Masowien“ umgesetzt als eines der 16 operationellen Regionalprogramme. Die Begünstigten können Finanzmittel die sie für eigene Projekte im Rahmen der einzelnen Prioritätssachen beantragen, davon für Kultur- und Tourismusprojekte im Rahmen der Prioritätssache VI „Nutzung der natürlichen und kulturellen Ressourcen für die Entwicklung des Fremdenverkehrs und der Erholungsmöglichkeiten“ für die Maßnahme 6.1 „Kultur“ und die Maßnahme: 6.2 „Fremdenverkehr“, sowie für die Modernisierung der Infrastruktur im Rahmen der Maßnahme: 5.2 Revitalisierung der Städte. Im Rahmen der oben genannten Maßnahmen haben schon mehr als 200 Projekte eine Finanzierungshilfe von der EU erhalten, wovon 52 Projekte bereits beendet sind.

ЕВРОФОНДЫ ДЛЯ КУЛЬТУРЫ МАЗОВИИ

Резюме

Мазовия стала одной из самых важных мест на культурной карте Польши. В мазовецком воеводстве работает 115 музеев и музейных филиалов, что составляет почти 16% всех такого типа учреждений в стране, более 20% театров и музыкальных учреждений, а также 16% художественных галерей.

С момента вступления Польши в Европейский Союз учреждения культуры, имеют способность приобрести финансирование для своих проектов из нескольких источников: средств Европейского Союза, Финансового Механизма Европейской экономической зоны, а также Норвежского финансового механизма.

В Мазовии с 1 января 2007 внедряется Региональная операционная программа мазовецкого воеводства в качестве одной из 16 региональных оперативных программ. Бенефициары могут обращаться за финансовыми средствами для своих проектов в рамках отдельных приоритетов, в том числе культурных и туристических проектов в рамках Приоритета VI «Использование естественных и культурных достоинств для развития туризма и отдыха» на Действие 6.1: Культура и Действие: 6.2 Туризм и модернизация инфраструктуры в рамках Действия: 5.2 Возрождение городов. В рамках вышеуказанных действий финансирование из ЕС получило уже более 200 проектов, 52 из которых завершены.

MARIUSZ FRANKOWSKI

Dyrektor Mazowieckiej Jednostki Wdrażania
Programów Unijnych

DOBRE PRAKTYKI PROJEKTÓW UNIJNYCH, WYKORZYSTANIE FUNDUSZY NA MAZOWSZU

STRESZCZENIE

W ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Mazowieckiego 2007-2013 (RPO WM 2007-2013) określono działania i priorytety rozwojowe, dotyczące m.in. zachowania i ochrony dziedzictwa kulturowego oraz zmniejszenia luki cywilizacyjnej poprzez modernizację i rozbudowę infrastruktury kultury. Umożliwiono realizację przedsięwzięć mających na celu wykorzystanie walorów naturalnych i kulturowych dla wzrostu atrakcyjności regionu poprzez rozwój sektora turystyki i kultury w miastach i na obszarach wiejskich. Wspierane były działania z zakresu ochrony a także odnowy obiektów i zespołów zabytkowych lub historycznych, służące poszerzeniu oferty turystycznej lub kulturalnej, w tym dotyczące renowacji, zabezpieczenia przed zniszczeniem i kradzieżą, adaptacji do nowych funkcji turystycznych lub kulturowych zespołów pałacowo-parkowych, fortyfikacyjnych, budowli i zespołów obronnych, obiektów sakralnych, parków zabytkowych oraz obiektów przemysłowych i innych. Wspierany był rozwój infrastruktury dla działalności w obszarze kultury, umożliwiono digitalizację zasobów dziedzictwa kulturowego, rozwój społeczeństwa informacyjnego w obszarze kultury oraz działania dotyczące promocji walorów kulturalno-turystycznych regionu.

Województwo mazowieckie to jedno z głównych miejsc, do których dociera turysta krajowy i zagraniczny. Zarówno stolica, jak i region oferują możliwość obcowania z polską kulturą współczesną, jak i dawną. Choć liczne zabytki, ze względu na burzliwą przeszłość i zawieruchę wojenną uległy zniszczeniu lub poważnej dewastacji, to Mazowsze jest oknem wystawowym Polski, co potwierdza również swoją obecnością w literaturze, malarstwie i muzyce.

Kultura Mazowsza buduje się w oparciu o współistnienie i przenikanie różnych tradycji i zwyczajów. To przecież w Żelazowej Woli urodził się Fryderyk Chopin, którego twórczość była właśnie inspirowana folklorem regionu. Ze względu na wielkość Mazowsza, spotykają się tu przedstawiciele różnych narodowości, prądów i grup. Natomiast stolica przyciąga twórców: malarzy, muzyków, pisarzy, przedstawicieli przemysłów kreatywnych, którzy wpływają na kształt miast, tworzą jego charak-

ter i atmosferę. Patrząc na całe Mazowsze można dostrzec zarówno bogate dziedzictwo przeszłości, jak i kulturę oraz sztukę nowoczesną. I właśnie ta mieszanka kultur, dziedzictwa, folkloru i sztuki przyciągać powinna turystów nie tylko w ramach turystyki przejazdowej, krótkotrwałej, lecz także przede wszystkim chętnych do zagłębienia się na dłużej w atmosferę i kulturę Mazowsza.

Jednak pomimo licznych miejsc i obiektów o dużym znaczeniu kulturowym i środowiskowym, bogactwa i różnorodności kulturowej Mazowsza, nadal istnieje znacząca dysproporcja pomiędzy liczbą turystów odwiedzających Warszawę a turystami przyjeżdżającymi na Mazowsze, nie mówiąc już o społecznościach lokalnych, często nieświadomych zasobów kulturalnych swojego regionu. Wydaje się, że zabytki i infrastruktura turystyczna oraz kulturalna powinna być znacznie lepiej wykorzystywana dla społeczności lokalnej, regionalnej i turystów, ponieważ przynosi to efekt nie tylko prestiżowy, lecz także finansowy, czyli rozwojowy. Oczywiście wpływu kultury na rozwój terytorialny (np. województwa czy miasta) nie należy sprowadzać jedynie do kwestii promocji i zewnętrznej atrakcyjności, czyli do zagadnienia przyciągania inwestorów, kapitału turystów czy nowych rezydentów. O wiele ważniejsze jest dostrzeżenie jej znaczenia dla odkrywania, wykorzystywania, waloryzowania i pomnażania własnych zasobów. Głównym kryterium rozwoju nie jest poziom, czy dynamika tworzonego PKB, lecz szeroko ujmowana jakość życia mieszkańców¹.

Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004-2013, dokument, który obejmuje wszystkie sfery i zagadnienia, z jakimi mamy do czynienia myśląc o funkcjonowaniu kultury, stwierdza, że kultura warunkuje rozwój społeczny i gospodarczy, kształtuje postawy obywateli i formy instytucjonalne państwa. Nie jest więc tylko elementem systemu, ani tym bardziej dziedziną życia społecznego, ale podstawą do wszelkich zmian instytucjonalno-ekonomicznych społeczeństw². Być może właśnie dlatego art. 6.1. Konstytucji stanowi: „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju”.

Celem długofalowej strategii gospodarczej Polski, a tym samym Narodowego Planu Rozwoju na lata 2007-2013 wdrażanego w ramach kończącej się właśnie unijnej perspektywy finansowej, musi być osiągnięcie wysokiego i stabilnego tempa wzrostu gospodarczego. Jest to możliwe tylko przy równoczesnym, prawidłowym wykorzystaniu potencjału kultury, bo stanowi ona zasadniczy element przygotowania do życia w społeczeństwie – kreuje postawy społeczne, normy estetyczne oraz moralne i etyczne wartości. Wysokie kompetencje w zakresie rozumienia wytworów kultury, ich oceny, to także filar społeczeństwa tolerancyjnego, rozumiejącego kulturę własną i kulturę innych. Kompetencje kulturalne w dużej mierze znacząco wpływają również na zdolność gospodarowania, uczenia się, współpracy, innowacyjności.

Inwestycje podejmowane w obszarze kultury poza niewymiernymi, społecznymi korzyściami mają również swój ekonomiczny wymiar. Uznaje się, że każda złotówka zainwestowana w sferę prawidłowo funkcjonującej kultury daje zwrot w postaci kilku złotych. Tym samym inwestycje w roz-

¹ Jerzy Hausner, *Kultura i polityka rozwoju* [w:] *Kultura a rozwój*, red. Jerzy Hausner, Anna Karwińska, Jacek Purchla, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2013.

² Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004-2013, Ministerstwo Kultury, Warszawa 2004.

wój infrastruktury w zakresie kultury pełnić mogą, jak wszystkie inne wydatki publiczne, funkcje mnożnika rozwoju. Ważne jest również wzrastające zainteresowanie rozwojem nowych technologii w kulturze. Obserwując inwestycje w sferę kultury na Mazowszu oraz w innych regionach można stwierdzić, że kultura oraz przemysł kultury stają się sektorem generującym dochody, nowe miejsca pracy, a także czynnikiem zwiększającym atrakcyjność lokalizacyjną regionów dla inwestorów i mieszkańców. Kultura, w nowej zjednoczonej Europie to wreszcie źródło naszej tożsamości oraz jeden z najlepszych sposobów promocji kraju i budowy jego konkurencyjnej przewagi.³

Dziedzictwo kulturowe jest jednym z czynników rozwoju regionu, pełni ważną rolę w określeniu tożsamości regionalnej i wpływa na zwiększenie atrakcyjności regionu dla turystów. Dostrzegając wymiar gospodarczy i ekonomiczny kultury, w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Mazowieckiego 2007-2013 (RPO WM 2007-2013) określono działania i priorytety rozwojowe, dotyczące m.in. zachowania i ochrony dziedzictwa kulturowego oraz zmniejszenia luki cywilizacyjnej poprzez modernizację i rozbudowę infrastruktury kultury.

W ramach RPO WM 2007-2013 możliwa była realizacja przedsięwzięć mających na celu wykorzystanie walorów naturalnych i kulturowych dla wzrostu atrakcyjności regionu poprzez rozwój sektora turystyki i kultury w miastach i na obszarach wiejskich. Wspierane były działania z zakresu ochrony a także odnowy obiektów i zespołów zabytkowych lub historycznych, służące poszerzeniu oferty turystycznej lub kulturalnej, w tym dotyczące renowacji, zabezpieczenia przed zniszczeniem i kradzieżą, adaptacji do nowych funkcji turystycznych lub kulturowych zespołów pałacowo-parkowych, fortyfikacyjnych, budowli i zespołów obronnych, obiektów sakralnych, parków zabytkowych oraz obiektów przemysłowych i innych. Wspierany był rozwój infrastruktury dla działalności w obszarze kultury między innymi poprzez budowę, rozbudowę lub modernizację budynków i obiektów instytucji kultury, w tym muzeów, teatrów, bibliotek oraz domów kultury. Umożliwiono digitalizację zasobów dziedzictwa kulturowego, rozwój społeczeństwa informacyjnego w obszarze kultury, oraz działania dotyczące promocji walorów kulturalno-turystycznych regionu takich jak imprezy promocyjne, programy rozwoju, centra informacji turystycznej.

Doświadczenia pozyskane w trakcie kończącej się perspektywy finansowej i obserwacje przygotowywanych i realizowanych na Mazowszu projektów pokazują, że efektywność wydatkowania środków publicznych, w tym europejskich w sferze kultury jest – podobnie jak w każdej innej dziedzinie – uzależniona od wielu czynników. Np. jeżeli chcemy powiązać rozwój z kulturą, to musimy dostrzec np. odmienność kultury dynamicznej i statycznej. Jeśli kultura jest żywa i otwarta (dynamiczna), to pozwala danej społeczności rozpoznać nowe możliwości działania w reakcji na dostrzeżone zagrożenia czy wyzwania. Natomiast kultura skostniała i zamknięta (stacyjna) blokuje rozwój. Zasadniczą kwestią jest przemiana społeczna polegająca na tym, że liczni członkowie danej społeczności nie są już tylko konsumentami, beneficjentami rozwoju, lecz stają się jego animatorami i aktywnie w nim uczestniczą, co służy szeroko rozumianej kreatywności, w tym przedsiębiorczości, dzięki czemu dana społeczność (społeczeństwo) jest innowacyjna. To znaczy, że dana społeczność jest podmiotem rozwoju, wynika on z jej wyobraźni i aktywności⁴.

³ Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury 2004-2020, Ministerstwo Kultury, Warszawa 2005.

⁴ Jerzy Hausner, *op. cit.*

Bazując na projektach, które uzyskały dofinansowanie i są realizowane lub już zakończone, możemy wymienić kilka elementów, które wpływają na kształt projektu, jego atrakcyjność i spełnienie pokładanej roli. Jeśli weźmiemy pod uwagę właśnie kreatywne dążenie do stworzenia np. atrakcyjnego miejsca w danym terenie, możemy tego dokonać jedynie pod warunkiem dostrzeżenia i odpowiedniego zagospodarowania własnych zasobów bądź sięgnięcia po zasoby dotychczas niewykorzystywane.

Ogólnej recepty na powodzenie projektu kulturalnego podać nie można, ponieważ takiej nie ma. Każdy projekt wymaga indywidualnego podejścia, polegającego na poszukiwaniu rozwiązań, łączących np. bogactwo tradycji ze współczesnymi potrzebami odbiorców i określoną wizją przyszłości. Oczywiście nie można zapominać, że sama realizacja projektu czy inwestycji to nie wszystko.

Pierwszym i najważniejszym krokiem do powstania projektu, na którym skupimy się w dalszej części, jest dobry pomysł, poparty wnikliwą analizą otoczenia i sytuacji. Pozwala to projektodawcom zobaczyć sens, możliwość, cel i trwałość rezultatów planowanych działań. Jednak pamiętać należy, że na sukces projektu składa się nie tylko kreatywność autorów pomysłu. Istotna jest również współpraca całego zespołu, który czuwa nad jego przygotowaniem i realizacją inwestycji a potem umiejętnie wykorzystuje jej funkcje. Na pewno prawdziwe jest stwierdzenie, że im staranniej będzie zaplanowane przedsięwzięcie, tym bardziej realne jest jego powodzenie.

Analizując inwestycje kulturalne realizowane w ramach RPO WM 2007-2013 można dokonać ich wyraźnego podziału wg pomysłów ich twórców i wnioskodawców. Poniżej opisane zostały przykładowe projekty kulturalne, realizowane w ramach tego programu, których charakterystycznym elementem wpływającym na sposób realizacji i odbiór inwestycji jest właśnie próba przyporządkowania projektu do idei lub tematu przewodniego, istotnego dla danego terenu, wokół których tworzona jest myśl przewodnia projektu i jego rzeczywisty kształt. Dostrzeżone w projektach filary to: obiekty, historia miejsca/regionu, cenne obszary natury, osobowości Mazowsza.

OBIEKTY

W tej grupie projektów odnajdujemy zarówno działania dotyczące cennych zabytków, jak i współczesnych budynki użyteczności publicznej (np. domy kultury), modernizowane z zamysłem realizacji działań kulturalnych.

Przykłady:

Parafia Rzymskokatolicka Św. Krzyża w Warszawie

Renowacja Kościoła Świętego Krzyża wraz z zabudowaniami poklasztorными w Warszawie jako ważnego obiektu dziedzictwa kultury narodowej

- Całkowita wartość projektu: 19 256 644,12 zł
- Dofinansowanie: 16 368 147,50 zł

Założeniem projektu była ochrona barokowej świątyni powstałej w I połowie XVI wieku wraz z zabudowaniami poklasztornymi jako obiektu dziedzictwa narodowego, a dzięki temu wzrost znaczenia turystyki poprawiającej rozwój społeczno-gospodarczy Mazowsza. Realizacja projektu przyczyniła się do uatrakcyjnienia traktu królewskiego miasta stołecznego Warszawy, szczególnie w 2010 r. kiedy obchodziliśmy dwusetną rocznicę urodzin Fryderyka Chopina. Od tego czasu miejsca związane z kompozytorem są licznie odwiedzane, w tym kościół św. Krzyża, gdzie pochowane jest serce kompozytora, przywiezione do Polski przez jego siostrę Ludwikę, i wmurowane w pierwszy filar z lewej strony głównej nawy.

W ramach prac wykonano renowację wnętrza i zewnętrznej części kościoła wraz z zabudowaniami poklasztornymi, czyli m.in.: renowację organów, rekonstrukcję ołtarzy, w tym: prace snycerskie, rzeźbiarskie, złotnicze, konserwację ścian, sztukaterii wnętrza kościoła oraz remont elewacji i przygotowanie pomieszczenia w dolnym kościele na galerię sakralnej sztuki współczesnej oraz muzeum miejsca.

Muzeum Szlachty Mazowieckiej w Ciechanowie

Rewitalizacja Zamku Księżąt Mazowieckich w Ciechanowie – Ośrodek Pogranicza Kultur (etap I)

- Wartość całkowita: 11 831 736,94 zł
- Dofinansowanie EFRR: 8 339 494,50 zł

1. Spotkania z historią przed Zamkiem w Ciechanowie

Zamek Książąt Mazowieckich w Ciechanowie jest jednym z najlepiej zachowanych nizinnych zamków gotyckich w Polsce. Zbudowany w połowie XIV w., wielokrotnie przebudowywany, dostosowany do wykorzystania broni palnej był praktycznie nie do zdobycia. Zniszczony w czasie wojen szwedzkich, od połowy XVII w. pozostawał zrujnowany. Do dzisiaj przetrwały jedynie mury okalające dziedziniec i dwie narożne baszty obronne. W latach 70. rozpoczęto rekonstrukcję obiektu, który oddano dla ruchu turystycznego w 1985 r., jako tzw. „trwałą ruinę”. Nie zrealizowany do końca projekt odbudowy z lat 60. zakładał wystawienie osobnego pawilonu z wszelkimi mediami obsługującymi turystów. Brak tego pawilonu powodował, że zamek nie był w żaden sposób przygotowany do wzmożonego napływu turystów. Brak było toalet, sal oświatowych, infrastruktury turystycznej.

Rewitalizacja zamku przewidziana jest w dwóch etapach. I etap (zrealizowany) zakładał wybudowanie, w miejscu dawnego Domu Małego, pawilonu recepcyjno-oświatowego. Przeprowadzono również konserwację zabytkowych murów zamkowych i baszt, wzmocnienie, czyszczenie, uzupełnianie ubytków cegieł i spoin, naprawiono odsonięte korony murów wraz z odprowadzeniem wody z platformy widokowej i blankowania na wieżach.

Miasto Sokołów Podlaski

Przebudowa i adaptacja budynku starego dworca PKP w Sokołowie Podlaskim przy ul. Kolejowej na potrzeby Biblioteki Miejskiej i Pracowni Dokumentacji Dziejów Miasta

- Wartość całkowita: 2 763 355,49 zł
- Dofinansowanie EFRR: 1 495 936,39 zł

2. Biblioteka Miejska w Sokołowie Podlaskim po renowacji

Głównym celem projektu była poprawa oferty kulturalnej miasta i ułatwienie dostępu do kultury mieszkańcom miasta i okolic. Bezpośrednim rezultatem projektu jest powstanie nowoczesnej biblioteki miejskiej wraz z pracownią dokumentacji dziejów miasta, która w znaczący sposób poprawia dostęp do kultury mieszkańcom całego powiatu. Zdecydowana poprawa warunków lokalowych spowodowała, że biblioteka jest postrzegana nie tylko, jako instytucja kultury umożliwiająca dostęp do dziedzictwa kulturowego, ale jako ośrodek zapewniający mieszkańcom dostęp do informacji w każdej dziedzinie.

W wyniku realizacji projektu przewidziano powstanie dwóch baz pełnotekstowych, „Sokołów i okolice” oraz „Holocaust i losy Żydów z terenu Sokołowa i powiatu sokołowskiego”, tworzonych w oparciu o materiały gromadzone przez Dział Dokumentacji Dziejów Miasta. Bardzo ważnym elementem projektu było stworzenie w ramach Biblioteki Miejskiej – Pracowni Dokumentacji Dziejów Miasta, w której mieszkańcy mają możliwość skorzystania z opracowanych zbiorów bibliografii regionalnej, dokumentów życia społecznego, będących źródłem wiedzy o mieście i powiecie.

Biblioteka za pośrednictwem internetu udostępniania czytelnikom katalog zbiorów i umożliwia zdalne zamawianie i rezerwowanie książek.

Projekty zbudowane na bazie konkretnego wydarzenia historycznego, lub dziejów danego regionu Mazowsza. W tej grupie lokujemy projekty dotyczące np. historycznych cmentarzy, dzielnic miast, miejsc bogatych w wydarzenia historyczne.

3. Siedziba Muzeum Żydów Mazowieckich

4. Adaptacja byłej Bożnicy przy ul. Kwiatka 7 w Płocku na Muzeum Żydów Mazowieckich

Przykłady:

Stowarzyszenie Synagoga Płocka

Adaptacja byłej Bożnicy przy ul. Kwiatka 7 w Płocku na Muzeum Żydów Mazowieckich

- Wartość całkowita: 8 937 007,07 zł
- Dofinansowanie z EFRR: 7 561 161,62 zł

Muzeum Żydów Mazowieckich w Płocku jest miejscem niezwykłym, ponieważ w budynku dawnej synagogi, którego burzliwa historia doskonale unaocznia losy Diaspory w Polsce opowiada historię Żydów mazowieckich i polskich oraz przybliża bogactwo tej kultury. W przestrzeniach synagogi turysta może poznać historię osadnictwa żydowskiego na ziemiach polskich od samych jego początków, aż po współczesne czasy. O najważniejszych aspektach kultury Żydów polskich, obyczajowości, sztuce, kuchni, muzyce opowiadają wirtualni przewodnicy. W odrębnej sali przygotowano ekspozycję o tragicznych, wojennych losach Żydów płockich. Dwóm salom wystawowym towarzyszy zaplecze konferencyjno-dydaktyczne, dzięki któremu muzeum ma szansę stać się płockim Centrum Spotkań Kultur – przestrzenią, gdzie poznają się, dyskutują i na rzecz której pracują ludzie różnych kultur. Dwie kondygnacje budynku dostosowano do potrzeb wystawienniczych.

CENNE OBSZARY NATURY

Temat przewodni obecny głównie w projektach turystycznych, w których pomysłodawcy wykorzystują zasoby naturalne znajdujące się na konkretnym terenie na potrzeby zbudowania propozycji turystycznej.

Gmina Mszczonów

Wykreowanie produktu turystycznego pod nazwą Weekend z Termami Mszczonów

- Wartość całkowita: 677 366,50 PLN
- Dofinansowanie EFRR: 496 787,12 PLN

Produkt Turystyczny „Weekend z Termami Mszczonów” scala ofertę Kompleksu Basenów Termalnych Mszczonowa – przedsięwzięcia zrealizowanego jeszcze w ramach Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego 2004-2006 z ofertą aktywnego wypoczynku, przy wykorzystaniu wyznaczonych i oznakowanych tras turystycznych na terenie gmin: Mszczonów, Radziejowice, Żabia Wola, Puszcza Mariańska, miasta Żyrardów. Jest to wspólne – partnerskie dzieło Gminy Mszczonów oraz Powiatu Żyrardowskiego, Muzeum Mazowsza Zachodniego, Nadleśnictwa Radziwiłłów oraz oddziału PTTK w Żyrardowie. Realizacja projektu i jego sukces dowodzi, że tylko bogata, rozwinięta oferta jest w stanie wygenerować ruch turystyczny w okolicznych gminach, a funkcjonujący obiekt Term jest znakomitą podstawą, bez której przyciągnięcie turystów miałyby wymiar jedynie lokalny, mało znaczący dla turystów z terenu całego województwa.

Produkt obejmuje: baseny z wodą termalną i różnego rodzaju atrakcjami wodnymi, 3 szlaki piesze, 4 trasy rowerowe, bezpłatną wypożyczalnię rowerów i kijów do nordic walking, ciekawe obiekty przyrodnicze i kulturowe, punkt informacji turystycznej.

W 2014 r. Gmina Mszczonów kolejny raz rozszerza ofertę o dodatkowe składniki turystyczne – w ramach kolejnego projektu z RPO WM:

Rozbudowa produktu turystycznego pod nazwą „Weekend z Termami Mszczonów

- Wartość całkowita: 584 999,98 zł
- Dofinansowanie 496 399,98 zł

Postanowiono rozbudować ofertę turystyczną, czyli wytyczyć i oznakować 4 nowe, rowerowe szlaki turystyczne łączące najważniejsze pod względem kulturowym miejscowości obszaru (związane z Józefem Chełmońskim, izbą pamięci, zabytkami sakralnymi), przebiegających przez atrakcyjne tereny przyrodnicze (dwa obszary Natura 2000, dwa rezerwaty przyrody), wyposażyć funkcjonujące już Termy Mszczonowskie w instalację do odzysku ciepła ze zrzucanej wody geotermalnej, w zewnętrzzną saunę i grotę solną, oraz opracować mapy i przewodniki turystyczne.

OSOBOWOŚCI MAZOWSZA

Do tej grupy zaliczyć można projekty zbudowane wokół postaci charakterystycznych dla danego terenu (np. miasta lub regionu). Odnaleźć tu można pisarzy, malarzy, muzyków. Z reguły są to osobowości z dziedziny kultury i sztuki, ale również osoby mające wpływ na historię Polski.

Przykłady:

JAN KOCHANOWSKI

Parafia Podwyższenia Krzyża Świętego w Zwoleniu

Remont i konserwacja zabytkowego zespołu sakralnego w Zwoleniu wraz z adaptacją starej plebani dla potrzeb Centrum Regionalnego przy Nekropolii Jana Kochanowskiego

- Wartość ogółem: 7 903 376,21 zł
- Dofinansowanie: 6 411 982,83 zł

Kościół w Zwoleniu to najstarszy zabytek architektury w tej miejscowości. Jego historia wiąże się z postacią mieszkającego w niedalekim Czarnolesie Jana Kochanowskiego, największego poety polskiego doby renesansu. Zgodnie z zapisami historycznymi Jan Kochanowski w latach 1566 – 1575 pełnił w kościele zwoleńskim funkcje prebendarza (osoby upoważnionej do osiągnięcia dochodów z parafii – przypis redaktora) i w tutaj został pochowany po śmierci w roku 1584.

Projekt dotyczy w szczególności remontu i konserwacji zespołu sakralnego w Zwoleniu, w tym kościoła parafialnego wraz z wyposażeniem, oraz adaptacji historycznego budynku starej plebani znajdującego się w strefie ochrony konserwatorskiej.

Ten sam wnioskodawca postanowił w 2014 r. rozszerzyć efekt realizacji pierwszego projektu i zdecydował się na kolejny, pt.:

Szlak Rodu Kochanowskich

- Wartość projektu: 630 831,24 zł
- Dofinansowanie: 458 062,35 zł

Partnerami w realizacji tego zadania są: Diecezja Radomska, Muzeum Jacka Malczewskiego, Gmina Zwoleń oraz Starostwo Powiatowe. Szlak rodu Kochanowskich swoim zasięgiem obejmuje niemal wszystkie miejscowości związane bezpośrednio z rodziną poety. W ramach inwestycji wykonany zostanie m.in. szlak rowerowy. Postawione zostaną także tablice informacyjne między innymi w Kochanowie, Gródku, Policznie, Sycynie, Jasięcu Soleckim, Czarnolesie, Zwoleniu a nawet w Przytyku, Zakrzewie czy Skrzynnie. Z kolei trasa szlaku rowerowego przebiegać będzie przez: Zwoleń, Czarnolas, Gródek, Sieciechów, Barycz, Jasieniec Solecki, Sycynę.

Powiat Zwoleński

Sycyna–wokół gniazda ojczystego Jana Kochanowskiego

- Wartość projektu: 566 724,03 zł
- Dofinansowanie: 425 043,02 zł

5. Muzeum Jana Kochanowskiego
(oddział Muzeum im. Jacka
Malczewskiego w Radomiu)

Celem projektu jest zwiększenie atrakcyjności turystycznej i nadanie większego znaczenia miejscu urodzenia Jana Kochanowskiego, a także innych terenów powiatu, cennych ze względu na walory naturalne i kulturowe. Projekt zakłada m.in. odbudowę istniejących stawów oraz utworzenie na terenie zespołu przyrodniczo-historycznego „Sycyna” terenowej ścieżki edukacji ekologicznej, wyposażenie jej w małą architekturę turystyczną oraz wyznaczenie wielofunkcyjnego szlaku turystycznego obejmującego tereny doliny Scynki i Doliny Zwolenki znajdujące się na obszarze Natura 2000.

Muzeum im. J. Malczewskiego w Radomiu

Jan Kochanowski inspiracją kulturową Mazowsza

- Wartość projektu: 5 398 423,67 zł
- Dofinansowanie: 3 699 430,77 zł

Projekt dotyczy prac na terenie całego kompleksu dworsko parkowego Muzeum im. Jana Kochanowskiego w Czarnolesie. Przewidziano rewaloryzację powierzchni 10 ha wraz ze stawami, specjalistyczną biblioteką mieszczącą się w piwnicach Muzeum, oficyną dworską oraz infrastrukturą towarzyszącą. Przygotowano w Muzeum wersje elektroniczne dzieł, skryptów oraz innych informacji o życiu i twórczości poety.

ZYGMUNT KRASIŃSKI

Muzeum Romantyzmu w Opinogórze

Zwiększenie dostępności do kultury – stworzenie Międzynarodowego Ośrodka Edukacji i Dziedzictwa Kulturowego w Muzeum Romantyzmu w Opinogórze – etap I: zaplecze edukacyjne, folwarczne, gospodarcze i park krajobrazowy

6. Wybudowany amfiteatr Muzeum im. Jacka Malczewskiego w Radomiu

- Wartość ogółem: 15 404 863,78 zł
- Dofinansowanie z EFRR: 10 268 378,83 zł

Zwiększenie atrakcyjności turystycznej północnego Mazowsza – Budowa Oranżerii z funkcją konferencyjno-kulturalną na terenie Zabytkowego Zespołu Pałacowo-Parkowego Muzeum Romantyzmu w Opinogórze

- Wartość ogółem: 11 877 656,13 zł
- Dofinansowanie: 8 203 886,35 zł

Muzeum Romantyzmu w Opinogórze związane jest z życiem i twórczością Zygmunta Krasińskiego. Wiele miejsc przypomina o tych związkach, m.in. neogotycki pałac (zwany zameczkiem ze względu na wysmukłą wieżę) – prezent ślubny, jaki poeta otrzymał od ojca. Na pobliskim cmentarzu pochowane wiele osób z grona przyjaciół, mieszkających niegdyś w posiadłości Krasińskich, natomiast poeta spoczywa w podziemiach kościoła opinogórskiego. Muzeum Romantyzmu zostało otwarte w 1961 r.

W skład zespołu pałacowo-parkowego wchodziły do czasu realizacji projektów: pałac, park, kościół, cmentarz i dwór, w których mieszczą się poszczególne ekspozycje Muzeum. W ramach projektów dofinansowanych z RPO WM 2007-2013 wybudowano nowy Zespół Gospodarczo-Folwarczny z Wozownią i Ptaszarnią – „Folwark”, odnowiono zabytkowy park. W nowym budynku wozowni powstała część ekspozycyjna o powierzchni ponad 177 m². W budynku dydaktyczno-usługowym znalazła się m.in. sala dydaktyczna przeznaczona do prowadzenia lekcji muzealnych oraz letnia kawiarnia usytuowana nieopodal edukacyjnego placu zabaw dla dzieci.

Trwa również odbudowa oranżerii w zakresie odnoszącym się do jej historycznej funkcji (szklarnie), z przeznaczeniem centralnej części obiektu na działalność koncertowo-teatralną i konferencyjno-szkoleniową, zachodniego pawilonu na oranżerię i wschodniego pawilonu na pomieszczenia

7. Muzeum Romantyzmu w Opinogórze - widok z góry

wystawiennicze. Umożliwi to z jednej strony realizację dotychczasowej oferty kulturalnej, jak i wprowadzenie nowych ofert (organizacja spektakli teatralnych, odczytów, konferencji). Zakres obiektu przewidzianego do budowy odpowiada historycznemu zagospodarowaniu parku i znajdujących się w nim obiektów, co jest istotne w przypadku obiektu podlegającego ochronie konserwatorskiej na podstawie wpisu do rejestru zabytków.

Dzięki zrealizowaniu zaplanowanych działań poprawie ulegnie stan infrastruktury przeznaczonej do świadczenia ofert na rzecz turystów, zostanie także stworzone odpowiednie zaplecze, służące realizacji ekspozycji, organizacji spektakli, koncertów, odczytów i spotkań. Przyczyni się to do zwiększenia dostępności do realizowanej oferty oraz podniesieniem jej atrakcyjności dla turystów. Z kolei dzięki temu możliwe będzie pełniejsze realizowanie misji placówki i zwiększenie jej atrakcyjności turystycznej.

Gmina Krasne

Poszerzenie oferty kulturowej gminy Krasne, poprzez odrestaurowanie zabytkowej wieży ciśnień, z przeznaczeniem na Muzeum Rodu Krasieńskich

- Wartość ogółem: 925 134,68 zł
- Dofinansowanie: 680 320,63 zł

Neogotycka wieża wodociągowa, która jest przedmiotem projektu, pochodzi z drugiej połowy XIX wieku. Znajduje się przy bramie wjazdowej, na terenie zespołu pałacowo-parkowego, założonego przez hr. Ludwika Krasińskiego. Park i cała okolica stanowiły majątek rodziny Krasińskich budowany w tym miejscu od XIV wieku.

Początkowo wieża pełniła rolę pawilonu parkowego z tarasem widokowym. Z czasem zaczęła pełnić funkcję użytkową (dostarczała wodę do zabudowań dworskich, a na parterze i na piętrze miała pomieszczenia mieszkalne użytkowane przez służbę folwarczną). Na przełomie XIX i XX w. mieszkali w niej Nowotkowie. W XX w. funkcjonowało tu muzeum pamięci Marcelego Nowotki.

Projekt swoim zakresem obejmuje odrestaurowanie całego budynku, wraz z przystosowaniem go do potrzeb osób niepełnosprawnych.

GOOD PRACTICES OF THE EU FUNDS, APPLICATION OF FUNDS IN MAZOVIA

Summary

Actions and development priorities concerning, among other things, preservation and expanding of cultural heritage and reducing the civilisation gap with modernisation, as well as developing the infrastructure of culture have been established within the scope of the Regional Operating Programme of the Mazovian Voivodship (RPO WM 2007-2013). Fulfilling the tasks aiming to make use of natural and cultural assets to increase the region's attractiveness by developing tourism and culture sector in cities and rural areas was made possible. Actions within the scope of protection and renovation of historical and monumental objects and complexes, designed for widening the tourist or cultural offer, preservation from damage and theft, adaptation for the touristic or cultural palace-park or fortification complexes, military buildings and complexes, sacral objects, historical parks, post-industrial venues and others for their new functions were supported. The infrastructure development for activity in the cultural area was supported, it was made possible to digitalise the national heritage resources, develop information society in the cultural area as well as perform activities concerning promotion of the cultural-touristic assets of the region.

GUTE PRAXIS DER EU-PROJEKTE, NUTZUNG DER FINANZMITTEL IN MASOWIEN

Zusammenfassung

Im Rahmen des Operationellen Regionalprogramms für die Woiwodschaft Masowieckie“ für den Zeitraum 2007-2013 (RPO WM 2007-2013) wurden die Entwicklungsmaßnahmen und Prioritäten bestimmt, die z.B. das Erhalten und den Schutz des Kulturerbes sowie die Verkleinerung der Zivilisationslücke durch die Modernisierung und den Ausbau der kulturellen Infrastruktur betreffen. Ermöglicht wurde die Realisierung von Unternehmungen, die als Ziel die Nutzung der natürlichen und kulturellen Vorteile zur Verbesserung der Attraktivität der Region durch touristische und kulturelle Entwicklung des der Städte und des ländlichen Gebiet haben. Gefördert wurden Schutz- und Restaurierungsmaßnahmen der unter Denkmalschutz stehenden Gebäude und

Gebäudekomplexe sowie anderer historischen Komplexe, die der Ausweitung des Tourismus- und Kulturangebots dienen, unter anderen solche, die die Renovierung, Absicherung vor Zerstörung und Diebstahl, Umbau der Herrenhäuser, Befestigungsanlagen, Schutzanlagen und –gebäuden, sakralen Objekte, historischen Parks und postindustriellen Gebäuden, sowie anderen Bauwerken, damit sie die neuen touristischen und kulturellen Funktionen erfüllen können. Gefördert wurde auch die Entwicklung der Infrastruktur für den Kulturbereich, Digitalisierung der Kulturgüter, Entwicklung der Informationsgesellschaft im Bereich der Kultur und Maßnahmen, die Bekanntheitsgrad der kulturellen und touristischen Vorteile der Region steigern.

ХОРОШАЯ ПРАКТИКА ЕВРОПРОЕКТОВ, ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФОНДОВ В МАЗОВИИ

Резюме

В рамках Региональной операционной программы мазовецкого воеводства 2007-2013 (RPO WM 2007-2013) определены действия и приоритеты развития, касающиеся, в частности, поведения и сохранения культурного наследия и уменьшения цивилизационного пробела через модернизацию и развитие культурной инфраструктуры. Стало возможным осуществление мероприятий для целей использования естественных и культурных достоинств для роста привлекательности региона через развитие секторов туризма и культуры в городах и сельских районах. Поддерживалась деятельность в области охраны, а также реконструкции старинных или исторических зданий и комплексов для расширения туристического или культурного предложения, в том числе касающаяся реконструкции, защиты от разрушения и кражи, приспособления к новым туристическим или культурным функциям дворцово-парковых комплексов, укреплений, зданий и оборонительных комплексов, сакральных объектов, исторических парков, постпромышленных объектов и других. Поддерживалось развитие инфраструктуры для деятельности в области культуры, была предоставлена возможность дигитализации ресурсов культурного наследия, развития информационного общества в сфере культуры, а также осуществлять деятельность, связанную с продвижением культурно-туристических достоинств региона.

CZĘŚĆ DRUGA

MUZEUM X PAWILONU CYTADELI WARSZAWSKIEJ

DZIEJE X PAWILONU CYTADELI WARSZAWSKIEJ

STRESZCZENIE

X Pawilon Cytadeli Warszawskiej to najważniejsze miejsce martyrologii polskiej z epoki zaborów. Zlokalizowane w budynku dawnego carskiego więzienia śledczego dla więźniów politycznych na terenie twierdzy zbudowanej przez władze rosyjskie w latach 1832-1836 po stłumieniu powstania listopadowego, której głównym zadaniem miało być wzmocnienie kontroli nad niepokornym miastem. Przewinęło się przezeń kilkadziesiąt tysięcy więźniów: bojowników o wyzwolenie narodowe i przemiany społeczne. Kilkuset stracono na stokach Cytadeli, tysiące innych wysłano w głąb Rosji na katorgę lub zesłanie. Po odzyskaniu niepodległości w listopadzie 1918 r. Cytadela znalazła się w gestii Wojska Polskiego, w X Pawilonie przez kilka pierwszych lat mieścił się areszt dla osób podlegających sądownictwu wojskowemu. W czasie II wojny światowej stacjonowały tu jednostki niemieckie, zaś po 1945 r. ponownie wojsko polskie. W 1963 r. w dawnym budynku więziennym utworzono Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej, poświęcone dawnym więźniom tego obiektu, będące oddziałem istniejącego wówczas Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego. Od 1990 jest ono oddziałem Muzeum Niepodległości w Warszawie.

Historia niepozornego w swoich początkach budynku na wzgórzu żoliborskim, zbudowanego w latach 1827-1829 z przeznaczeniem na magazyn mundurowy wojsk Królestwa Kongresowego, jest nierozdzielnie związana z historią powstałej w kilka lat później Cytadeli Warszawskiej.

Powstała ona w ramach represji, jakie spadły na Polaków po stłumieniu powstania listopadowego. Głównym motywem decyzji cara Mikołaja I o budowie Cytadeli była chęć wzmocnienia kontroli nad niepokornym miastem. Wpłynęły na nią wspomnienia niedawnej nocy 29 listopada 1830 r., jak również wcześniejszego o 36 lat wystąpienia ludności stolicy 17 i 18 kwietnia 1794 r. w czasie insurekcji kościuszkowskiej. Z tych doświadczeń zrodził się w Petersburgu pomysł wzniesienia w Warszawie warowni zwanej z języka włoskiego cytadelą. Lapidarnie ujął to historyk rosyjski Czerniawski: „Bunt w 1830 r. pokazał, że dla utrzymania Warszawy w posłuszeństwie i dla uniknięcia w przyszłości przelewu krwi nie wystarcza utrzymanie w tym mieście garnizonu, lecz konieczne

jest wzniesienie umocnionego punktu fortecznego, gotowego w razie potrzeby przypomnieć miastu o jego przynależności do państwa rosyjskiego”¹.

Realizacją przedsięwzięcia zajął się naczelny inżynier I armii czynnej gen. Iwan Dehn. Jego pierwszym pomysłem, przedstawionym w lutym 1832 r. był projekt budowy na terenie Ogrodu Saskiego ogromnej, trzypiętrowej baszty fortecznej najeżonej ze wszystkich stron lufami dział. Realizacja tego projektu umożliwiałaby w razie potrzeby bombardowanie całego ówczesnego miasta, oznaczając jednocześnie likwidację części zwartej zabudowy śródmieścia w celu stworzenia wokół niej pustej, kilkusetmetrowej przestrzeni. Na szczęście dla Warszawy projekt ten został odrzucony².

Według anonimowej rosyjskiej *Kroniki Cytadeli Warszawskiej (1832-1851)* powstałej prawdopodobnie w 1851 r., Mikołaj I osobiście zdecydował o lokalizacji Cytadeli, rysując ołówkiem jej szkic na planie Warszawy w miejscu, gdzie od 1725 r. znajdowały się koszary polskiej gwardii koronnej, po 1815 r. nazwane przez Rosjan Koszarami Aleksandrowskimi³. 28 marca 1832 r. gubernator wojenny Warszawy gen. Jan de Witte oficjalnie poinformował prezydenta miasta Jakuba Łaszczyńskiego o decyzji monarchy⁴. 1 maja tego roku nowy projekt, lokalizujący Cytadelę w miejscu wyznaczonym przez władcę, został przez niego zatwierdzony⁵. Równoległe, już w drugiej dekadzie kwietnia, w prasie warszawskiej zaczęły się ukazywać ogłoszenia o przetargach na dostawy olbrzymich ilości materiałów do budowy Cytadeli i na wykonanie różnego rodzaju prac fortyfikacyjnych i budowlanych⁶. 31 maja 1832 odbyła się uroczystość położenia kamienia węgielnego pod Cytadelę przez namiestnika Królestwa Polskiego feldmarszałka Iwana Paskiewicza⁷.

Budowa Cytadeli oznaczała wyrok na wzgórze żoliborskie, położone nad Wisłą w północnej części miasta, gdzie były zlokalizowane wspomniane koszary. Miało ono ciekawą, a w zaraniu dość ponurą historię. W czasach Księstwa Mazowieckiego, kiedy leżało poza granicami ówczesnej Warszawy, było nazywane Górą Szubieniczną, bowiem na stojącej tam szubienicy wykonywano wyroki śmierci na skazańcach, których grzebano w pobliżu. Tradycja ta przetrwała i później. Dla przygotowania skazanych na śmierć zbudowano kapliczkę, którą później przekształcono w kościółek pw. Zdjęcia z Krzyża. W latach 1624-1625 na pobliskim cmentarzu chowano masowo ofiary panującej wówczas zarazy. Obok, na gruntach nadanych jeszcze w 1425 r. przez księcia mazowieckiego Janusza Starszego szpitalowi św. Ducha, w XVI w. rozwinął się folwark Fawory, wynajmowany kolejnym dzierżawcom. Wzgórze rozkwitło w początkach XVIII wieku, kiedy posiadłość wynajął dowódca ówczesnej gwardii koronnej Stanisław Poniatowski, ojciec późniejszego ostatniego króla I Rzeczypospolitej, i zbudował tam obszerne koszary gwardii koronnej pieszej, składające się początkowo z 7, a później z 9 pawilonów. Ich budowa ożywiła wzgórze, zaczęły tam powstawać otoczone ogrodami wille i pałacyki zamożnych warszawian, powstał też letni konwikt pijarów z pięknym ogrodem nazywanym Joly Bord, od którego całe wzgórze zaczęto nazywać żoliborskim. Od Nowego Miasta prowadziła w jego kierunku wysadzana lipami Aleja Gwardii, miejsce spacerów warszawian

¹ H. Mościcki, *Cytadela Warszawska. Zarys historii budowy*, Warszawa 1963, s. 15.

² *Ibidem*, s. 15-16.

³ *Kronika Cytadeli Warszawskiej (1832-1851)*, „Niepodległość i Pamięć” nr 3 (12), Warszawa 1998, s. 250.

⁴ AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, 5371, k. 22.

⁵ H. Mościcki, *op. cit.*, s. 16.

⁶ „Dziennik Powszechny” nr 101, 13 IV 1832, s. 1; „Gazeta Warszawska” nr 102, 14 IV 1842, s. 920-921.

⁷ „Kurier Warszawski” nr 147, 1 VI 1832, s. tyt. (765); „Gazeta Warszawska” nr 148, 2 VI 1832, s. 13-34

1. Brama Bielańska

na plac ćwiczeń, gdzie obserwowali pokazy musztry i parady stacjonujących tam oddziałów⁸.

Decyzja cara oznaczała likwidację jednego z najbardziej malowniczych fragmentów ówczesnej Warszawy. Pod budowę twierdzy wyburzono bowiem większość budowli na wzgórzu, zachowując jedynie te, które można było zaadoptować do celów wojskowych, przede wszystkim dawne koszary gwardii koronnej i kilka innych, m.in. dawny konwikt pijarów i wspomniany magazyn mundurowy w X Pawilonie. Podstawowe prace fortyfikacyjne miały miejsce w latach 1832-1836. Ich rezultatem było powstanie twierdzy na planie pięcioboku, opierającej się najdłuższym bokiem o skarpę wiślańską. Fortyfikacje Cytadeli były częściowo ziemne, częściowo murowane, otoczone głęboką, suchą fosą. Długość murów Cytadeli wynosiła 2680 m, jej powierzchnia ponad 67 ha. Na jej terenie obok wspomnianych wyżej starych budynków powstał szereg nowych budowli, jak podziemna prochownia, park maszynowy dla sprzętu artyleryjskiego, budynki mieszkalne dla wojskowych, stajnie dla jazdy, cerkiew garnizonowa i wiele innych⁹. Jeszcze w trakcie budowy, 4 maja 1834 r. odbyła się uroczystość poświęcenia Cytadeli z okazji osiągnięcia pełnoletniości przez następcę tronu¹⁰.

W latach późniejszych, zgodnie z ówczesnymi tendencjami w sztuce fortyfikacyjnej, twierdzę wzmocniono systemem 6 fortów zewnętrznych, wysuniętych daleko na przedpola: w 1838 r. na

⁸ H. Mościcki, op. cit., s. 19-29.

⁹ *Ibidem*, s. 63-78; S. Król, *Cytadela Warszawska. X Pawilon – carskie więzienie polityczne (1833-1856)*, Warszawa 1969, s. 20-22.

¹⁰ „Gazeta Warszawska” nr 121, 6 V 1834, s. 1211-1212.

przeciwległym brzegu praskim powstał tzw. fort Śliwickiego, zaś w latach 1847-1864 pięć kolejnych. Miały one z jednej strony utrudnić podejście pod jej mury, z drugiej zaś rozszerzyć pole ostrzału na dalsze części miasta¹¹.

W sumie pod budowę Cytadeli i jej fortów wyburzono co najmniej 250 posesji i przesiedlono stąd do innych dzielnic miasta 12-15 tys. mieszkańców. Jej budowa zahamowała na wiele lat naturalny rozwój stolicy w kierunku północnym¹². Nazwana decyzją Mikołaja I Aleksandrowską na cześć jego poprzednika Aleksandra I, była drugą tego typu fortyfikacją na ziemiach polskich po zbudowanej przez Prusaków w 1828 r. Cytadeli w Poznaniu. Olbrzymimi kosztami budowy, wynoszącymi 11 milionów 64 tysiące rubli srebrnych obciążono skarb Warszawy i skarb Królestwa Polskiego, co miało być dodatkową karą za powstanie listopadowe¹³.

Cytadela, górująca położeniem nad Warszawą, obsadzona silnym garnizonem liczącym w różnych okresach od kilku do kilkunastu tysięcy żołnierzy, wyposażona w liczną artylerię miała spełniać trzy podstawowe funkcje. Pierwszą było wzmocnienie kontroli nad buntowniczym miastem. W myśl zamierzeń władz miała wymusić na Polakach posłuszeństwo, przekonując ich o beznadziejności oporu. Dobitnie ujął to Mikołaj I podczas wizyty w Warszawie w październiku 1835 r., kiedy w czasie spotkania z delegacją społeczeństwa warszawskiego wypowiedział znamienne słowa: „Jeżeli upierać się będziecie przy waszych marzeniach o odrębnej narodowości, o Polsce niepodległej i przy wszystkich tych złudzeniach, ściągniecie na siebie wielkie nieszczęście. Kazałem tu zbudować Cytadelę Aleksandrowską i oświadczam wam, że przy najmniejszym zaburzeniu każę miasto zbombardować, zburzę Warszawę i z pewnością nie ją odbuduję”¹⁴. Groźba cara była realna, bowiem w zasięgu dział fortecznych znalazło się Stare i Nowe Miasto, dwie spośród trzech najważniejszych dzielnic Warszawy. Na szczęście do jej zrealizowania nigdy nie doszło.

Decyzja Mikołaja I o budowie w Warszawie Cytadeli była racjonalna, bowiem po jej wybudowaniu Polacy stracili możliwość przejęcia kontroli nad miastem. Nowa twierdza, która stała się obok siedziby namiestnika na Zamku Królewskim jednym z głównych centrów życia politycznego Rosjan w Królestwie Polskim, wydatnie wzmacniała ich poczucie bezpieczeństwa w okupowanym mieście. Władze z premedytacją przypominały warszawianom o istnieniu Cytadeli, organizując w niej różnego rodzaju uroczystości. Oddawane przy takich okazjach salwy artylerii fortecznej miały stanowić swego rodzaju memento dla podbitego społeczeństwa, pognębiać je psychicznie, prowadząc w konsekwencji do złamania ducha i przekonania o beznadziejności wszelkiego oporu¹⁵. Jednak mimo tych starań, Warszawa nadal pozostała głównym centrum polskiej działalności konspiracyjnej.

Drugą funkcją Cytadeli, wynikającą z założeń strategicznych sztabu generalnego w Petersburgu, miało być wzmocnienie łańcucha twierdz zabezpieczających zachodnie granice imperium Romanowów. Stanowiła w nim kolejne ogniwo, obok rozbudowywanej w tym czasie twierdzy w Modlinie, budowanych od podstaw twierdz w Dęblinie i Brześciu Litewskim oraz utrzymywanej w stałej gotowości twierdzy w Zamościu. W razie zagrożenia ze strony któregoś z państw zachod-

¹¹ S. Król, *op. cit.*, s. 20-22; H. Mościcki, *op. cit.*, s. 70-72, 88-103.

¹² H. Mościcki, *op. cit.*, s. 37-38.

¹³ *Ibidem*, s. 38-47.

¹⁴ *Ibidem*, s. 87.

¹⁵ *Ibidem*, s. 86-87.

nioeuropejskich miała być dogodnym punktem wypadowym dla armii rosyjskiej¹⁶. Strategiczne znaczenie Cytadela straciła w latach 1870-tych, kiedy na skutek ówczesnego rozwoju artylerii samotna twierdza nie była już w stanie oprzeć się przeciwnikowi dysponującemu zmasowanym ogniem artyleryjskim. Konsekwencją tego było utworzenie w latach 1880-tych twierdzy Warszawa – zespołu 30 fortów okalających stolicę. Cytadela stała się wówczas częścią składową dużo większej fortyfikacji, aczkolwiek wciąż bardzo ważną, ponieważ z racji swego położenia najlepiej kontrolującą sytuację w samym mieście¹⁷.

Trzecią funkcją Cytadeli, dzięki której nabrała szczególnego znaczenia w historii Polski, była jej funkcja więzienna. Władze umieściły tu bowiem centralne więzienie śledcze dla więźniów politycznych. Przesłanką tej decyzji mogły być reminiscencje nocy listopadowej 29 listopada 1830 r., kiedy powstańcy po zdobyciu gmachu więzienia na Lesznie uwolnili osadzonych tam więźniów. Lokalizacja więzienia wewnątrz dobrze strzeżonej twierdzy, liczne posterunki, wysokie mury Cytadeli miały uniemożliwiać ucieczki oraz zapobiegać próbom odbicia więźniów. Na siedzibę więzienia wybrano zbudowany w latach 1827-1829 budynek oznaczonym numerem dziesiątym, w którym wcześniej mieścił się magazyn mundurowy wojsk Królestwa Kongresowego. W ten sposób niepozorny, skromny obiekt wszedł na trwałe do historii Polski, stając się jednym z najsłynniejszych więzień politycznych w naszych dziejach. Z biegiem lat, jego nazwa, stała się w świadomości zniewolonego społeczeństwa symbolem walki kolejnych polskich pokoleń o niepodległość i przemiany społeczne oraz symbolem martyrologii będącej konsekwencją ich patriotycznej, buntowniczej postawy. Osadzano w nim bowiem tysiące polskich patriotów i rewolucjonistów, wśród nich wiele słynnych postaci polskiej historii. W okresach szczególnego nasilenia polskiego oporu, zwłaszcza powstania styczniowego i lat rewolucji 1905-1907 r., kiedy X Pawilon nie był w stanie pomieścić wszystkich aresztowanych, umieszczano więźniów również w innych pomieszczeniach na terenie twierdzy, m.in. w kordegardach bramy głównej, w kazamatach pod wałami, w niektórych bastionach i fortach¹⁸.

Według szacunkowych obliczeń przez Cytadelę, w której urzędowała komisja śledcza i sąd wojenny mogło przewinąć się około 40 tysięcy więźniów. Tysiące zostały stąd wysłane w głąb Rosji na katorgę, zesłanie syberyjskie lub do rot aresztanckich. Dlatego Cytadelę nazywano często przedsiönkiem Syberii, stąd bowiem zaczynała się droga skazańców na wschód¹⁹. Kilkuset zostało straconych na stokach Cytadeli²⁰.

Budynek X Pawilonu składał się jednopiętrowego korpusu głównego i przyległych do niego z obu stron skrzydeł bocznych. Dziedziniec położony między nimi zamykał od strony południowej nieco niższy budynek wartowni. W związku z decyzją o lokalizacji w nim więzienia został poddany przebudowie wewnętrznej, w wyniku której po obu stronach biegnącego środkiem korytarza powstały 84 cele więziennicze, po jednej stronie pojedyncze, zaś po drugiej zbiorowe.²¹ Na zewnątrz X Pawilon nie różnił się specjalnie od innych budynków koszarowych. Zwiedzający go w 1919 r. dziennikarz

.....
¹⁶ *Ibidem*, s. 17-18.

¹⁷ *Ibidem*, s. 103-105; S. Królikowski, *Twierdza „Warszawa”*, Warszawa 1994, s. 17-18, 25-73.

¹⁸ J. Wągorodzki, *Cytadela Warszawska i jej rola w zwalczaniu polskich dążeń niepodległościowych*, [w:] *Warszawa i Mazowsze w walce o niepodległość kraju w latach 1794-1920*, pod red. A. Koseskiego i A. Stawarza, Warszawa 2001, s. 273.

¹⁹ J. Wągorodzki, *Cytadela Warszawska – przedsiönek Syberii*, „Zesłaniec”, nr 43, 2010, s. 3-18.

²⁰ S. Król, *Cytadela Warszawska*, Warszawa, 1978, s. 261-263.

²¹ S. Król, *Cytadela Warszawska. X Pawilon – carskie więzienie polityczne (1833-1856)*, s. 110-112.

2. Fragment budynku X Pawilonu z wartownią

Władysław Orobkiewicz pisał, że „Właściwie nie robi on na pierwszy rzut oka wrażenia więzienia. Dopiero, gdy się zapanuje w głąb korytarzy i ujrzy w nich rząd oprawionych drzwi z otworami pośrodku, poznaje się, że to... więzienie”²².

W pierwszym okresie funkcjonowania więzienia w X Pawilonie w latach 1834-1856, czyli w epoce paskiewiczowskiej, więziono tu przede wszystkim działaczy odradzającej się ówczesnej konspiracji. Byli wśród nich członkowie tak znanych organizacji, jak warszawska filia Stowarzyszenia Ludu Polskiego zwani Świętokrzyżcami, spisku gimnazjalnego Karola Levittoux, Związku Narodu Polskiego, spisku chłopskiego ks. Piotra Ściegiennego, uczestnicy przygotowań do trójzaborowego powstania w 1846 r., członkowie rozgałęzionego na całe Królestwo tajnego stowarzyszenia Henryka Krajewskiego i wielu innych. Osadzano tu również przekazywanych w ręce Rosjan w ramach współpracy państw zaborczych, działaczy aktywnych politycznie w dwóch pozostałych zaborach, będących poddanyami rosyjskimi, np. w 1846 r. i w okresie Wiosny Ludów. Wśród czołowych więźniów tego okresu były tak znane postaci jak współzałożyciel Świętokrzyżców poeta Gustaw Ehrenberg, autor słynnej pieśni *Szlachta* w roku 1831, poeta Karol Baliński, literat Włodzimierz Wolski, autor libretta do *Halki* i *Hrabiny* Stanisława Moniuszki oraz słynnego *Marsza żuawów* z powstania styczniowego, wybitny teoretyk ruchu niepodległościowego filozof Henryk Kamieński, organizator spisku chłopskiego ks. Piotr Ściegienny, zaangażowany w przygotowania powstańcze w 1846 r. Karol Ruprecht, wydany przez Austriaków członek powstańczego rządu krakowskiego z 1846 r. Aleksander Grzegorzewski, dowódca Gwardii Narodowej podczas powstania we Lwowie w 1848 r. gen. Józef

.....
²² *Ibidem*, s. 108.

3. Dziedziniec X Pawilonu

Załuski, słynny ze swojej późniejszej działalności w okresie powstania styczniowego Agaton Giller i wielu innych²³.

Niektórzy skończyli tu tragicznie. Głośnym echem odbiła się zwłaszcza męczeńska śmierć Karola Levittoux w lipcu 1841 r., organizatora spisku gimnazjalnego w Łukowie i Warszawie, który popełnił samobójstwo przez podpalenie swojej pryczy, nie mogąc znieść brutalnych metod śledczych²⁴. Nie było to zresztą jedyne samobójstwo w X Pawilonie. 16 marca 1846 r. na placu pod murami Cytadeli odbyła się pierwsza egzekucja, podczas której zostali powieszeni Stanisław Kociszewski i Władysław Żarski, skazani za atak na posterunek rosyjski w Siedlcach w ramach wspomnianego trójzaborowego powstania²⁵. Zapoczątkowali oni tragiczną, kilkusetosobową listę straconych na stokach warszawskiej twierdzy.

Znaczny wzrost aresztowań nastąpił na początku lat 60. XIX w., w rezultacie przegranej przez Rosję wojny krymskiej. Zawód, jaki spotkał Polaków spodziewających się ustępstw ze strony caratu w ramach tzw. odwilży posewastopolskiej, wpłynął na ożywienie działalności konspiracyjnej. Warszawa stała się wówczas widownią potężnych manifestacji patriotycznych, inspirowanych przez działaczy nowo powstających organizacji spiskowych. Represje władz, przejawiające się w brutalnym traktowaniu zbiorowych wystąpień, jak np. zastrzelenie 5 manifestantów na Krakowskim

²³ S. Król, *Cytadela Warszawska. X Pawilon – carskie więzienie polityczne (1833-1856)*, s. 145-240; Muzeum X Pawilonu, Kartoteka więźniów Cytadeli Warszawskiej.

²⁴ Rufin Piotrowski, *Pamiętniki z pobytu na Syberii*, Poznań 1861, t. II, s. 195-197.

²⁵ „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego” nr 60, 5/17 III 1846.

4. Korytarz więzienny w Muzeum x Pawilonu

Przedmieściu 27 lutego 1861 r., czy masakra potężnej manifestacji na placu Zamkowym 8 kwietnia t.r. i wprowadzenie stanu wojennego 14 października 1861 r. spowodowały napływ potężnej fali aresztowanych. Osadzano tu wówczas uczestników wspomnianych manifestacji oraz działaczy spiskowych coraz bardziej krystalizującego się, w postaci podziału na dwa główne obozy białych i czerwonych, ruchu niepodległościowego. W X Pawilonie znaleźli się m.in. organizator pierwszych ówczesnych kół spiskowych Narcyz Jankowski, poeta Adam Asnyk, czołowi przywódcy obozu czerwonych: Apollo Nałęcz-Korzeniowski, ojciec późniejszego pisarza Josepha Conrada, kierujący przygotowaniem do powstania Jarosław Dąbrowski, opracowujący nawet w celi więziennej plany zawładnięcia Cytadelą, Bronisław Szwarce, wybitny działacz białych Karol Majewski, zmarły później, w 1863 r. w Cytadeli Edward Jurgens, a także przywódcy współpracującej z czerwonymi tajnej organizacji oficerów rosyjskich, z których trzech: Łotysz Jan Arnholdt, Ukrainiec Piotr Śliwicki i Polak Franciszek Rostkowski zostali rozstrzelani w twierdzy modlińskiej 28 czerwca 1862 r. Trafiło tu również wielu duchownych w związku z zamykaniem przez nich świątyn w następstwie zbrojnego wkroczenia oddziałów rosyjskich do katedry św. Jana i kościoła św. Anny 15 października 1861 r. podczas odprawianych tam nabożeństw patriotycznych dla uczczenia rocznicy śmierci Tadeusza Kościuszki²⁶. Wyjątkowym wydarzeniem w historii Cytadeli była właśnie noc z 15 na 16 października 1861 r., kiedy uwięziono

.....
²⁶ S. Król, *Cytadela Warszawska*, s. 123-132; Muzeum X Pawilonu, Kartoteka więźniów Cytadeli Warszawskiej.

5. Cella zbiorowa w X Pawilonie

tu 1678 uczestników wspomnianych wyżej nabożeństw²⁷. Była to największa, jednorazowa fala aresztowanych, jaka znalazła się w murach tej twierdzy. W sierpniu 1862 r. na stokach Cytadeli po 16 latach stanęły kolejne szubienice, na których stracono 3 rzemieślników warszawskich: Ludwika Jaroszyńskiego, Ludwika Rylla i Jana Rzońcę – wykonawców inspirowanych przez lewicę czerwonych nieudanych zamachów na wielkiego księcia Konstantego, namiestnika carskiego w Warszawie i kontrowersyjnego polityka margrabiego Aleksandra Wielopolskiego. Wykonane publicznie, w obecności tłumu warszawian, nie zdołały jednak zapobiec dalszej radykalizacji nastrojów, prowadzącej nieuchronnie do wybuchu²⁸.

Wybuch powstania 22 stycznia 1863 r. otworzył nowy rozdział w historii Cytadeli i X Pawilonu. Rząd Narodowy, podejmując decyzję o walce zbrojnej, nie mógł i nie chciał podjąć jej w Warszawie, ze względu na silny miejscowy 30-tysięczny garnizon, z czego 16 tysięcy żołnierzy stacjonowało w Cytadeli. Obawiał się ponadto zbombardowania miasta przez artylerię forteczną. Cytadela odegrała wówczas istotną rolę, uniemożliwiając powstańcom przejęcie kontroli nad stolicą. Dla władz zaborczych stanowiła gwarancję zabezpieczenia kontroli militarnej, ale już nie politycznej, nad Warszawą, stanowiąc zarazem główną bazę operacyjną armii rosyjskiej. Jednocześnie mogła być w chwili zagrożenia miejscem schronienia dla urzędników rosyjskich i ich rodzin, którzy po wybuchu powstania siłą rzeczy nie czuli się w mieście zbyt bezpiecznie²⁹.

²⁷ S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1972, s. 202.

²⁸ „Czas” nr 195, 26 VIII 1862, s.1 i nr 199, 30 VIII 1862, s. 1; „Dziennik Poznański” nr 196, 27 VIII 1862, s. 2 i nr 200, 31 VIII 1862, s. 2.

²⁹ S. Kieniewicz, *Warszawa w powstaniu styczniowym*, wyd. IV, Warszawa 1983, s. 147-148, 154.

Podczas powstania Cytadela Warszawska odegrała szczególną rolę jako największe więzienie polityczne w Królestwie Polskim. Mogło się wówczas przewinąć przez nią około 10 tysięcy więźniów. Byli to przede wszystkim uczestnicy walki zbrojnej z terenów Królestwa Polskiego, ujęci w trakcie walk. Więziono tu również członków władz naczelnych powstania oraz działaczy Warszawskiej Organizacji Miejskiej, stanowiącej zaplecze dla funkcjonowania władz powstańczych. Szczególną grupę więźniów stanowili żandarmi narodowi, tzw. sztyletnicy – członkowie formacji powołanej do wykonywania wyroków śmierci na osobach skazywanych przez trybunały powstańcze za współpracę z zaborcą oraz dokonujący zamachów na szczególnie nienawidzonych funkcjonariuszy carskiego aparatu represji. Więziono także cudzoziemców wspomagających sprawę polską, m.in. ochotników włoskich z oddziału płk. Francesca Nullo, rozbitego w bitwie pod Krzykawką i Rosjan przechodzących na stronę powstańców. Większość ówczesnych więźniów wysłano na katorgę lub zesłanie syberyjskie; regularnie ekspediowano stąd na wschód kolejne partie skazańców. Byli wśród nich znani dowódcy powstańczy jak Roman Rogiński, Walenty Lewandowski, Ludwik Jastrzębiec-Zielonka, Ludwik Żychliński, naczelnik żandarmerii narodowej Paweł Landowski, prezes Trybunału Rewolucyjnego Warszawy Witold Moszyński, naczelnicy powstańczej Warszawy Adolf Peplowski i Antoni Straszewicz, słynny uczonek Benedykt Dybowski zaangażowany w działalność Rządu Narodowego – wszyscy skazani na długoletnią katorgę. Tutaj rozstrzygnął się los ostatniego powstańca ks. Stanisława Brzóska, skazanego na karę śmierci i powieszono go później w Sokołowie Podlaskim, na terenie swojej działalności powstańczej. Około 50 uczestników powstania zostało straconych na stokach Cytadeli, z tego 20 to wspomniani sztyletnicy. Z cel X Pawilonu w swoją ostatnią drogę na miejsce kaźni wyszli m.in. Henryk Abicht, aresztowany jeszcze przed wybuchem powstania agitator obozu czerwonych, kapelan oddziałów powstańczych ks. Agrypin Konarski, jeden z najdzielniejszych dowódców partyzanckich Józef Jankowski, przywódca warszawskich sztyletników Emanuel Szafarczyk, ostatni naczelnik powstańczej Warszawy Aleksander Waszkowski oraz rozstrzelani w fosie Cytadeli Rosjanie: trębacz petersburskiego pułku grenadierów Iwan Puzyrczuk i junkier pułku kozackiego, a następnie rotmistrz w zgrupowaniu gen. Józefa Hauke-Bosaka Mitrofan Podhaluzin, ujęty po klęsce powstania w Galicji i przekazany władzom carskim³⁰. W murach Cytadeli rozegrał się również ostatni, dramatyczny akt powstania, jakim był proces członków ostatniego Rządu Narodowego z Romualdem Trauguttem na czele, zakończony pamiętną egzekucją ostatniego dyktatora powstania i jego czterech towarzyszy: Jana Jeziorańskiego, Rafała Krajewskiego, Józefa Toczyskiego i Romana Żulińskiego 5 sierpnia 1864 r. na stokach twierdzy w obecności 30-tysięcznego tłumu warszawian³¹.

Więzienie w X Pawilonie było wówczas widownią wielu tragicznych, ale także niecodziennych i wzruszających wydarzeń. Na przykład rozmów Romualda Traugutta za pomocą alfabetu więziennego z osadzonym w sąsiedniej celi jego towarzyszem z Rządu Narodowego Marianem Dubieckim, z których ostatnia, bardzo krótka, odbyła się rankiem w dniu egzekucji tuż przed wyprowadzeniem skazańca z celi³². Innym niezwykłym w realiach więziennych wydarzeniem, był ślub w X Pawilonie Jarosława Dąbrowskiego z Pelagią Zgliszczyńską 5 kwietnia 1864 r., na który narzeczeni uzyskali zgodę władz³³.

³⁰ S. Król, *Cytadela Warszawska*, s. 137-147, 261; Muzeum X Pawilonu, Kartoteka więźniów Cytadeli.

³¹ AGAD, Audytoriat Polowy, 1266, s. 373-374.

³² M. Dubiecki, *Ostatnie chwile Romualda Traugutta* [w:] *Pamiętnik X Pawilonu*, Warszawa 1858, s.109-113.

³³ P. Dąbrowska, *Wspomnienia z r. 1863*, [w:] *Pamiętnik X Pawilonu*, s. 68-69.

Po stłumieniu powstania i wysłaniu tysięcy jego uczestników na wschód X Pawilon zaczął się zapełniać nowymi więźniami pod koniec lat 1870-tych, co było związane z rozwojem kapitalizmu, powodującym wzrost antagonizmu między „kapitałem i pracą”. Wyrazem przeciwstawiania się robotników rosnącemu wyzyskowi było powstawanie w Warszawie w latach 1877-1878 pierwszych kółek socjalistycznych, organizowanych przez Ludwika Waryńskiego. Trzy fale aresztowań w latach 1878-1879 zapełniły cele X Pawilonu nową kategorią więźniów: działacze walczących o przemiany społeczne³⁴. Ewenementem tego czasu było wydawanie tu przez działaczy kółkowych nielegalnego pisma „Głos Więźnia”, redagowanego przez Kazimierza Pławińskiego i Filipinę Płaskowicką, którego zdążyły się ukazać się cztery numery. W piśmie, pisanym odręcznie w nakładzie kilkunastu egzemplarzy, kolportowanym wśród więźniów i przemycanym na zewnątrz, zamieszczano m.in. informacje o warunkach bytowych w X Pawilonie, publicystykę społeczną, twórczość poetycką i humorystyczną więźniów itp.³⁵. Tragicznym wydarzeniem była śmierć 17-letniego robotnika Józefa Bejtego, zastrzelonego 30 czerwca 1879 r. w celi przez strażnika bez szczególnego powodu. Na zbrodnię działacze kółkowi zareagowali solidarnym wystąpieniem; w konsekwencji uznani za przywódców buntu Waclaw Sieroszewski i Stanisław Landy zostali skazani na katorgę³⁶. Wielu czołowych działaczy kółkowych skazano na zesłanie lub kary więzienia w kraju³⁷. W tym samym czasie, w 1878 uwięziono w X Pawilonie członków organizacji o charakterze narodowo-rewolucyjnym z jej organizatorem Adamem Szymańskim i późniejszym ideologiem ruchu narodowego Janem Ludwikiem Popławskim³⁸. W 1880 r. w X Pawilonie osadzono kilkudziesięciu działaczy nowych kółek, kierowanych przez Zygmunta Poznańskiego. Wśród aresztowanych był sam przywódca, skazany na zesłanie oraz Bolesław Wysłouch, późniejszy pionier polskiego ruchu ludowego, który, co było rzadkością, odbył w Cytadeli wymierzoną mu karę 3 lat więzienia³⁹.

W 1881 r. trafili tu członkowie Warszawskiej Gminy Socjalistów Polskich⁴⁰. Kolejną, bardzo znaczącą i liczną grupę więźniów X Pawilonu stanowili działacze I Proletariatu, pierwszej polskiej partii robotniczej, utworzonej w 1882 przez Ludwika Waryńskiego. W latach 1883-1884 znalazła się tu większość czołowych proletariatchyków z samym Waryńskim na czele. Kierownictwo partii objęła wówczas Maria Bohuszewicz, lecz i ona, podobnie jak przywódca ostatniej grupy Marian Ulrych, podzieliła los poprzedników⁴¹. W sumie w latach 1883-1888 więziono tu kilkuset proletariatchyków. Większość skazywano na zesłanie bądź kary więzienia w kraju⁴². Sprawę 29 czołowych działaczy rozstrzygnął w 1885 r. proces przed sądem wojskowym w Cytadeli, zakończony skazaniem 4 oskarżonych na karę śmierci i wyrokami długoletniej katorgi dla pozostałych⁴³. 28 stycznia 1886 r., w 20 lat po ostatnich egzekucjach powstańców styczniowych, na stokach Cytadeli nad Wisłą zginęli czterej proletariatchycy: Stanisław Kunicki, Rosjanin Piotr Bardowski, Michał Ossowski i Jan Pietrusiński⁴⁴. 4 września tego roku w tym samym miejscu został powieszony piąty proletariatchyk

³⁴ S. Król, *Cytadela Warszawska*, s.159-162; Muzeum X Pawilonu, Kartoteka więźniów Cytadeli.

³⁵ Ż. Kormanowa, *Materiały do bibliografii druków socjalistycznych*, Warszawa 1949, s. 20.

³⁶ Z. Heryng, *X Pawilon przed pięćdziesięciu laty*, [w:] *Pamiętnik X Pawilonu*, s. 125-126.

³⁷ *Kółka socjalistyczne, Gminy i Wielki Proletariat*, (opr. L. Baumgarten), Warszawa 1966, s. 134-138.

³⁸ Muzeum X Pawilonu, Kartoteka więźniów Cytadeli.

³⁹ *Ibidem*, S. Król, *Cytadela Warszawska*, s. 164

⁴⁰ AGAD, PWIS, 627, k. 35-36; Muzeum X Pawilonu, Kartoteka więźniów Cytadeli.

⁴¹ S. Król, *Cytadela Warszawska*, s. 167-181; Muzeum X Pawilonu, Kartoteka więźniów Cytadeli.

⁴² AGAD, PWIS, 973, k. 3-8; PWIS 1093, k. 2-4; PWIS 1274, k. 1-3; PWIS 1297, k. 1-2.

⁴³ AGAD, PWIS, 973, k. 315-368.

⁴⁴ AGAD, PWIS, 973, k. 374.

6. Cella Józefa Piłsudskiego w X Pawilonie

Władysław Kowalewski⁴⁵. Były to pierwsze egzekucje działaczy polskiego ruchu robotniczego.

Powstanie kolejnych partii robotniczych: II Proletariatu w 1888 r. oraz Związku Robotników Polskich w 1889 zapełniło X Pawilon kolejnymi więźniami. Już w końcu 1888 r. trafiła tu pierwsza grupa działaczy II Proletariatu z jego założycielem Ludwikiem Kulczyckim na czele. W 1890 osadzono tu organizatorów pierwszych na ziemiach polskich obchodów święta 1 Maja. Z kolei w latach 1891-1892 znalazło się w X Pawilonie kilkudziesięciu działaczy Związku Robotników Polskich z Julianem Marchlewskim, Adolfem Warszawskim Warskim i Józefem Beckiem (ojcem późniejszego ministra spraw zagranicznych II Rzeczypospolitej) na czele⁴⁶.

Od 1893 r. wśród więźniów X Pawilonu przeważali działacze powstałych wówczas dwóch głównych partii w polskim ruchu robotniczym: Polskiej Partii Socjalistycznej i Socjaldemokracji Królestwa Polskiego; od 1899 r., po jej połączeniu z socjaldemokracją litewską – Socjaldemokracją Królestwa Polskiego i Litwy. W 1893 r. trafili tu uczestnicy pierwszej zorganizowanej przez PPS manifestacji politycznej 23 czerwca w dniu „święta wianków” na Wiśle z jej głównym organizatorem Leonem Falskim. Nasilenie aresztowań miało miejsce zwłaszcza w 1894 r., co znacznie osłabiło PPS i rozbiło na kilka lat SDKP. Wśród kilkuset aresztantów w X Pawilonie znaleźli się m.in. współzałożyciel PPS Jan Stróżecki, znany później pisarz Tadeusz Gałeczki „Andrzej Strug” i współzałożyciele SDKP Stanisław Kulik i Kazimierz Ratyński⁴⁷.

⁴⁵ AGAD, PWIS, 1187, k. 39.

⁴⁶ S. Król, *Cytadela Warszawska*, s. 185-188; Muzeum X Pawilonu, Kartoteka więźniów Cytadeli.

⁴⁷ S. Król, *Cytadela Warszawska*, s. 189-192; Muzeum X Pawilonu, Kartoteka więźniów Cytadeli.

7. Miejsce straceń na stokach Cytadeli nad Wisłą

Obok działaczy ruchu robotniczego osadzano w tym czasie w X Pawilonie również przedstawicieli innych ugrupowań politycznych, m.in. działaczy formującego się wówczas obozu narodowego, wśród nich Romana Dmowskiego, Jana Ludwika Popławskiego, Władysława Jabłonowskiego i Bolesława Hirszfelda. Aresztowano ich w ramach śledztw związanych z organizacją głośnych manifestacji patriotycznych w Warszawie z okazji stulecia Konstytucji 3 Maja w 1891 r. i dla uczczenia Jana Kilińskiego 17 kwietnia 1894 r. w stulecie insurekcji warszawskiej⁴⁸.

Początek XX wieku przyniósł nowe fale aresztowań. Do X Pawilonu trafiali kolejni działacze socjalistyczni i uczestnicy manifestacji, m.in. 1-majowych. W 1900 r. znalazł się tu po wpadce drukarni „Robotnika” w jego łódzkim mieszkaniu Józef Piłsudski wraz z żoną Marią, więzioną już w Cytadeli przed 15 laty za działalność w I Proletariacie. To właśnie wtedy w celi więziennej symulował chorobę psychiczną, co skończyło się wysłaniem go na leczenie do szpitala w Petersburgu, skąd zbiegł z pomocą wtajemniczonego w sprawę lekarza⁴⁹. W tym samym roku został tu osadzony po raz pierwszy czołowy przywódca SDKPiL Feliks Dzierżyński, więziony tu w sumie czterokrotnie, po tzw. rewolucji październikowej 1917 r. osławiony twórca bolszewickiego terroru⁵⁰. W latach 1899-1900 więzieniem X Pawilonu był wybitny socjolog, publicysta i działacz socjalistyczny Ludwik Krzywicki⁵¹.

.....
⁴⁸ Muzeum X Pawilonu, Kartoteka więźniów Cytadeli.

⁴⁹ J. Wągorzki, *Józef Piłsudski w X Pawilonie*, „Niepodległość i Pamięć” nr 1/1994, s. 21-45.

⁵⁰ Muzeum X Pawilonu, Kartoteka więźniów Cytadeli; *Słownik Biograficzny Działaczy Polskiego Ruchu Robotniczego*, t. 1, Warszawa 1978, s. 514-516.

⁵¹ Muzeum X Pawilonu, Kartoteka więźniów Cytadeli.

Wybuch rewolucji w styczniu 1905 r. otworzył nowy, bardzo tragiczny etap w dziejach Cytadeli. Jako bardzo istotna część powstałej przed 20 laty tzw. twierdzy Warszawa, była ona nadal, mimo jej dość przestarzałych już wówczas fortyfikacji, ważnym oparciem dla władz rosyjskich w zrewolutowanym mieście. Lata rewolucji 1905-1907 i kilka następnych, będących pokłosiem wydarzeń rewolucyjnych, to najcięższy okres w historii Cytadeli i X Pawilonu, charakteryzujący się największą liczbą więźniów, największą ilością wyroków śmierci i najgorszymi warunkami bytowania. Twierdza warszawska zapełniła się tysiącami nowych aresztantów; działaczami partii robotniczych: SDKPiL, PPS (po jej rozłamie w 1906 r. – PPS Lewicy i PPS Frakcji Rewolucyjnej), Bundu, III Proletariatu, utworzonego w 1904 r. przez Narodową Demokrację Narodowego Związku Robotniczego i innych organizacji politycznych, przedstawicielami opozycyjnie nastawionych kręgów inteligencji, uczestnikami brutalnie tłumionych manifestacji, strajków i innych wystąpień politycznych, działaczami Wojskowo-Rewolucyjnej Organizacji Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji, skupiającej opozycyjnie nastawionych wojskowych rosyjskich, członkami organizacji niosących pomoc więźniom politycznym. Według szacunkowych danych przez Cytadelę przewinęło się wtedy około 15 tysięcy więźniów, z których znaczna część powędrowała na katorgę lub zesłanie syberyjskie⁵².

W warunkach panującego wówczas terroru, przejawiającego się m.in. dużą ilością wyroków śmierci, sala posiedzeń sądu wojennego, będąca na co dzień salą balową kasyna oficerskiego w Cytadeli, z oknami wychodzącymi na Wrota Iwanowskie, za którymi mieściło się ówczesne miejsce straceń, we wspomnieniach więźniów i ich obrońców zyskała ponure, aczkolwiek zasłużone miano „sali śmierci”⁵³. Stoki Cytadeli nad Wisłą były miejscem egzekucji około 250 skazańców, głównie uczestników różnego rodzaju akcji bojowych: zamachów na komisariaty policji, na przedstawicieli carskiego aparatu represji, wykonawców akcji ekspropriacyjnych itp. Większość straconych wówczas to członkowie Organizacji Bojowej PPS, wyspecjalizowanej w tego rodzaju akcjach, m.in. Stefan Okrzeja, Józef Montwiłł-Mirecki, Henryk Baron i Erazm Chejło. Ich los dzielili także przedstawiciele innych ugrupowań, jak bohaterki obrońcy drukarni SDKPiL Marcin Kasprzak, bojowicz Bundu Dawid Krauze, bojowicz NZR Stanisław Krawczyk i wielu innych⁵⁴. Z dziejami X Pawilonu w tym okresie są również związane nazwiska znanych adwokatów, obrońców w procesach politycznych: Leona Berensona, Stanisława Patka, Eugeniusza Śmiarowskiego oraz działaczek niosących pomoc więźniom politycznym: Stefanii Sempołowskiej, Natalii Gąsiorowskiej, Marii Paszkowskiej i innych⁵⁵.

Po wybuchu I wojny światowej więźniowie X Pawilonu zostali w sierpniu 1914 r. ewakuowani w głąb Rosji⁵⁶. Rok później, w sierpniu 1915 r. do Warszawy wkroczyli Niemcy. Nowi okupanci wykorzystywali Cytadelę do celów wojskowych, miał tu również swoją siedzibę niemiecki sąd doraźny (Sondergericht). X Pawilon początkowo był wykorzystywany jako szpital, później pełnił funkcję więzienną dla działaczy partii politycznych, strajkujących robotników, uchylających się od służby wojskowej oraz innych osób manifestujących w różny sposób swój opór wobec nowych władz. Zdecydowanie pogorszyły się w nim warunki bytowe, oszczędzano m.in. na racjach żywnościowych

.....
⁵² J. Wągorzki, *Cytadela Warszawska i jej rola w zwalczaniu polskich dążeń niepodległościowych*, [w:] *Warszawa i Mazowsze w walce o niepodległość kraju w latach 1794-1920*, Warszawa 2001; Muzeum X Pawilonu, Kartoteka więźniów Cytadeli.

⁵³ L. Berenson, *Z Sali Śmierci. Wrażenia obrońcy politycznego*, Warszawa 1929, s. 5-10.

⁵⁴ S. Król, *Cytadela Warszawska*, s. 261-263.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 222-223.

⁵⁶ AAN, Cytadela, 34/I-6, podt. 3, poz. nr 48.

8. Brama Straceń

oraz ogrzewaniu budynku. Na stokach Cytadeli nad Wisłą nadal odbywały się egzekucje⁵⁷. Jednym z jaśniejszych momentów tego okresu w dziejach Cytadeli było upamiętnienie miejsca egzekucji powstańców styczniowych. 5 sierpnia 1916 r., w rocznicę stracenia członków Rządu Narodowego, w okolicach miejsca pamiętnej egzekucji odbyła się, w obecności tysięcy warszawian, podniosła uroczystość poświęcenia wzniesionego tam krzyża. Honorowym gościem uroczystości była córka Romualda Traugutta Anna. Od tej pory tzw. Krzyż Traugutta stał się jednym z najważniejszych miejsc pamięci narodowej w stolicy⁵⁸.

Po powstaniu niepodległego państwa polskiego w listopadzie 1918 r. Cytadelę przejęło wojsko polskie. W X Pawilonie początkowo mieścił się areszt dla osób podlegających sądownictwu wojskowemu, m.in. dla internowanych polskich komunistów w okresie wojny polsko-bolszewickiej 1919-1920 r.⁵⁹ Na jej terenie wykonywano w tym czasie egzekucje, głównie na dezerterach, szpiegach itp. Najśłynniejszą była egzekucja Eligiusza Niewiadomskiego, rozstrzelanego 31 stycznia 1923 r. na mocy wyroku sądowego za zabójstwo pierwszego prezydenta II Rzeczypospolitej Gabriela Narutowicza⁶⁰. Inną znaną egzekucją, nagłośnioną zwłaszcza w czasach PRL, było rozstrzelanie trzech komunistów: Władysława Hibnera, Władysława Kniewskiego i Henryka Rutkowskiego

⁵⁷ *Więźniowie X Pawilonu w latach 1834-1925. Katalog stałej ekspozycji Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej*, Warszawa 1975, s. 30.

⁵⁸ „Kurier Warszawski” nr 216, 6 VIII 1916, s. 3; „Tygodnik Ilustrowany” nr 33, 12 VIII 1916, s. 1; „Świat” nr 33, 12 VIII 1916, s. 4-5 (fotoreportaż).

⁵⁹ Muzeum X Pawilonu, Kartoteka więźniów Cytadeli; S. Król, *Cytadela Warszawska*, s. 239-243.

⁶⁰ P. Pleskot, *Niewiadomski zabić prezydenta*, Warszawa 2012, s. 358-388.

9. Muzeum X Pawilonu z widoczną makietą kibitki

21 sierpnia 1925 r., skazanych za próbę zamachu na agenta policji⁶¹.

Od pierwszych miesięcy niepodległości w różnych środowiskach zaczęto wysuwać pomysły upamiętnienia dramatycznej przeszłości X Pawilonu i jego więźniów. Najważniejsza była inicjatywa naczelnika państwa Józefa Piłsudskiego, który w kwietniu 1919 r. wydał rozkaz w sprawie zorganizowania w dawnym budynku więziennym archiwum wojskowo-historycznego, muzeum oraz sal odczytowych i wykładowych i odpowiednim zabezpieczeniu miejsca straceń na wschodnich stokach Cytadeli⁶². Miała się tym zająć powołana przez Ministerstwo Spraw Wojskowych Międzyministerialna Komisja do spraw Pamiątek Narodowych w Cytadeli Warszawskiej, na której czele stanął komendant Cytadeli płk Stanisław Szurig. Po przeprowadzeniu wizji lokalnej, Komisja 31 maja t.r. postanowiła „wyłączyć niezwłocznie gmach X pawilonu oraz miejsce tracenia wraz z kompleksem przynależnych budynków z zakresu użytkowania przez władze wojskowe” i „przyступить do prac przedwstępnych nad projektem przebudowy 10-go pawilonu na muzeum martyrologii polskiej i archiwum działań spiskowych, mając w planie również restytucję cel historycznych członków Rządu Narodowego 1863 r. i Naczelnika Państwa”⁶³.

10 lipca 1919 r. wizytę w Cytadeli złożył Józef Piłsudski. W jej trakcie zwiedził zarówno X Pawilon, gdzie obejrzał swoją dawną celę, jak i miejsce straceń nad Wisłą, gdzie jeszcze stała „ta sama czarna szubienica, a w jej belce poprzecznej sześć haków”⁶⁴. W wyniku prac Międzyministerialnej Komisji już

⁶¹ „Czerwony Sztandar” nr 4, XI 1925, s. 1-2.

⁶² AAN, Cytadela, 34/I-2, poz. nr 3.

⁶³ AAN, Cytadela, 34/I-1, poz. nr 7; tamże, 34/I-2, poz. nr 48.

⁶⁴ „Kurier Warszawski” nr 189, wyd. wieczorne, 11 VII 1919, s. 4-5.

w 1920 r. można było, za zezwoleniem władz wojskowych, zwiedzać wschodnie skrzydło X Pawilonu z mieszczącymi się tam celami Romualda Traugutta i Józefa Piłsudskiego, podczas gdy pozostała część budynku służyła nadal jako areszt⁶⁵. Poważnym utrudnieniem był wybuch prochowni w Cytadeli 13 października 1923 r., który uszkodził X Pawilon⁶⁶. Niemniej jednak Komisja, którą kierował wówczas znany historyk Waclaw Tokarz, doprowadziła do likwidacji aresztu w X Pawilonie, identyfikacji kilku cel imiennych wybitnych więźniów i wydzielenia we wschodnim skrzydle pomieszczenia na pamiątki po więźniach; w pozostałej części budynku mieściły się mieszkania dla wojskowych z garnizonu Cytadeli. Zaslugą Komisji była też zmiana rosyjskich nazw ulic, bram i fortów Cytadeli; Wrota Iwanowskie nazwano wówczas oficjalnie Bramą Straceń⁶⁷.

Prace Komisji kontynuował Komitet Odbudowy X Pawilonu rekonstruujący zniszczone podczas eksplozji fragmenty budynku. Jego zadaniem sformułowanym przez przewodniczącego płk. Bronisława Gembarzewskiego, dyrektora Muzeum Wojska Polskiego, było utworzenie „swego rodzaju Muzeum w tej części Pawilonu X-go w Cytadeli, gdzie znajdują się 3 cele, w których byli więźni Traugutt, Okrzeja i Marszałek Piłsudski”⁶⁸.

Przed obchodami 10-lecia niepodległości zrekonstruowano i odnowiono właśnie tę część, czyli skrzydło wschodnie, uważaną za najwartościowszą historycznie ze względu na znajdujące się tam cele wybitnych więźniów⁶⁹. 12 listopada 1928 r. podczas podniosłej uroczystości z udziałem władz państwowych, m.in. prezydenta Ignacego Mościckiego, marszałków Sejmu i Senatu oraz weteranów walk o niepodległość, wśród których było wielu więźniów X Pawilonu, w dawnych celach Romualda Traugutta, Józefa Piłsudskiego, Stefana Okrzei i Józefa Montwiłła-Mireckiego odsłonięto pamiątkowe tablice, upamiętniające ich pobyt w słynnym więzieniu⁷⁰.

W kilka lat później zajęto się również miejscem straceń działaczy ruchu robotniczego nad Wisłą. Było to zasługą zarówno władz państwowych, jak i czynników społecznych. W 1933 r. Stowarzyszenie Byłych Więźniów Politycznych, którego członkami było m.in. wielu dawnych więźniów X Pawilonu, ufundowało szklaną gablotę, chroniącą stojącą tam szubienicę; umieszczono w niej również nazwiska straconych⁷¹. W latach 1933-1934 z inicjatywy Ministerstwa Spraw Wojskowych uporządkowano teren wokół Bramy Straceń: usunięto położony w połowie stoku równoległy do niej mur forteczny, lokalizując tam symboliczny cmentarz straconych, zaś pośrodku stoku zbudowano szerokie, monumentalne schody wiodące w górę w kierunku Bramy, przed którą znalazły się ustawione na postumentach 4 lufy armatnie, umieszczone tam jeszcze przed przebudową. W rezultacie Brama Straceń wraz z przyległym terenem oraz pobliskie miejsce kaźni były doskonale widoczne z daleka⁷². W latach II Rzeczypospolitej odbywały się tu, organizowane zwłaszcza przez środowiska PPS, uroczystości poświęcone pamięci straconych, zwłaszcza około

⁶⁵ AAN, Cytadela, 34/I-3, 1920 r.: poz. nr 8, k. 11; poz. nr 15, k. 31-32.

⁶⁶ „Robotnik” nr 280, 14 X 1923, s. 1-2.

⁶⁷ *Więźniowie X Pawilonu w latach 1834-1925. Katalog...*, s. 32; E. Kołodziej, *Opieka nad X Pawilonem Cytadeli Warszawskiej w latach międzywojennych*, „Niepodległość i Pamięć” nr 3 (12), 1998, s. 198-199.

⁶⁸ AAN, Cytadela, 34/II, poz. nr 1, k. 3.

⁶⁹ *Ibidem*, poz. nr 2, k. 1-2.

⁷⁰ „Polska Zbrojna” nr 316, 13 XI 1928, s. 4; „Kurjer Poranny” nr 316, 13 XI 1928, s. 3.

⁷¹ E. Kołodziej, *op. cit.*, s. 200-201.

⁷² *Ibidem*, s. 201; „Naród i Wojsko” nr 4, 15 V 1934, s. 14.

1 listopada z okazji Święta Zmarłych oraz 11 listopada w rocznicę odzyskania niepodległości⁷³.

We wrześniu 1939 r., podczas agresji Niemiec hitlerowskich na Polskę, Cytadela, jako ważny obiekt wojskowy, została zbombardowana przez Luftwaffe. Zniszczeniu uległa wówczas m.in. znaczna część historycznych koszar Aleksandrowskich. W latach okupacji stacjonowały tu oddziały Wehrmachtu i SS. Sporadycznie przetrzymywano także Polaków ujętych podczas łapanek ulicznych, w pierwszych dniach powstania warszawskiego miały tu miejsce egzekucje na powstańcach. W czasie powstania warszawskiego Cytadela była silnym punktem oparcia wojsk okupacyjnych, odcinając skutecznie powstańców Żoliborza od oddziałów walczących na Starym Mieście. Ataki powstańców na Cytadelę zakończyły się klęską, okupioną ciężkimi stratami⁷⁴.

Po II wojnie światowej Cytadela znalazła się ponownie w gestii wojska polskiego. Władze PRL starały się wykorzystać tragiczną przeszłość obiektu do celów propagandowych, zwłaszcza Bramę Straceń i pobliskie miejsce kaźni działaczy ruchu robotniczego. W początku lat 50. przebudowano Bramę Straceń, przekształcając ją w rodzaj mauzoleum. Na umieszczonej w jego centrum tablicy memorialnej poświęconej czołowym więźniom Cytadeli zdecydowaną przewagę mieli działacze polskiego ruchu robotniczego, m.in. komuniści okresu międzywojennego, często postaci bardzo kontrowersyjne. Na dawnym miejscu straceń postawiono obelisk z wmurowanym weń szczątkiem szubienicy, zaś w specjalnej niszy pod murem fortecznym umieszczono fragment pamiątkowego drzewa kasztanowego, pod którym stała szubienica⁷⁵. Odsłonięciu tego miejsca 1 września 1952 r., w 70. rocznicę powstania I Proletariatu, nadano bardzo uroczysty charakter, z udziałem najwyższych władz państwowych i partyjnych⁷⁶.

X Pawilonu, należącego do wojska, wówczas nie naruszono. Wyjątkiem było zniknięcie tablicy upamiętniającej pobyt Józefa Piłsudskiego. Wszystkie 4 tablice przetrwały okupację, o czym świadczy protokół oględzin X Pawilonu z 16 stycznia 1951 r.⁷⁷ Później, w niewyjaśnionych okolicznościach, tablica poświęcona Piłsudskiemu zniknęła; zapewne ze względów politycznych, jeśli uwzględnić wrogi stosunek władz PRL do postaci Marszałka.

Sprawą X Pawilonu zajęto się kilka lat później. Na mocy uchwały Komitetu Ekonomicznego przy Radzie Ministrów z 5 lutego 1960 r. Ministerstwo Obrony Narodowej przekazało dawny budynek więzienny Ministerstwu Kultury i Sztuki z przeznaczeniem na utworzenie w nim Muzeum X Pawilonu, jako oddziału Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego w Warszawie. Zwieńczeniem formalności było zarządzenie ministra kultury i sztuki z 24 sierpnia 1962 r. o utworzeniu w nim placówki muzealnej⁷⁸.

⁷³ NAC, Foto z uroczystości na stokach Cytadeli: sygn. I-P-3518, I-P-3520, I-P-3533.

⁷⁴ S. Król, *Cytadela Warszawska*, s. 18-19, 249-251.

⁷⁵ J. Wągrodzki, *Dzieje starań o upamiętnienie Bramy Straceń i pobliskiego miejsca kaźni na stokach Cytadeli Warszawskiej*, [w:] *Warszawa. O czym mówią pomniki i kamienie*, pod red. K. Mórąskiego i A. Stawarza, Warszawa 2000, s. 160-162.

⁷⁶ „Życie Warszawy”, nr 210, 2 IX 1952, s. 1.

⁷⁷ AAN, Cytadela, 34/IV-3, podt. nr 3, k. 2-3.

⁷⁸ H. Wiórkiewicz, *Z prac nad rekonstrukcją i ekspozycją w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej*, [w:] *Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego w Warszawie 1957-1977*, komitet redakcyjny: J. Balcerzak, A. Pacholczykowa, D. Wiszniewska, Warszawa 1977, s. 52.

10. Fragment ekspozycji w Muzeum X Pawilonu; galeria malarstwa Aleksandra Sochaczewskiego

Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej zainaugurowało swoją działalność w stulecie wybuchu powstania styczniowego 22 stycznia 1963 r. We wschodnim skrzydle budynku otwarto wówczas pierwszą ekspozycję poświęconą powstaniu styczniowemu i I Proletariatowi. Otwarciu nadano bardzo uroczysty, wręcz propagandowy charakter z udziałem najwyższych władz państwowych i partyjnych. Jednocześnie trwały prace rekonstrukcyjne w pozostałej części budynku, przywracające mu jego dawny, więzienny wygląd. Po ich zakończeniu, 18 września 1969 r. otworzono tu ekspozycję stałą⁷⁹.

Zlokalizowana w dawnych wnętrzach więziennych, poświęcona więźniom tego obiektu na tle dziejów epoki, ekspozycja na przykładach sylwetek czołowych więźniów, obrazowała dzieje uporczywych walk kolejnych polskich pokoleń o wyzwolenie narodowe i przemiany społeczne. Składały się na nią dokumenty lat niewoli: akta więzienne, śledcze i sądowe, prasa, fotografie czołowych więźniów, pozostałe po nich pamiątki osobiste, realia i dzieła sztuki związane z ich działalnością oraz zidentyfikowane cele imienne wielu więzionych tu wybitnych Polaków, m.in. Romualda Traugutta, Józefa Piłsudskiego, ks. Piotra Ściegiennego, Jarosława Dąbrowskiego, Karola Levittoux, Henryka Kamińskiego, Jarosława Dąbrowskiego, Wacława Sieroszewskiego, Marii Bohuszewicz, Stefana Okrzei, Józefa Montwiłła-Mireckiego. X Pawilon, jak przystało na miejsce, z którego tysiące skazańców wędrowały na katorgę lub zesłanie, przypominał także ich martyrologię na wschodzie, ukazaną m.in. w kolekcji prac malarza-sybiraka Aleksandra Sochaczewskiego, dawnego więźnia X Pawilonu⁸⁰.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 46, 52-54.

⁸⁰ *Więźniowie X Pawilonu w latach 1834-1925. Katalog...*, s. 36-40, 47-194.

Chociaż wystawa ze względów ideologicznych kładła nacisk na szczególne wyeksponowanie działaczy kierunków lewicowych, to jednak było to wtedy bodaj jedyne muzeum, przybliżające, na ile to było możliwe w ówczesnych realiach politycznych, prawdę o dramatycznych stosunkach polsko-rosyjskich w epoce zaborów. Od początku cieszyła się też dużym zainteresowaniem publiczności, w tym młodzieży szkolnej uczestniczącej w prowadzonych tu lekcjach muzealnych.

Po przemianach politycznych w 1989 r. Muzeum X Pawilonu stało się oddziałem powstałego wówczas Muzeum Niepodległości w Warszawie, noszącego początkowo nazwę Muzeum Historii Polskich Ruchów Niepodległościowych i Społecznych. W nowych warunkach, po zniknięciu wymogów ideologicznych i ograniczeń cenzuralnych, ekspozycja została poszerzona o nowe wątki i postaci poprzednio pomijane, m.in. o czołowych działaczy obozu narodowego i działalność Organizacji Bojowej PPS podczas rewolucji 1905-1907 r. W jej ramach powstała także nieduża wystawa poświęcona pobyтови Józefa Piłsudskiego w X Pawilonie. Zrekonstruowano także przedwojenną, poświęconą mu tablicę w celi więziennej. Swego rodzaju aneksem do ekspozycji głównej była utworzona w 2000 r., dzięki współpracy Muzeum ze Związkiem Sybiraków, wystawa „Sybiracy 1940-1956” upamiętniająca martyrologię Polaków w głębi ZSRR w czasach II wojny światowej, zarówno mieszkańców kresów wschodnich II Rzeczypospolitej deportowanych masowo po agresji Armii Czerwonej 17 września 1939 r., jak i represjonowanych żołnierzy polskiego podziemia po wkroczeniu Rosjan na dawne ziemie polskie w 1944 r. Uznymślawa ona podobieństwo losów wielu Polaków pod okupacją carską i sowiecką. Dzięki staraniom Muzeum we współpracy z Radą Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa została również zmieniona tablica memorialna w Bramie Straceń. Umieszczono na niej nowy zestaw nazwisk najwybitniejszych więźniów Cytadeli, przy doborze którego podstawowym kryterium było ich znaczenie w dziejach Polski, ich wkład w dzieło odzyskania niepodległości⁸¹.

Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej, zlokalizowane na miejscu męczeństwa i cierpienia tysięcy polskich patriotów, to jedno z najważniejszych muzeów martyrologii polskiej. To ważne miejsce naszej pamięci narodowej, będące świadectwem uporczywej walki kolejnych polskich pokoleń o wyzwolenie narodowe i przemiany społeczne w epoce zaborów.

⁸¹ J. Wągródzki, *Działalność Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej w latach 1990-2000*, [w:] *10-lecie Muzeum Niepodległości w Warszawie 1990-2000. Księga Pamiątkowa*, red. A. Stawarz, Warszawa 2000, s. 42-46, 50.

HISTORY OF THE X PAVILION OF THE WARSAW CITADEL

Summary

The X Pavilion of the Warsaw Citadel is the most important place for the Polish martyrdom of the period of Partitions. It is situated in the building of the former tsarist investigation prison for political prisoners, in the area where the fortress built by the Russian authorities in years 1832-1836 after suppressing the November Uprising is located. Its aim was to strengthen the control over the disobedient city. Several dozen thousands of prisoners, fighters for national freedom and social changes have been imprisoned there. Some have been executed on the slopes of the Citadel, others sent deep into Russia for ordeal or exile. After Poland regained its freedom in November 1918, the Citadel laid in the hands of the Polish Army, and the custody custody for people liable to the military jurisdiction was located in the X Pavilion over the first few years. It was where the German units stationed during World War II and after 1945 – the Polish army. In 1963, the X Pavilion Museum of the Warsaw Citadel, dedicated to the former prisoners of the building, was established in the former prison building. At the time it was a part of the Museum of the History of Polish Revolution Movement. Since 1990 it is a branch of the Museum of Independence in Warsaw.

DIE GESCHICHTE DES X. PAVILLONS DER ZITADELLE WARSCHAU

Zusammenfassung

Der X. Pavillon der Zitadelle Warschau ist der wichtigste Platz des polnischen

Martyriums während der Besatzungsperiode. Es befindet sich im Gebäude des ehemaligen zaristischen Untersuchungsgefängnisses für politische Häftlinge auf dem Gebiet der Festung, die von den russischen Behörden in den Jahren 1832-1836, nach der Niederschlagung des Novemberaufstands gebaut wurde, und deren Hauptaufgabe war, die Kontrolle über die aufbegehrende Stadt zu verstärken. Es wurden dort zigtausende Häftlinge inhaftiert: Kämpfer für nationale Befreiung und gesellschaftliche Reformen. Einige Hundert von ihnen wurden am Hang der Zitadelle hingerichtet, Tausende andere wurden zur Zwangsarbeit ins Innere von Russland verbannt. Nach der Wiedererlangung der Unabhängigkeit im November 1918 befand sich Zitadelle in der Hand der polnischen Streitkräfte, in der Anfangszeit befand sich im X. Pavillon das Gefängnis für Personen, die der Militärgerichtsbarkeit unterlagen. Während des Zweiten Weltkriegs waren hier die deutschen Militäreinheiten stationiert, nach 1945 erneut die polnischen Streitkräfte. 1963 wurde in dem ehemaligen Gefängnisgebäude das Museum des X. Pavillons der Zitadelle Warschau gegründet, das den ehemaligen Häftlingen dieses Ortes gewidmet ist. Es war eine Filiale des damals existierenden Museums der Geschichte der Polnischen Revolutionsbewegung., Seit 1990 ist es eine Filiale des Unabhängigkeitsmuseum in Warschau.

ИСТОРИЯ X ПАВИЛЬОНА ВАРШАВСКОЙ ЦИТАДЕЛИ

Резюме

X павильон Варшавской цитадели является самым важным местом польского мученичества из эпохи разделов. Расположен в бывшей царской следственной тюрьме для политических заключенных в крепости, построенной российскими властями в 1832-1836 годах после подавления ноябрьского восстания, главной задачей которого было усилить контроль над непокорным городом. В ней было десятки тысяч заключенных: борцы за национальное освобождение и социальные изменения. Несколько сотен было казненных на склонах Цитадели, тысячи других были отправлены вглубь России на каторгу или ссылку. После отвоевания независимости в ноябре 1918 Цитадель оказалась в руках Войска Польского, за первых несколько лет в X павильоне находилась тюрьма для лиц, подлежащих под военное правосудие. Во время Второй мировой войны, были здесь размещены немецкие войска, а после 1945 года снова Войско Польское. В 1963 в бывшем здании тюрьмы создано Музей X павильона Варшавской цитадели, посвященный бывшим заключенным этого объекта, который является отделом тогдашнего Музея истории польского революционного движения. С 1990 он является отделом Музея независимости в Варшаве.

X PAWILON W ZBIORACH MUZEUM NIEPODLEGŁOŚCI PAMIĄTKI Z LAT NIEWOLI I WALKI O NIEZAWISŁOŚĆ POLSKI

STRESZCZENIE

X Pawilon jest symbolem martyrologii i walki narodu polskiego o odzyskanie niepodległości. W poznaniu historii i roli twierdzy, obok zachowanych pomników architektury, najbardziej znaczące są oryginalne obiekty przypominające lata niewoli. W zbiorach muzeum zgromadzone są zdjęcia, potówki, fotografie więźniów, przedmioty patriotyczne, archiwalia i sztuki plastyczne. Zbiory uzupełnione są kopiami dokumentów i zdjęć, pozyskanymi w czasie kwerend w archiwach polskich i zagranicznych. Spośród autentycznych pamiątek najważniejsze miejsce zajmuje kolekcja Aleksandra Sochaczewskiego, obrazująca represje po powstaniu styczniowym oraz biżuteria patriotyczna noszona w czasie żałoby narodowej.

Carskie więzienie polityczne zwane X Pawilonem Cytadeli Warszawskiej, owiane jest ponurą sławą, gdyż osadzano tu członków wszystkich organizacji narodowych i społecznych powstających przeciw zaborcom w XIX wieku. Jej budowę rozpoczęto z rozkazu cara Mikołaja I w 1832 r., wkrótce po upadku powstania listopadowego. Groźna twierdza wyrosła na wzgórzu żoliborskim w miejscu koszar Aleksandrowskich¹ oraz malowniczej dzielnicy willowej, którą wyburzono. Obsadzona silnym garnizonem, z kilkuset armatami wycelowanymi w stronę stolicy, miała tam zaznaczyć rosyjską dominację. W dalekosiężnych planach imperium pełniła ważną funkcję fortyfikacyjną, jako kolejne ogniwo stojące na straży jego zachodnich granic.

Główne prace przy budowie Cytadeli trwały do 1834 r., zaś kosztami obciążono Warszawę

.....
¹ Siedem pawilonów koszarowych wybudowano w 1725 r. za panowania Augusta II Mocnego. Nazwę „Aleksandrowskie” otrzymała dla upamiętnienia cara Rosji Aleksandra I.

i jej mieszkańców. W Rosyjskim Archiwum Wojenno-Historycznym w Moskwie (RGWIA) znajduje się cenny dokument, w którym opisano kronikę twierdzy. Znajduje się tam zdanie, iż po zakończeniu stawiania fortyfikacji:

18 czerwca Cesarz obejrzał Cytadelę i fort Śliwickiego [przyczółek mostowy na Pradze] raczył uznać, że wszystkie prace zostały wykonane w jak najlepszy sposób i wszystkie nowo zbudowane budynki wyróżniają się estetycznym wykończeniem i solidnością wykonania, co znalazło wyraz w Najwyższym nakazie tego dnia².

Cóż, kiedy zniewolony naród odbierał ją zupełnie inaczej. Oto, co o niej sądził więzień X Pawilonu Wacław Sieroszewski:

nie te jednak wojenne właściwości fortecy czyniły ją poępnym widmem, ciężącym nad wyobraźnią każdego Polaka w czasach niewoli. O wiele boleśniejsze było więzienie stanu, jakie ona zawierała³.

Halina Kiepuska wyraziła trafną uwagę:

W X Pawilonie – więzieniu śledczym – nie bito, nie torturowano, co przecież miało miejsce w innych więzieniach, przede wszystkim na ratuszu. Groza X Pawilonu tkwiła w czym innym, ten, kto się tu znalazł, musiał się liczyć z wyrokiem śmierci, a w najlepszym razie skazaniem na katorgę⁴.

Dziś budynek ten jest symbolem martyrologii i walki narodu, który dążył w XIX i na początku XX wieku do odzyskania niepodległości. Dodajmy, że nie jest to tylko czarna legenda, ale opinia mająca odzwierciedlenie w faktach. Jak pisze Andrzej Stawarz, w czasach carskich przetrzymywano tu ponad 40 tysięcy więźniów politycznych, z których ponad 500 stracono, a kilkanaście tysięcy zesłano „na Sybir”⁵.

X Pawilon jest od roku 1962⁶ jednym z najważniejszych zabytkowych zespołów muzealnych w Polsce oraz miejscem pamięci narodowej, choć dwie wojny światowe pozostawiły na nim swoje ślady. Mimo przebudowy i zniszczeń, większość układu architektonicznego została tu zachowana. Z pietyzmem zrekonstruowano dawne wyposażenie Cytadeli, rozgrabione przez Rosjan i Niemców. Dlatego posmak dawnej twierdzy mogą odczuć także współcześni Polacy, gdyż nadal sprzyja temu panująca tu atmosfera – ocalała architektura, panujący we wnętrzach półmrok, zaduch starych murów, wydrapane napisy na ścianach, prymitywne sprzęty ograniczone do tych najbardziej niezbędnych, ciasnota cel i szcęk zamykanych na sztaby drzwi.

W latach 2013-2014 prowadzone były w X Pawilonie prace renowacyjne, dostosowujące obiekt do potrzeb XXI wieku, co umożliwił pełniejszy udział zwiedzających (również niepełnosprawnych)

² *Kronika Cytadeli Warszawskiej*, GRWIA, zesp. 13127, inw. 1, sygn.3, [w:] „Niepodległość i Pamięć” dalej „NiP”, 1998, Nr 3 (12), s. 256.

³ W. Sieroszewski, *Wspomnienia*, „NiP”, 1998, Nr 3 (12), s. 303.

⁴ H. Kiepuska, *Warszawa w rewolucji 1905-1907*, Warszawa 1974, s. 322-323.

⁵ A. Stawarz, *X Pawilon Cytadeli Warszawskiej w pamięci narodowej*, „NiP” 1998, Nr 3(12), s. 31.

⁶ Zgodnie z zarządzeniem ministra kultury i sztuki nr 87 z 24 sierpnia 1862, X Pawilon wraz z przyległymi terenami oddano pod opiekę Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego (przemianowanego na Muzeum Niepodległości).

w procesie edukacji historycznej. Od początku istnienia Muzeum przypomina jest tradycja patriotycznych manifestacji, związanych z czczeniem kolejnych rocznic odzyskania niepodległość i wybuchu powstania styczniowego, losy bojowników oraz działaczy patriotycznych, a także rola, jaką Cytadela odegrała w dziejach stolicy i narodu. Popularyzację wiedzy o latach niewoli kraju wspomagają lekcje muzealne, wystawy stałe⁷ i czasowe, kioski multimedialne oraz pamiątki, świadczące o dziejących się wówczas wydarzeniach. Dzięki temu stworzony został wieloraki kontekst, dający możliwość szerokiego zapoznania się z historią i znaczeniem twierdzy. Obok autentycznych wnętrz, najbardziej znaczące są pamiątki, przypominające lata niewoli i walki o wolność.

1. ZABYTKI ARCHITEKTONICZNE

Mury X Pawilonu przetrwały nienaruszone, natomiast wnętrza poddane zostały wielokrotnym przeróbkom. O stanie pierwotnym świadczą plany architektoniczne i urbanistyczne. Choć z najwcześniejszego okresu oryginalnych obiektów nie posiadamy, dysponujemy ich fotokopiami i wtórnymi negatywami. Wykonano je w większości ze zbiorów Rosyjskiego Archiwum Wojenno-Historycznego w Moskwie. W sumie zachowało się około 50 fotokopii o rozmiarach 30 x 40 cm, które przedstawiają m. in. plany ówczesnego miasta z zaznaczeniem różnych prac budowlanych. Pochodzą one z lat 1886-1890.

Negatywy najwcześniejszych fotografii datowane są na czasy okupacji niemieckiej podczas pierwszej wojny światowej. Zostały na nich ujęte poszczególne obiekty: X Pawilon, wartownia, Brama Okrzei, Miejsce Straceń, Bramy Michałowska i Iwanowska oraz mury. Niektóre z nich mają szczególną wartość dokumentalną, gdyż wartownia uległa zburzeniu, a miejsce egzekucji, gdzie pierwotnie stała drewniana szubienica i kasztan, pod którym Niemcy rozstrzeliwali więźniów, zmieniły swój charakter. Dziś w miejscu szubienicy wybudowano obelisk, a fragmenty drzewa umieszczono w X Pawilonie. Przebudowie uległy Wrota Iwanowskie (obecnie Brama Straceń). Zdjęcia wykonane w 1916 i 1918 r. ukazują ich pierwotny wygląd. Kolejną zmianą było przemianowanie nazwy wrot, jak wówczas nazywano bramy twierdzy. Nie brak też drastycznych zdjęć, gdyż w zbiorach ikonografii znajduje się kilka kontrnegatywów fotografii przedstawiających niemieckie egzekucje. Były one wykonywane na tle obiektów twierdzy. Zdjęć tych jest jednak stosunkowo mało. Regina Madej-Janiszek wyjaśnia, że Cytadela, jako obiekt wojskowy nie mogła być fotografowana przez cywilów, dlatego też zdjęcia z najwcześniejszego okresu zachowały się w niewielu egzemplarzach⁸.

W dziale ikonografii zgromadzono również około 30 pocztówek, będących często reprodukcjami dzieł sztuki o tematyce powstańczej, prezentującymi m.in. grupy i pojedynczych bohaterów wydarzeń. Niekiedy są to kompozycje z herbów dawnych ziem Rzeczypospolitej oraz sceny z uroczystości rocznicowych dotyczących 1863 r.. Pewna ich ilość związana jest z X Pawilonem.

W 50. rocznicę powstania styczniowego wydano we Lwowie nakładem S.W. Niemojowskiego

⁷ Są to wystawy: *Więźniowie X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej* oraz *Józef Piłsudski w X Pawilonie*, stanowiąca wydodrębnioną część poprzedniej ekspozycji.

⁸ R. Madej-Janiszek, *Cytadela i X Pawilon w zbiorach ikonografii Muzeum Niepodległości*, „NiP”, Nr 3(12), s. 326.

1. Krzyż w miejscu stracenia Romualda Traugutta

i Spółki pocztówkę z reprodukcją współczesnej grafiki *Ostatnie słowo pociechy* (Warszawska Cytadela 1863). Ukazuje ona wnętrze jednej z cel X Pawilonu⁹.

Natomiast pierwsze fotografie dotyczące Cytadeli wykonane w większej ilości i kolportowane wśród Polaków w formie kart pocztowych pochodzą z roku 1916. Jest to fotoreportaż z wyświęcenia krzyża w miejscu stracenia członków Rządu Narodowego i Romualda Traugutta, które odbyło się 5 sierpnia 1916 r..

⁹ Muzeum Niepodległości posiadało też piękną grafikę, którą ukradziono: *Ostatnie słowo pociechy – Cytadela Warszawska*, litogr. tonowana sygnowana z prawej strony pod ryciną: Concanen Lee&Siebie Lith, London. Napis na wstędze pod koroną: „Boże zbaw Polskę”, nr inw. MN Gr. 1538.

BRAMA STRACENÓW (IWANOWSKA).

2. Wrota Iwanowskie – Brama Straceń

Z pocztówek drukowanych w okresie międzywojennym Muzeum Niepodległości posiada kilka serii. Nakładem Wydawnictwa Koła Pomocy dla Legionistów Polskich i ich rodzin ukazały się czarno-białe karty *Na pomoc dla legionistów* wykonanych w drukarni Świętońskiego i Spółki. Z tego zbioru warto wymienić korytarz z celami i widok X Pawilonu. Natomiast nakładem Referatu Oświaty i Dyonu Żandarmerii wydano na cele konserwacji zabytków Cytadeli widoki poszczególnych obiektów i miejsc pamięci narodowej. Muzeum posiada w swoich zbiorach w wersji czarno-białej: pamiątkowy krzyż postawiony w 1916 r. w miejscu, gdzie poniósł śmierć Romuald Traugutt, Bramę Straceń (d. Wrota Iwanowskie) i Miejsce Straceń. Wydano też serię czarno-białych fotografii przedstawiających symboliczne mogiły na stokach Cytadeli. Znajdują się one na jej południowych stokach i upamiętniają kaźń powstańców styczniowych. Inne fotografie przedstawiają Miejsce Straceń i Bramę Straceń. Datuje się je na rok 1934.

2. FOTOGRAFIE WIĘŹNIÓW

Choć X Pawilon odegrał niebagatelną rolę w ciemieniu Polaków po powstaniu listopadowym, zdjęć osobowych z tego okresu nie posiadamy. Mamy jednak negatywy z podobiznami niewielkiej ilości uczestników zrywów niepodległościowych, uzyskane przez pracowników muzeum podczas muzealnych i archiwalnych kwerend¹⁰. Zdjęcia pochodzą z różnych okresów ich życia, gdy byli

.....
¹⁰ Warto tu wymienić fotografię Gustawa Ehrenberga, członka organizacji Stowarzyszenie Ludu Polskiego tzw. „Świętokrzyżców”, Henryka Kamińskiego ukaranego 3 latami zesłania do guberni wickiej, Henryka Krajewskiego,

na wolności i dotyczą w zdecydowanej większości osób więzionych w latach 40. Nie są poprzez to reprezentatywne. Osadzano tu emisariuszy i działaczy popowstaniowych organizacji politycznych, w tym partyzantki Zaliwskiego oraz spiskowców z różnych ziem Polski, z lat 1833-1840. W zbiorach ikonografii nie mamy wszystkich postaci, które zapisały się w historii Cytadeli, jak chociażby Pantaleona Potockiego, Władysława Żarskiego i Stanisława Kociszewskiego, uczestników walk w Siedlcach, powieszonych na stokach Cytadeli. Była to pierwsza egzekucja, jakiej dokonali Rosjanie na więźniach X Pawilonu.

Wśród pamiątek zgromadzonych w Muzeum Niepodległości, ważne miejsce zajmują zdjęcia uczestników powstania styczniowego więzionych w Cytadeli. Spora ich ilość nie została do tej pory zidentyfikowana. Jak pisze Helena Wiórkiewicz, „do fotografii tych nie udało się dotąd znaleźć obszerniejszych informacji biograficznych. Ponadto, mimo zmuszonych porównań i wykorzystywania bogatych zbiorów ikonograficznych w Warszawie, nie udało się dotąd zidentyfikować ponad 100”¹¹ Na trudności związane z rozpoznaniem sfotografowanych osób zwróciła też w uwagę Krystyna Lejko¹².

Zbiór ikonografii powstania styczniowego tworzy kolekcja Wandy Umińskiej, fragment spuścizny rodziny Prószyńskich oraz pojedynczo ofiarowane lub zakupione fotografie i pocztówki. Sama Umińska związana była ze stronnictwem czerwonych, w 1891 r. więziono ją w Cytadeli. Posiadamy cztery jej fotografie, w tym dwie, wykonane w zakładzie fotograficznym Karola Beyera. W zbiorach ikonograficznych Muzeum szczególnie cenny jest oprawiony w skórę album, który zawiera 104 zdjęcia różnych osób, w tym również powstańców styczniowych. Uratowany z gruzów przy ulicy Mokotowskiej 7 przez Zofię Trojanowską w 1945 r., ofiarowany został w 1963 r. Muzeum X Pawilonu przez Henrykę i Stefana Trojanowskich. Warto wspomnieć, że niedawno, bo w 2013 r. otrzymaliśmy cenny dar od Zofii Wiśniewskiej, w postaci 20 fotografii, przedstawiających zesłańców postyczniowych w Kungurze (Ural). Większość osób nie została zidentyfikowana, ale prawdopodobnie część z nich była więziona wcześniej w Cytadeli.

W Muzeum Niepodległości zgromadzono w sumie około 50 pozycji. Wśród nich są tablice z wizerunkami uczestników powstania, wydawane w 1868 r. jako dodatek do Kolumny „Pamiętka dla rodzin polskich”. Przeważająca część fotografii to zdjęcia z XIX wieku. Niektóre z nich zostały przefotografowane i miały wartość pamiątkową, jak chociażby reprodukcje z litografii lub drzeworytów zamieszczanych w ilustrowanych czasopismach zachodnich. Większość fotografii to podobizny uczestników walki partyzanckiej, dowódców oddziałów powstańczych, manifestacji patriotycznych, zesłańców syberyjskich, zdjęcia przedstawiające sceny bitewne, różne kompozycje pamiątkowe. Jednak materiał ikonograficzny posiada spore luki i konieczne są dalsze poszukiwania w dostępnych źródłach.

.....

skazanego na 8 lat ciężkich robót w Nerczyńsku, Benvenuto Mańkowskiego, zesłanego na osiedlenie do guberni wołogodzkiej, Franciszka Pantoczka, który otrzymał karę 25 lat służby wojskowej, Karola Ruprechta, wysłanego na ciężkie roboty na Syberii, Hipolita Skimborowicza, z ciążącym na nim wyrokiem 2 lat twierdzy w Zamościu, Piotra Ściegiennego, skazanego na bezterminowe ciężkie roboty, Szymona Tokarzewskiego, więzionego trzykrotnie w Cytadeli i Alojzego Wende, skazanego na ciężkie roboty na Syberii.

¹¹ *Powstanie styczniowe*. Katalog zbiorów Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego w Warszawie, Warszawa 1982, s. 8.

¹² K. Lejko, *Powstanie styczniowe i zesłańcy syberyjscy*. Katalog fotografii ze zbiorów Muzeum Historycznego m.st. Warszawy, Warszawa 2004.

Na temat Cytadeli powstała już obszerna literatura. Mirosława Pałaszewska sporządziła jej wykaz, który liczy 434 pozycje¹³. Stanisława Macierzyńska opublikowała dwa lata temu bibliografię druków zwartych w wyborze (100 pozycji)¹⁴. Ponad 30 lat temu opracowano w X Pawilonie dwa katalogi, które są do tej pory ważnymi przewodnikami po zbiorach. Systematyzują one i podają zwięzłą charakterystykę poszczególnych obiektów. Fotografie osobowe wraz z notkami biograficznymi zostały opisane przez Barbarę Kluge w tomie poświęconym stałej ekspozycji muzeum, zatytułowanym *Więźniowie X Pawilonu w latach 1834 – 1925*¹⁵. Z muzealnego punktu widzenia, do ważniejszych rozdziałów należą: Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej; archiwalia; druki ulotne i prasa; biżuteria patriotyczna; medale; przedmioty pamiątkowe; militaria; malarstwo; grafika; rzeźba; fotografie osobowe; fotografie zbiorowe. Nakład tego wartościowego i starannie opracowanego wydawnictwa jest już wyczerpany. Katalog obejmuje 227 osób, z czego tylko część pochodzi ze zbiorów Muzeum Niepodległości. Pozostałe to fotokopie lub negatywy uzyskane podczas kwerend w Muzeum Wojska Polskiego, Centralnym Archiwum KC PZPR (po jego likwidacji zgromadzone tam obiekty przeniesione do Archiwum Akt Nowych), Archiwum Akt Dawnych, Centralnym Państwowym Archiwum Historyczno-Wojskowym w Moskwie i w innych placówkach. Uzupełnieniem tego wydawnictwa jest równie cenny katalog *Powstanie Styczniowe* opracowany przez zespół, pod kierunkiem Heleny Wiórkiewicz¹⁶. Znajdziemy tam nazwiska osób nieuwzględnionych w poprzedniej publikacji (jak np. portrety Ignacego Truszczyńskiego, rozstrzelanego w 1863 r. w Fosach Cytadeli Warszawskiej czy Leona Wagenfiszsa, odbywającego 20-letnią karę na Syberii).

W sumie przebywało w X Pawilonie około 10 tysięcy uczestników powstania. Większość z nich wywieziono na Syberię, a ponad 50 osób skazano na karę śmierci. Już 15 października 1861 r. umieszczono tu dwa tysiące aresztowanych uczestników manifestacji patriotycznych. Na stokach Cytadeli stracono wykonawców zamachu na księcia Konstantego i margrabiego Wielopolskiego – Ludwika Jaroszyńskiego, Ludwika Rylla i Jana Rzońcę. Wszyscy oni ponieśli śmierć w sierpniu 1862 r.. W naszych zbiorach posiadamy jedynie fotografię Ludwika Rylla (1843-1862), litografa, członka Organizacji Miejskiej (zamieszczoną w albumie Trojanowskich).

W X Pawilonie i fortach Cytadeli osadzano uczestników walki zbrojnej, żołnierzy i dowódców oddziałów partyzanckich walczących na Podlasiu, w Kieleckiem, Lubelskiem i na Mazowszu. Więźni tu byli m. in. Roman Regliński, Walenty Lewandowski i Ludwik Jastrzębiec-Zielonka, Ludwik Żychliński. Oryginały zdjęć tych osób znajdują się w albumie zesłańca Augusta Kręckiego w Muzeum Wojska Polskiego. W Cytadeli na śmierć oczekiwali Józef Jankowski i ks. Stanisław Brzóska, a w celach więziono łączniczki oddziałów powstańczych – Jadwigę Prędowską i Antoninę Konarzewską, członków Żandarmerii Narodowej, tzw. „sztyletników” i innych. Z Cytadelą wiąże się symboliczny kres powstania, gdyż poniósł tu śmierć ostatni jego dyktator. W procesie Romualda Traugutta i Rządu Narodowego zapadło 5 wyroków śmierci, 16 kar od 6 do 15 lat ciężkich robót. Na egzekucję zostali wyprowadzeni Drogą Straceń: Romuald Traugutt, Roman Żuliński, Jan Jeziorański, Józef Toczyński i Rafał Krajewski. Muzeum posiada jedynie dwa zdjęcia Romualda Traugutta. Pierwsze zostało zamieszczone w albumie Henryki i Stefana Trojanowskich i przedstawia postać młodego

¹³ M. Pałaszewska, *Cytadela Warszawska – X Pawilon – bibliografia w wyborze*, „NiP” 1998, Nr 3 (12), s. 205-233.

¹⁴ S. Macierzyńska, *Cytadela Warszawska: bibliografia druków zwartych. Wybór*, „NiP” 2002, nr 1-4 (37-40), s. 308-319.

¹⁵ B. Kluge (red.), *Więźniowie X Pawilonu w latach 1834-1925*, Warszawa 1975.

¹⁶ H. Wiórkiewicz (red.), *Powstanie Styczniowe*, Warszawa 1982.

3. Tableau z napisem „Za wiarę i ojczyznę”

mężczyzny w okularach, wspartego o balustradę, drugie – to zakupiony portrecik z dedykacją wypisaną na tekturce: „Podobiznę Ojca mego św. p. Romualda Traugutta ofiarowuję Szanownemu Panu Dyrektorowi Stanisławowi Kozłowskiemu w dowód głębokiego szacunku i wdzięczności dla Niego za opiekę w Ciechocinku. Z Trauguttów Anna Korwin-Januszkiewiczowa. Warszawa 8 września 1928 r.”

Pisząc o zdjęciach pochodzących z czasów sprzed powstania styczniowego, należy zwrócić uwagę, że ważną cechą tej dokumentacji była odzież osoby portretowanej. Po wypadkach z lat 1861-1862 kobiety zaczęły nosić żałobne stroje. W takiej właśnie czarnej sukni została sfotografowana Wanda Umińska. W katalogu Powstanie Styczniowe i zesłańcy syberyjscy czytamy:

Oficerowie u Mackiewicza nosili czamary, a w oddziale Dionizego Czachowskiego – krótkie kożuszki i konfederatki. Najbardziej malowniczy – wręcz teatralny – był strój żuawów śmierci (...). Generałym w oddziałach Langiewicza przysługiwały szarfy trójkolorowe, pułkownikom dwukolorowe¹⁷.

W zbiorach Muzeum Niepodległości są fotografie osób, które pozowały do zdjęć w ubiorach patriotycznych, nawiązujących do dawnych strojów szlacheckich czy w mundurach, jak zdjęcie Romana Reglińskiego, działacza obozu Czerwonych, komisarza Rządu Narodowego, więzionego w 1863 r. i skazanego na bezterminowe zesłanie na Syberię¹⁸. Krystyna Lejko pisze, że fotografie w strojach patriotycznych stanowiły formę demonstracji wobec zaborcy¹⁹.

Podobny wydzźwięk mają zdjęcia zbiorowe więźniów Cytadeli, powstałe już w okresie powstaniowym. Przy tworzeniu tych kompozycji, kopiowano dostępne fotografie przywódców, bohaterów i poległych. Jednak zdaniem Lejko, do zdjęć tych należy podchodzić z dużą ostrożnością, gdyż zdarzają się pomyłki²⁰. W Muzeum Niepodległości znajduje się tableau: „ZA WIARĘ I OJCZYZNĘ. 1863. ROZSTRZELANI – POWIESZENI”, zawierający piętnaście miniaturowych portretów w owalach z napisami: Jankowski, Mackiewicz, Piotrowski, Kononowicz, Krajewski, Traugutt, Żyliński, Padlewski, Sierakowski, Topór [Zwierzdowski], Arngold, Śliwicki, Kołyszko, Chmieliński, Frankowski. Autorem kompozycji jest znany malarz i rysownik Walery Elias Radzikowski, a wydawcą – zakład fotograficzny Awita Szuberta w Krakowie. Wizerunki wkomponowane są tu w rysunek alegoryczny z kilkoma postaciami, z krzyżem i kapliczką oraz z herbami Polski, Litwy i Rusi.

Ten sam Radzikowski skomponował, a w zakładzie Szuberta sfotografowano tableau pamiątkowe ZA WIARĘ I OJCZYZNĘ. 1863. POLEGLI, w którym umieszczono piętnaście miniaturowych owalnych portretów uczestników powstania styczniowego z napisami: Bobrowski, Godlewski, Denel (Dehnel), Wasilewski, Narbut, Mielęcki, Lelelew [Borelowski], Cieszkowski, Bończa [Błaszczczyński], Benvenuto, Szaniawski, Suzin, Unrugh, Eminowicz, Czachowski. Wizerunki także wkomponowane są w alegoryczny rysunek z kilkoma postaciami, z krzyżem i kapliczką oraz z trzema herbami. Warto też zwrócić uwagę na tableau pamiątkowe „1863”, na którym znajdują się dwadzieścia cztery miniaturowe, owalne portrety uczestników powstania. Nad nimi, pod koroną tarczy widnieje wizerunek Matki Boskiej z Dzieciątkiem, herby Polski, Litwy i Rusi oraz napis „Boże zbaw Polskę”.

Inne zdjęcia z miniaturowymi postaciami w owalu to: cztery tableau z napisem na wstędze OFIARY Z R. 1863–18[64] oraz kilka podobnych kompozycji, z fotografiami polskich patriotów. Na marginesie warto zauważyć, że w stosunku do ilości osób, które były osadzone w X Pawilonie, jest to ilość niewielka. Jednak tamtejsi pracownicy od lat uzupełniają kartotekę więźniów, która obejmuje 15.000 nazwisk i danych biograficznych.

Okresem nasilonych represji były w dziejach Cytadeli i X Pawilonu lata rewolucji 1905-1907, kiedy odnotowano największą ilość represjonowanych. Ich liczba sięgała 15 tysięcy. Wielu z nich

¹⁷ K. Lejko, *op. cit.*, s. 15.

¹⁸ *Więźniowie X Pawilonu*, *op. cit.*, s. 177.

¹⁹ K. Lejko, *op. cit.*, s. 13.

²⁰ *Op. cit.*, s. 25.

ukarano katorgą lub zesłaniem, zaś 250 osób stracono. Jak zaznacza Jerzy Wągorzki, sala posiedzeń sądu wojennego zyskała wówczas ponure miano „sali śmierci”²¹. Wśród skazanych znaleźli się Józef Montwiłł-Mirecki, Stefan Okrzeja, Henryk Baron, Marcin Kasprzak i inni. Niestety, większości oryginałów fotografii nie posiadamy, a jedynie 154 negatywy, uzyskane w czasie kwerend²². Cenny materiał faktograficzny zawierają zdjęcia, z których część to sceny zbiorowe, wykonane na Syberii. Ich oryginały znajdowały się w archiwum centralnym KC PZPR. Posiadamy też w zbiorach zdjęcia i inne pamiątki po Józefie Piłsudskim i Romanie Dmowskim, których również osadzono w X Pawilonie. Pochodzą one jednak z okresu późniejszego, gdy byli liderami życia politycznego w kraju. Dla przykładu podam, że z osobą Dmowskiego wiąże się głównie archiwalia związane z okresem pierwszej wojny światowej i konferencji wersalskiej. Są to pisma, dokumenty osobiste, kilka pocztówek i zdjęć (w Wersalu, Algierze i we Francji podczas przekazywania sztandaru Armii Polskiej, 1918). Znacznie więcej, gdyż około 80 fotografii dotyczy Józefa Piłsudskiego. Na uwagę zasługuje jego popiersie, pochodzące prawdopodobnie z 1899 r. oraz portret w wojskowym płaszczu i w czapce wojskowej z orzełkiem. Wykonano je w 1914 r., gdy był komendantem I Brygady Legionów Polskich. W Muzeum Niepodległości znajduje się też fotografia marszałka na jego ulubionej kaszance. Pozostałe zdjęcia zrobiono w sanatorium Dłuskich w Zakopanem, w czasie V Zjazdu Legionistów w Kielcach, w święto niepodległości, w pierwszą rocznicę oswoobodzenia Wilna i w czasie innych uroczystości.

3. PRZEDMIOTY PATRIOTYCZNE: BIŻUTERIA, MEDALE I RÓŻNE PAMIĄTKI

Z okresem przedpowstaniowym a także z okresem powstania wiąże się moda patriotyczna zwana żałobą narodową. Dotyczyła ona nie tylko strojów, które zaczęto ostentacyjnie nosić po manifestacjach ludowych w 1861 r., lecz także biżuterii. Zamiast złota, przekazywanego na skarb narodowy, używano ozdób z czarnej patynowanej stali o symbolicznej wymowie. Były to zawieszane na szyi krzyżyki, kolie z czarnych paciorków, łańcuszki zamknięte klamrą przedstawiające dwie ręce w uścisku (symbol połączenia Polski i Litwy), pierścionki, brosze, bransolety, nawet przybrania kapeluszy z motywami korony cierniowej i kotwicy – symbolu nadziei. Na broszkach i klamrach pasków umieszczano też portret Kościuszki, a w 1863 także Mariana Langiewicza. Szpilki do krawatów dekorowano orłem w koronie cierniowej, pierścienie wykonywano z żelaznego łańcuszka. Według Walerego Przyborowskiego już na początku kwietnia 1861 r. policja we Lwowie zabroniła noszenia „kokard żałobnych, polskich orłów, fontaziów, lasek z siekierkami, buzdyganów i wszelkich oznak politycznych”²³.

W Muzeum Niepodległości w grupie przedmiotów pamiątkowych przeważa tzw. „czarna biżuteria” z okresu manifestacji politycznych i żałoby narodowej. Posiadamy także różne pamiątki wyko-

²¹ J. Wągorzki, *Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej*, Warszawa, 2009, s. 11.

²² Zdjęcia oryginalne przedstawiają Erazma Chejło (członka OB PPS w Siedlcach), Henryka Dulębę (robotnika, działacza kółek socjalistycznych), Leonarda Erharda (z partii „Proletariat”), Natalię Gąsiorowską-Grabowską (należącą do kilku partii), Czesława Hulanickiego (współzałożyciela II „Proletariatu”), Aleksandrę Jentysównę (członkinię KC partii „Proletariat”), Jerzego Kołaczyckiego (członka PPS „Proletariat”, jednego z 10 więźniów oswoobodzonych z Pawiaka), Mariana Muszalskiego (członka OB PPS), Marcina Pakosza (członka SDKPiL), Adama Piwowara (geologa, badacza polarnego, członka PPS, organizatora wyprawy naukowej do Nowej Ziemi), Teodora Torbusa (członka PPS FR w Zagłębiu Dąbrowskim) i Bronisława Wesołowskiego (współzałożyciela SDKP).

²³ K. Lejko, *op. cit.*, s. 12-13.

4. Krzyż z okresu żałoby narodowej

5. Krzyż upamiętniający manifestację patriotyczną 1861

6. Medalik pamiątkowy

nane przez więźniów i zesłańców syberyjskich. Wśród zgromadzonych 97 obiektów spotykamy pamiątkowe krzyżyki, broszki, bransoletki, łańcuchy, medaliki, medaliony, naszyjniki i wisioriki, pierścionki oraz szpilki pamiątkowe.

Na uwagę zasługuje naszyjnik z kazeiny z pięknym krzyżem oplecionym liśćmi winnej latorośli, pochodzący z pierwszej połowy XIX wieku, żelazny krzyż pamiątkowy ruski, dwustronny, przeznaczony do rozdawania podczas upowszechniania „Złotej Hramoty” w 1863 r., srebrny pamiątkowy wisior z wizerunkiem Tadeusza Kościuszki, medalik ze srebra, owalny, dwustronny, wydany na pamiątkę manifestacji warszawskich 27 II i 8 IV 1861 r. W zespole tym posiadamy też broszki – pierwsza, w kształcie korony cierniowej, z umieszczonym pośrodku krzyżem, ozdobionym gałązką palmową, datowana na lata 60. XIX wieku, druga – w kształcie kokardy wojskowej z wybitą datą „1863”, z wizerunkiem orzełka w koronie po środku. Na uwagę zasługuje wisior pamiątkowy, który ma na tarczy skrzyżowane dwa sztandary i dwie kosy bojowe, a pod nimi dwie lufy armatnie. Emblematy te wieńczy czapka konfederatka z piórami. Cechą charakterystyczną wymienionych tu pamiątek historycznych, określanych jako przedmioty patriotyczne jest umieszczanie w plastycznej kompozycji elementów zdobniczych, napisów, dat symbolizujących walkę o niepodległość ojczyzny i martyrologię narodu. Część tych wyrobów wykonali więźniowie podczas pobytu w X Pawilonie. Wymienić tu należy dwie bransoletki z chleba zrobione przez Eustachego Czarnowskiego, uczestnika powstania styczniowego. Pierwsza posiada napis na ogniwie: „Pamiętka więzienia 1864 roku listopad. Dla mojej Olgi nr 14”, druga: „Pamiętka – Cierpień 1864 w więzieniu Cytadeli. Dla – mojej córki – Izabelli”.

Są też wyroby zrobione na Syberii przez uczestnika powstania styczniowego Stanisława Nartowskiego. Należy do nich krzesiwo w kształcie biegnącego psa i krzyż ze słomy. Inne wyroby więźniów wysłanych na Syberię to ozdoby z czarnego końskiego włosia. Na szczególną uwagę zasługuje łańcuszek, zakończony trzema kulkami, tworzącymi wisior. Wykonali go zesłańcy w Jenisiejsku w latach 1914-1917.

7. Bransoletka z chleba, wykonana przez Eustachego Czarnowskiego, uczestnika powstania styczniowego, podczas pobytu w X Pawilonie w 1864

Pozostałe pamiątki pochodzą z lat późniejszych. Walory poznawcze posiada płaskorzeźba drewniana w widoku więzienia w Nerczyńsku, wykonana przez działaczkę „Wielkiego Proletariatu” Witoldę Rechniewską. Ciekawe są też szachy z chleba malowane na czarno i białą, ozdobione koralikami, zrobione przez nieznanego więźnia X Pawilonu w 1918 r.

Część tych pamiątek znajduje się na wystawie stałej w Cytadeli. Oryginalny materiał ekspozycyjny jest tu uzupełniony wykonanymi z pietyzmem makietami. Na szczególną uwagę zasługuje ubiór zesłańca. Składa się on z sukmany z grubego beżowego sukna obszytej czarnym kordonkiem, z kapturem wykonanym z beżowego samodziału. Na ekspozycji umieszczony jest także mundur żandarma carskiej policji politycznej, uszyty z niebieskiego sukna. Został on zrekonstruowany według obrazu Jacka Malczewskiego Niedziela w kopalni. Na wystawie znajduje się też kilka oryginalnych kajdan: nożne i ręczne, które pochodzą z końca XIX i początku XX wieku. Trzeba dodać, że są to ważne eksponaty, gdyż żelazne łańcuchy do zakuwania więźniów stały się niejako symbolem syberyjskiego uciemnienia. Ciekawostką są kajdany na ręce i nogi, połączone łańcuchem, używane przez władze carskie w XIX wieku. Odtworzono je wg obrazu Aleksandra Sochaczewskiego *Pożegnanie Europy*.

Warto jeszcze wspomnieć o medalach pamiątkowych, wykonywanych dla upamiętnienia ważnych wydarzeń i rocznic w dziejach Polski, bitych ze srebra, miedzi i brązu. W zespole tym dwanaście dotyczy okresu powstania styczniowego. Na uwagę zasługuje medal, zaprojektowany przez Wiktorię Czechowską-Antoniewską, który przedstawia Romualda Traugutta, na innym, autorstwa Janiny Jarnuszkiewicz, widnieje portret Michała Kruka-Heydricha – Naczelnika Wojskowego w Lubelskiem. Są też takie medale, których cechą charakterystyczną jest symbolika patriotyczno-martyrologiczna.

Na awersie jednego z nich widnieje postać Matki Boskiej Częstochowskiej, a na rewersie znajduje

się korona cierniowa ze złamanym krzyżem i gałązką palmową. Drugi, wybity przez Rząd Narodowy na pamiątkę ogłoszenia „Złotej Hramoty”, przeznaczony był dla mieszkańców ziem wschodnich. Przedstawia na awersie wizerunek Chrystusa, zaś na rewersie w trójpolewej tarczy herbowej godła Polski, Litwy i Rusi; nad nią – krzyż prawosławny i napis „Polsza – Litwa – Ruś 1863”. Kilka medali wykonano współcześnie, dla upamiętnienia powstania styczniowego. Dwa z nich zaprojektowali: znany medalier Edward Gorol oraz Stanisława Wątróbska, z okazji jego 120. rocznicy. Natomiast medal Stefana Wincentego Wiśniewskiego poświęcony jest „Ceniom członków Rządu Narodowego”. Na innym, wykonanym z aluminium z okazji 50 rocznicy powstania styczniowego, wybito wizerunek Matki Boskiej Częstochowskiej i napisy: „Cześć – poległym – i straconym – 1863-4” oraz „Półwiekowa rocznica powstania styczniowego”. Jego autor jest nieznany.

Do okresu rewolucji nawiązuje medal poświęcony Stefanowi Okrzei, skazanemu na śmierć członkowi PPS. Na awersie widnieje jego wizerunek, na rewersie – dwie postacie trzymające się za ręce. Jedna z nich unosi płonący znicz, w tle widoczne zarysy wież kościelnych oraz napis „Rewolucja w Polsce”. Zaprojektował go Władysław Guberski.

W kolekcji Muzeum znajduje się też znaczek wpinany w klapę, w kształcie trójkąta z przymocowaną czerwoną kokardą. Na awersie jest napis: „Pamięci straconych i poległych 1863/64 Lwów 1909”, na rewersie – widok pomnika nagrobnego wzniesionego na cmentarzu łyżakowskim ku czci ofiar powstania styczniowego.

4. ARCHIWALIA

Większość dokumentów, związanych z budową Cytadeli zgromadzona jest w archiwach rosyjskich. Zawdzięczamy je przede wszystkim kontaktom dr Zofii Strzyżewskiej, która przez długie lata była wykładowczynią na uniwersytecie w Permie. Dzięki jej staraniom w Muzeum Niepodległości znajdują się kopie rękopisów i druków ulotnych z okresu manifestacji patriotycznych 1860-1862, dokumenty powstańczych władz naczelnych i prowincjonalnych, wiersze okolicznościowe i różne inne materiały archiwalne. Oryginały najstarszych znajdujących się w Polsce dokumentów, przechowywane są w AGAD²⁴. Pozostałe pochodzą z bibliotek w Lublinie, Krakowie, CGWIA, CA KC PZPR. Wszystkie pozyskane w czasie kwerend archiwalia opisane są w katalogu *Więźniowie X Pawilonu*. Najstarszy dokument związany bezpośrednio więźniami X Pawilonu, znajdujący się w zbiorach to list Aleksandry Jentysówny, działaczki partii „Proletariat” do brata stryjecznego Stefana Jentysa. Został on napisany w X Pawilonie 27 maja 1885 r.

Muzeum Niepodległości posiada spory zbiór oryginalnych dokumentów łączących się z wydarzeniami powstania styczniowego. Są to archiwalia z okresu manifestacji patriotycznych, dokumenty związane z władzami naczelnymi powstania oraz dotyczące powstania w Galicji i na Litwie. Wśród nich przeważają druki. Wymienić tu można Program Organizacji Narodowej, który zaczyna się od słów: „Naród Polski, ujarzmiony i rozdzielony pomiędzy Moskwę, Prusy i Austrię...” Jest

.....
²⁴ Są to m. in. fragment planu Warszawy, spis domów położonych w sąsiedztwie Cytadeli, pismo warszawskiego gubernatora wojennego Jana de la Witte do prezydenta Warszawy z decyzją o lokalizacji Cytadeli Aleksandryjskiej, karty z Indeksu Osobowego Stałej Komisji Śledczej, wyroki Trybunału Rewolucyjnego m. Warszawy i inne.

to druk Komitetu Centralnego Narodowego z częścią programową zawartą w dziewięciu punktach i noszącą nazwę „Cele i zasady organizacji” [Warszawa, 24 VII 1862]. Innym ważnym drukiem jest dokument, który zaczyna się od słów: „W imieniu narodu Marian Langiewicz, dyktator, Główna Kwatera, Sosnówka 12 III 1863”. Określa on organizację Rządu Narodowego i atrybucję. Posiadamy ponadto odbitkę litograficzną z maszynopisu, zawierającą relację Naczelnika Sztabu Wschodniego Syberyjskiego Okręgu Wojennego w Irkucku gen. majora Kukieła do Dowodzącego Wojskami w sprawie akcji zbrojnej przeprowadzonej przeciwko powstańcom nad Bajkałem w dniach 26 VI/8 VII 1866 r.–4/16 VII 1866 (Irkuck). Warto też wspomnieć o obligacjach Wydziału Skarbu Rządu Narodowego. W zbiorach Muzeum znajduje się ich siedem. Jedna z nich to obligacja tymczasowa ogólnej pożyczki narodowej, wydana w październiku 1863, o wartości 100 złotych polskich. Interesująca jest też „Pamiętka lata miłościwego 1863”. Przedstawia ona ulotkę z ryciną: na tarczy Orzeł, Pogoń i Michał Anioł; w środku wizerunek Matki Boskiej z Dzieciątkiem okolony prośbą: „Jezus Maria Regina Polonia Ora Pro Nobis”; nad herbem znajduje się korona, zaś pod nim na szarfię i pod ryciną dwa napisy: „Boże zbaw Polskę” i „Pamiętka lata miłościwego 1863”.

Na wystawie stałej *Więźniowie X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej* znajdują się między innymi kopie grypsów wysyłanych z więziennej celi śmierci, tuż przed egzekucją wykonaną 5 sierpnia 1864 na Romanie Żulińskim.²⁵

5. SZTUKI PLASTYCZNE: MALARSTWO, GRAFIKA I RZEŻBA

Cytadelę zwano kiedyś przedsiönkiem Syberii. W pamięci pokoleń zapisał się jej okrutny, mroźny obraz, naznaczony krwią polskich patriotów. To wyobrażenie, częściowo prawdziwe, miało swoje źródło w polskich doświadczeniach. Aż do połowy XIX wieku niewielu zesłańców powróciło do kraju, dlatego w tamtych czasach obraz Syberii kształtowała przede wszystkim wyobraźnia. Szczególną rolę odegrały tu wizje romantycznych poetów – Mickiewicza i Słowackiego, utożsamiających odległe krainy rosyjskiego imperium z dantejskim piekłem.²⁶ Dopiero carskie amnestie, które miały miejsce między rokiem 1855 a 1883, uwolniły rzesze wygnańców, ci zaś mogli dać świadectwo prawdzie. W zniewolonym kraju możliwości ujawniania krzywd doznanych od ciemniejszych były jednak ograniczone, dlatego też zesłańcy dzielili się swoimi przeżyciami tylko z gronem najbliższych. Wieści te, powtarzane skrycie godnym zaufania osobom, stawały się z czasem publiczną tajemnicą, wzbogacaną o treści coraz bardziej tragiczne i wzniosłe, gdyż relacjonowane wydarzenia ulegały po drodze przekształceniom lub ubarwieniom. Ten zmitologizowany obraz najpełniej uwydatnił się w malarstwie i grafice.

Zofia Trojanowiczowa napisała:

[bez świadectw] *cała ta hekatomba pozostanie daremna, оголоcona nawet z wniosków, jakie mogą z niej wynikać dla następnych pokoleń Polaków*²⁷.

²⁵ Oryginały zostały w 150 rocznicę przekazane do Biblioteki PAU w Krakowie (przypis redaktora). Zob. *Ostatnie zasylam pożegnania... Grypsy Romana Żulińskiego z Cytadeli, 4 sierpnia 1864*, Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności, Kraków 2014, ss. 73.

²⁶ Por. Zofia Trojanowiczowa, *Sybir romantyków*, Poznań 1993, s. 98-116.

²⁷ *Ibidem*, s. 55.

8. Aleksander Sochaczewski, *Pożegnanie Europy*

9. Aleksander Sochaczewski, *W drodze do katorgi*

W Muzeum Niepodległości posiadamy bądź to w formie depozytów, bądź oryginalnych obrazów, najważniejsze polskie dzieła dotyczące tematyki sybirackiej. Na plan pierwszy wysuwa się tu galeria Aleksandra Sochaczewskiego, który po dwudziestoletnim pobycie na Syberii zilustrował na 124 obrazach polskich katorżników i zesłańców. Spośród dzieł artysty największą popularnością cieszy się nieodmiennie *Pożegnanie Europy*.

Prawdopodobnie zdecydował o tym jego symboliczny charakter. *Pożegnanie Europy* obok *Sybiraka* Jacka Malczewskiego i *Pochodu na Sybir* Artura Grottgera syntetyzuje bowiem polskie wyobrażenie o istocie zesłań. Właśnie te trzy obrazy, choć różne pod względem tematycznym ukazują podstawową prawdę, że przez wieki Syberia była synonimem utraty wolności. Wspomniane prace Grottgera i Malczewskiego oddają przede wszystkim nastrój klęski, zaś obraz Sochaczewskiego – skalę „moralnego ucisku”. Emanująca z płócien posępność, melancholijność i rozpacz miały wzbudzać wobec wygnańców uczucie litości i współczucia. Dzieła Sochaczewskiego, Malczewskiego i Grottgera można uznać za malarską egzemplifikację słów poety Garczyńskiego, który w wierszu *Grobowiec na granicach Syberii* napisał: „Ach, kto raz dotknął nogą tej granicy, / Temu zgasła nadzieja – pociecha!”²⁸.

Sochaczewskiego uważa się za najważniejszego autora „malarskiego pamiętnika z Syberii”, ponieważ do tej pory nie powstały żadne dzieła podobnej miary i równie sugestywne jak jego obrazy. Do czasów powojennych, wraz z innymi obiektami sztuki, prace Sochaczewskiego przechowywano w magazynach we Lwowie, zaś w 1956 r. minister kultury USRR Rotisław Babiejczuk uroczystie przekazał je Muzeum Historycznemu m. st. Warszawy. Z tej okazji urządzono wystawę obrazów „bardzo mało u nas znanego” malarza²⁹ Po jej zamknięciu pojawił się problem ze znalezieniem odpowied-

²⁸ S. Garczyński, *Poezje*, t. 2, Paryż 1833, s. 32.

²⁹ Zob. „Trybuna Ludu” 1956 nr 273.

10. Jacek Malczewski, *Niedziela w kopalni*

niego miejsca na galerię prac Sochaczewskiego, gdyż eksponowanie tak dużej i specyficznej kolekcji nie jest sprawą prostą. Wymaga ona nie tylko przeznaczenia na ten cel kilku sal wystawowych, ale też stworzenia obrazem właściwego klimatu, współgrającego z ich posępną wymową. Być może właśnie brak odpowiednich warunków spowodował, że kolekcję przechowywano przez kilka lat w magazynach. W 1963 r. część obrazów zaprezentowano w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej na wystawie zorganizowanej w setną rocznicę powstania styczniowego. Tam też można ją oglądać i dziś.

Kolekcja Sochaczewskiego jest najważniejszym zespołem obrazów malowanych przez bezpośredniego świadka represji, choć nie jedynym poświęconym tym wydarzeniom. Tematyka syberyjska znalazła artystyczny wyraz w pięciu pracach Jacka Malczewskiego zakupionych w latach 1963 -1967. Spośród nich, obok *Sybiraka* warto zasygnalizować obraz *Złożenie do trumny* i *Niedzielę w kopalni*. To często eksponowane dzieło, z sugestywnie namalowanymi postaciami łagierników, przedstawia scenę w kopalni odkrywkowej. W centrum pokazany jest żandarm rozdzielający długo oczekiwane listy, które nadeszły do więźniów.

Z prac Grotgера, obok tek *Rok 1863 w 29 planszach*, *Polonia i Lituania*³⁰, posiadamy rysunek *Śmierć* (pobojowisko) oraz litografię *Sybiracy*, sygnowaną: „Rysował A[rtur] Grotgгер”. Pod ryciną

³⁰ Wykaz tych prac przedstawiony jest w katalogu *Więźniowie X Pawilonu* na stronach 131-134.

znajduje się napis: „Sybiracy, Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych we Lwowie swoim członkom za rok 1869-70”. Z innych prac, na uwagę zasługuje obraz Marii Dulębianki *Po wyroku* (Monachium 1900), przedstawiający kobietę w więziennych szatach, z rękami skutymi kajdanami. Oto, co o tym dziele napisała w liście Maria Konopnicka:

[Dulębianka] *maluje teraz dość zajmujący psychologicznie obraz. Postać kobiety w więzieniu [...]. Nieukorzenie po wyroku, nie żal, nie skrucha, nie strach – a tylko zawziętość skupiona, wzgarda dla wyrokujących i jakby pożądanie pomsty*³¹.

Na uwagę zasługuje akwarela Walerego Eliasza Radzikowskiego, przedstawiająca transport więźniów w głąb Rosji oraz amatorska praca nieznanego autora *Zesłańcy na Syberii*. W grupie tej znajduje się także obraz zatytułowany *Zsyłka* (Pochód), prawdopodobnie namalowany przez Jana Rosena. Na przypisywanym mu płótnie od linii horyzontu, ku jego dolnej krawędzi widzimy podążającą kolumnę zesłańców. Jeden z idących na przedzie ma na sobie krakowską sukmanę i czapkę „krakuskę”. Pozostali ubrani są w więzienne ubrania. Kolejne płótno przedstawia punkt etapowy w Czelabińsku. Skopiował je Michałowicz Lubimow Lubimow z obrazu Konstantynowa. Przedstawia więźniów zesłańców pod eskortą żołnierzy, którzy wychodzą przez bramę formują szyk. Punkt etapowy, namalowany w zimowej scenarii, otoczony jest wysokim drewnianym ogrodzeniem, zakończonym cokołem.

W zbiorach Muzeum Niepodległości znajduje się kilkanaście portretów bohaterów narodowych i działaczy społecznych, którzy byli więzieni w Cytadeli. Listę tę otwiera interesujący portret Romualda Traugutta, utrzymany w stylu naiwnym, autorstwa Janiny Dobrzyńskiej. Zgromadziliśmy też szereg obrazów związanych z Józefem Piłsudskim, ponieważ od 1992 r. Muzeum posiada kolekcję poświęconą jego pamięci. W zbiorach znajduje się kilka kopii przedstawiających marszałka. Pod względem historycznym znaczący jest obraz nieznanego artysty *Apoteoza Józefa Piłsudskiego*, na którym autor zamieścił wiele atrybutów i symboli. Pochodzi on z 1935 r., powstał więc już po jego śmierci. Piłsudski został tu ukazany w stroju marszałka w centrum obrazu, lewą ręką przekazuje buławę generałowi Rydzowi-Śmigłemu, z drugiej strony znajduje się prezydent Ignacy Mościcki. W głębi namalowane są głowy wybitnych władców polskich. Znacznie skromniej prezentuje się obraz pędzla Hanny Chromińskiej, na którym widzimy go jako brygadiera w szaro-błękitnym mundurze, z charakterystyczną maciejówką na głowie.

Muzeum Niepodległości posiada też kilka płócien, na których namalowano rewolucjonistów. Oto niektóre z nich: portret nieznanego autora, przedstawiający Feliksa Dzierżyńskiego, Michała Byliny *Ucieczka Dzierżyńskiego w przebraniu kupca*, Andrzeja Kobzdeja *Dzierżyński w drodze na Syberię*, Leonii Janeckiej *Waryński u Lilpopa*. Niestety, część prac, mających wartość historyczną, oddano do Muzeum Zamojskich w Kozłowie, zasilając tamtejszą Galerię Sztuki Socrealizmu.

Obrazów przedstawiających samą Cytadelę mamy niewiele. Warto tu wymienić akwarelę Edwarda Jurgensa *Cela w X Pawilonie*³², ilustrującą miejsce uwięzienia autora w 1863 r.. Posiadamy

³¹ M. Konopnicka, *Korespondencja*, t. 2, Wrocław 1972, s. 79.

³² Obraz ten oraz wiele innych mało znanych dotąd reprodukcji eksponatów ze zbiorów Muzeum Niepodległości umieszczono w albumach z serii „Polskie Powstania Narodowe” oraz „Skarby Kultury Polskiej” (przyp. redaktora).

też trzy współczesne prace Jana Choroszczuchy z cyklu *Cytadela Warszawska*. Przedstawiają one X Pawilon, Ostatnią Drogę (Drogę Śmierci) i Bramę Straceń.

Na niezwykle skromny zbiór rzeźb składają się trzy prace Xawerego Dunikowskiego – rzeźbiarskie portrety głów: Romualda Traugutta, Jarosława Dąbrowskiego i Walerego Wróblewskiego, zakupione od autora w latach 1960-1962, praca Alfonsa Karnego *Montwiłł-Mirecki* oraz popiersie powstańca z 1863 r. Kazimierza Sakowskiego. Na szczególną uwagę zasługuje brązowa rzeźba autorstwa Zbigniewa Dunajewskiego *Portret Józefa Piłsudskiego*. Jak pisze Olga Świerzevska, jest to „dwukrotnie powiększona głowa wsparta na kołnierzyku munduru, z tendencją do geometryzacji, charakterystyczną dla sztuki art deco. Wysunięte czoło, prostokątne brwi, ogromne sumiaste wąsy i uparty podbródek, podkreślają silną osobowość portretowanego”³³.

Kończąc przegląd nabytków Muzeum Niepodległości w Warszawie nasuwa się refleksja, że spośród obiektów związanych z X Pawilonem, najbardziej oryginalna jest biżuteria patriotyczna, a z przydawaną mu nazwą „przedsionka Sybiru” – szczególnie łączy się kolekcja obrazów Sochaczewskiego³⁴. Przyznać jednak trzeba, że w zbiorach Muzeum Niepodległości pamiątek związanych się z Cytadelą Warszawską jest niewiele, szczególnie jeśli chodzi o oryginały, a tylko takie włączane są do inwentarza. Muzealia są zresztą dość przypadkowe i nie stanowią pełnej dokumentacji więziennej rzeczywistości. Co więcej, istnieje obawa, że przyszłość nie wzbogaci znacząco ich zasobów. X Pawilon przestał być carskim więzieniem w roku 1918 i trudno przypuszczać, by potomkowie ówczesnych ofiar przechowywali jeszcze spory zasób cennych pamiątek, związanych z wcześniejszym okresem. Od lat brakuje też pieniędzy na zakup wartościowych eksponatów, dlatego też nie można było planować ich nabycia. W katalogu obiektów Cytadeli napisano, że „cele i lochy X Pawilonu były niemymi świadkami postaw ludzkich, ich odwagi w obliczu śledztwa i wyroków”³⁵. Naświetlić je mogą dokumenty przechowywane w polskich i rosyjskich archiwach. Istnieje też obfita literatura pamiętnikarska z opisem więziennych realiów, której wiele cennych pozycji znajduje się w muzealnej bibliotece.

THE X PAVILION IN THE COLLECTION OF THE MUSEUM OF INDEPENDENCE MEMORABILIA FROM THE YEARS OF BONDAGE AND FIGHTS FOR THE FREEDOM OF POLAND

Summary

The X Pavilion is a symbol of martyrdom and the fight of the Polish nation for regaining their independence. Original objects reminding of the captivity years are, along with preserved monuments of architecture, the most significant for getting to know the history and role of the fortress. The museum collection includes photographs, postcards, pictures of the prisoners, patriotic items, archives and fine arts. The collection is enriched with the copies of documents and pictures obtained during enquiries in the Polish and foreign archives. Among the authentic memorabilia, the most

³³ O. Świerzevska, *Zbiory sztuki [w] 10-lecie Muzeum Niepodległości w Warszawie 1990-2000*, Warszawa 2000, s. 94.

³⁴ Wykaz biżuterii patriotycznej znajduje się w katalogu *Powstanie styczniowe*, dzieł Sochaczewskiego w opracowaniu Heleny Boczek i Beaty Meller, *Aleksander Sochaczewski – malarz syberyjskiej katorgi*, Warszawa 1993.

³⁵ *Więźniowie X Pawilonu*.... s. 9.

important place is occupied by the collection of Alexander Sochaczewski, depicting the repression after the January Uprising, and the patriotic jewellery worn during the national mourning.

DER X. PAVILLON IN DEN SAMMLUNGEN DES UNABHÄNGIGKEITSMUSEUMS. ERINNERUNGEN AN DIE JAHRE DER NATIONALEN ABHÄNGIGKEIT UND DES KAMPFES UM UNABHÄNGIGKEIT POLENS.

Zusammenfassung

Der X. Pavillon ist ein Symbol des Martyriums und des Kampfes des polnischen Volkes um die Wiedererlangung der Unabhängigkeit. Neben den erhaltenen Architekturdenkmälern spielen echte Gegenstände aus der Zeit der Abhängigkeit, eine Bedeutende Rolle bei Kennenlernen der Geschichte und der Rolle der Festung.. In der Sammlung des Museums befinden sich Fotos, Postkarten, Fotografien von Gefangenen, patriotische Gegenstände, Archivalien und Kunstgegenstände. Die Sammlung ergänzen Kopien von Dokumenten und Bildern, die dank Recherchen in polnischen und ausländischen Archiven gewonnen wurden. Den wichtigsten Platz unter den authentischen Andenken belegt die Sammlung von Aleksander Sochaczewski, die die Repressionen nach dem Januaraufstand darstellt, und der patriotische Schmuck, der in den Zeiten der Staatstrauer getragen wurde.

X ПАВИЛЬОН В КОЛЛЕКЦИИ МУЗЕЯ НЕЗАВИСИМОСТИ РЕЛИКВИИ ИЗ ЛЕТ ПЛЕНА И БОРЬБЫ ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ ПОЛЬШИ

Резюме

X павильон – это символ мученичества и борьбы польского народа за независимость. При приобретении знаний об истории и функции крепости, кроме сохраненных памятников архитектуры, самыми значительными являются оригинальные объекты напоминающие годы плена. В коллекции музея собраны съемки, открытки, фотографии заключенных, патриотические предметы, архивные документы и изобразительное искусство. Коллекция дополняется копиями документов и фотографий, полученными во время поисков в польских и зарубежных архивах. Среди подлинных реликвий важнейшее место занимает личная коллекция Александра Сохачевского, указывающая преследования после январского восстания и патриотические ювелирные изделия, надеваемые во время национального траура.

ROLA X PAWILONU CYTADELI WARSZAWSKIEJ W DZIEJACH NARODU

STRESZCZENIE

Cytadela Warszawska wzniesiona została na polecenia cara Mikołaja I, jako jedna z form represji po powstaniu oraz jako narzędzie do umocnienia władzy rosyjskiej. W twierdzy swoją siedzibę otrzymała Komisja Śledcza do Spraw Przestępców Politycznych, a następnie Komisja Śledcza przy Naczelnym Dowódcy i Naczelniku Królestwa Polskiego, otrzymując do swojej dyspozycji początkowo prawe skrzydło X Pawilonu. Cytadela, a szczególnie X Pawilon zapisały się w świadomości Polaków jako miejsce kaźni, więzienia i zsyłania na Syberię. Więzieni w niej byli liczni rewolucjoniści i bojownicy o wolną Polskę. Poprzez ich losy i kolejne transporty aresztowanych możemy zaobserwować ścisłą korelację X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej z dziejami narodu polskiego.

PRZYCZYNY POWSTANIA CYTADELI WARSZAWSKIEJ

Upadek powstania listopadowego pociągnął za sobą liczne represje wobec uczestników i sympatyków tego zrywu Narodowego. Liczne osoby aresztowano, rozstrzelano lub zesłano w głąb Rosji¹. W lipcu 1831 r. władze rosyjskie powołały Komisję Rządu Tymczasowego, likwidującą administrację powstańczą. W tym samym roku, powołany przez cara Rząd Tymczasowy Królestwa Polskiego podporządkował administrację kongresówki władzy wojskowej, stawiając na jej czele feldmarszałka Iwana Paskiewicza.

W kolejnym roku car Mikołaj I wprowadził Statut Ograniczony w miejsce konstytucji, który znacząco ograniczył autonomię Królestwa Polskiego. Zniesiono m.in. polską armię, Sejm, Królestwo Polskie wcielono „na zawsze” do Cesarstwa Rosyjskiego, a jego namiestnikiem mianowano Iwana

.....
¹ O roli tych zesłań zob.: A. Kubajak, *Sybir i Syberia w dziejach Narodu Polskiego*, Krzeszowice 2008.

1. X Pawilon Cytadeli Warszawskiej

Paskiewiczza. Represje dotknęły także polską kulturę i naukę. Zlikwidowano szkolnictwo wyższe w Królestwie Polskim. Szkoły szczebla średniego i elementarnego zostały poddane rusyfikacji.

Wraz z napływem wojsk rosyjskich do Warszawy władze carskie podjęły decyzję o rozbudowie dawnych koszar Gwardii Koronnej Pieszej z czasów Augusta II, przemianowanych następnie w 1815 r. na koszary Aleksandrowskie². Wokół tych budynków, przebudowanych w latach 1822-1828, wzniesiono twierdzę. Kosztami jej budowy obciążona została Warszawa – stolica zbuntowanego wobec Rosji kraju. Pozostałymi kosztami obciążony został na zasadzie kontrybucji skarb Królestwa Polskiego. Przy wznoszeniu Cytadeli Warszawskiej pracowali zarówno jeńcy, najemni robotnicy, jak i żołnierze³.

Powstała w ten sposób Cytadela Warszawska była nie tylko wielką budowlą militarną, siedzibą wojska rosyjskiego, lecz przede wszystkim jednym z najważniejszych mechanizmów zastraszania ludności Warszawy. W ten sposób mimowolnie stała się symbolem władzy zaborcy, zniewolenia, odgrywając znaczącą rolę w pamięci historycznej narodu polskiego.

² Zob. więcej: *Więźniowie X Pawilonu w latach 1834-1925. Katalog stałej ekspozycji Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej*, Warszawa b. r. w. , s. 9.

³ *Ibidem*, s. 11.

ZAŁOŻENIA ARCHITEKTONICZNE CYTADELI WARSZAWSKIEJ

W 1725 r. na polecenie Augusta II wybudowano na nadwiślańskiej skarpie, na północ od Nowego Miasta, koszary Gwardii Koronnej Pieszej. Składały się one z siedmiu pawilonów. Do koszar prowadziła Aleja Gwardii wysadzana rzędami lip. Koszary były wielokrotnie przebudowywane. Po powstaniu Królestwa Polskiego, dyrektor budowl wojskowych Kongresówki – płk Wilhelm Henryk Minter – dokonał generalnej przebudowy zespołu koszarowego⁴. Stojące wolno pawilony koszar połączono, dobudowano do nich kolejne trzy pawilony (razem było ich więc dziesięć). Ostatni z pawilonów – oznaczony jako dziesiąty (X) – wybudowany został na skraju skarpy wiślanej w formie trzyskrzydłowego jednopiętrowego budynku na planie litery „U”. Całość została ozdobiona od strony Wisły efektowną fasadą.

Cytadela Warszawska wzniesiona została na polecenia cara Mikołaja I, jako jedna z form represji następujących po powstaniu oraz jako narzędzie do umocnienia władzy rosyjskiej. Lokalizację Cytadeli wskazał szef Zachodniego Okręgu Inżynierii gen. major Iwan Dehn. Plany tej budowli powstawały sukcesywnie wraz z postępami prowadzonych prac. W pierwszej kolejności kopano fosy i sypano wały. Już w 1833 r. przeznaczono pierwsze sumy na adaptację X Pawilonu na więzienie w formie kolejno umieszczonych cel przy ścianach budynku, przedzielonych po środku korytarzem. Równoległe po drugiej stronie Wisły na Pradze wzniesiono przyczółek mostowy – Fort Śliwickiego (ukończony w 1838 r.)⁵. Wewnątrz Cytadeli Warszawskiej, wznoszonej w latach 1832-1834, znalazły się koszary. Wchodzący w ich skład X Pawilon otrzymał czwarte skrzydło, które zamknęło jego dziedziniec.

5 lipca 1833 r. Komisja Skarbu Królestwa Polskiego przeznaczyła pierwsze sumy na adaptację X Pawilonu na więzienie⁶. Pierwszy etap prac przebudowania istniejącego Pawilonu na potrzeby więzienia prowadzony był do 1834 r. W maju tego roku następcą tronu carewicz Aleksander dokonał uroczystego otwarcia Cytadeli. W twierdzy swoją siedzibę otrzymała Komisja Śledcza do Spraw Przestępców Politycznych, a następnie Komisja Śledcza przy Naczelnym Dowódcy i Naczelniku Królestwa Polskiego, oddając do jej dyspozycji początkowo prawe skrzydło X Pawilonu⁷.

W 1834 r. więzienie dysponowało 41 celami. Prace rozpoczęte w 1838 r. spowodowały wzrost ilości cel do 58, zaś kolejna przebudowa w latach 1845-1846 – do 62. W wyniku generalnego remontu zakończonego w 1865 r. liczba cel zwiększona została do 88. W latach 90. XIX w. kolejny generalny remont objął wszystkie pomieszczenia X Pawilonu. Wydzielono pomieszczenia na urządzenia sanitarne. Każde skrzydło więzienia posiadało wydzieloną przestrzeń dla żandarmerii i strażników więziennych. Na dziedzińcu umiejscowiona została kuźnia, wykorzystywana do zakuwania więźniów w kajdany⁸.

⁴ *Ibidem*, s. 9-10.

⁵ *Ibidem*, s. 10-11.

⁶ *Więźniowie X Pawilonu w latach 1834-1925...*, s. 11, 16.

⁷ Więcej zob.: Z. Strzyżewska, *Komisje Śledcze do Spraw Wykroczeń Politycznych w Królestwie Polskim w walce z Powstaniem Styczniowym*, „Niepodległość i Pamięć” 1998, nr 12, s. 79 i n.

⁸ Od początku XX w. kuźnia znajdowała się także w lewym skrzydle X Pawilonu w celi nr 62. *Więźniowie X Pawilonu w latach 1834-1925...*, s. 11.

2. Cela zbiorowa w X Pawilonie

WIĘZNIOWIE CYTADELI WARSZAWSKIEJ

Budowa więzienia w Cytadeli Warszawskiej stanowiła formę zabezpieczenia dla władz rosyjskich, iż w przypadku niepokojów czy też zamieszek więźniowie w nim przetrzymywani nie zostaną uwolnieni⁹. Pierwszymi więźniami X Pawilonu byli uczestnicy partyzantki antyrosyjskiej organizowanej przez pułkownika Józefa Zaliwskiego z 1833 roku. Wraz z ich pojawieniem wprowadzono regulamin więzienny, który funkcjonował z niewielkimi zmianami do 1915 roku¹⁰.

W czasach, gdy więzieniem w X Pawilonie zarządzali Rosjanie, kwoty przeznaczone na utrzymanie więźniów były różnicowane w zależności od pochodzenia skazanego. Na utrzymanie przetrzymywanych pochodzenia szlacheckiego przeznaczono większe kwoty, a dla osób pochodzących z niższych stanów – niższe¹¹. Więźniowie sądzeni byli na miejscu w X Pawilonie przez Komisję Śledczą do Spraw Przesłpców Politycznych, a następnie Komisję Śledczą przy Naczelnym Dowódcy i Naczelniku Królestwa Polskiego.

Dzieje X Pawilonu, jak i całe Cytadeli Warszawskiej nierozzerwalnie związane są z kolejnymi zrywami i organizacjami niepodległościowymi na ziemiach polskich. W wyniku powstań czy też aresztowań wśród działaczy niepodległościowych, w Cytadeli Warszawskiej osadzeni byli kolejni więźniowie. Poprzez ich losy i kolejne transporty aresztowanych możemy zaobserwować ścisłą

⁹ Jak to miało miejsce podczas Wiosny Ludów w Berlinie.

¹⁰ *Więźniowie X Pawilonu w latach 1834-1925...*, s. 15.

¹¹ *Ibidem*, s. 16.

korelację X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej z dziejami narodu polskiego.

Szacuje się, że w twierdzy przetrzymywanych było około 40 tys. osób. Wśród więźniów X Pawilonu znaleźli się członkowie organizacji spiskowych z okresu po powstaniu listopadowym, spiskowców planujących trójzaborowe powstanie w 1846 r., mieszkańców Królestwa Polskiego, uczestników Wiosny Ludów z zaboru pruskiego i austriackiego. Od 1846 roku rozpoczęły się egzekucje na stoku Cytadeli Warszawskiej od strony Nowego Miasta¹².

Kolejna fala aresztowań i transportów więźniów do X Pawilonu nastąpiła w II połowie XIX wieku, w czasie odwilży posewastopolskiej w Rosji i obchodów trzydziestej rocznicy powstania listopadowego na ziemiach polskich. Aresztowano uczestników manifestacji patriotycznych poczynawszy od 1861 r., duchownych zamykających, w proteście przeciwko wtargnięciu wojsk rosyjskich do świątyń, kościoły oraz spiskowców przeciw zaborcy. Towarzyszyły temu kolejne egzekucje więźniów.

Istnienie Cytadeli, traumatyczne przeżycia oraz relacje więzionych w niej osób wpływały na postawy polityczne i wybory części społeczeństwa polskiego. Represyjna funkcja przypisana twierdzy działała niczym straszak dla potencjalnych działaczy antyrosyjskich. Jak podkreśla Barbara Petrozolin-Skowrońska „wpływu przeżyć w X Pawilonie na późniejsze postawy można przytoczyć znacznie więcej. Zresztą niekoniecznie musiały to być indywidualne przeżycia – była to także w dużej mierze pamięć zbiorowa pokolenia przede wszystkim czterdziestolatków [...]”¹³.

Szczególną rolę odegrała Cytadela Warszawska podczas powstania styczniowego jako największe więzienie polityczne Królestwa Polskiego. Władze rosyjskie umieszczały w niej więźniów nie tylko w X Pawilonie, lecz także w innych pomieszczeniach czy fortach¹⁴. W Cytadeli znalazło się wówczas około 10 tys. osadzonych, a wielu z nich zostało stąd bezpośrednio zesłanych na Syberię. To właśnie na stokach Cytadeli Warszawskiej stracono 5 sierpnia 1864 r. dyktatora powstania styczniowego Romualda Traugutta oraz członków Rządu Narodowego: Rafała Krajewskiego, Józefa Toczyckiego, Romana Żulińskiego oraz Jana Jeziorańskiego. Egzekucja ta odbyła się na oczach 30 tys. tłumu warszawiaków zgromadzonych na stokach Cytadeli. Doniosłość tego wydarzenia – oraz jego wpływ na świadomość historyczną narodu polskiego – była znacząca. Gdy tylko Rosjanie opuścili Warszawę, już w 1916 r., na miejscu stracenia umieszczono pamiątkowy głaz, do którego w kolejnych latach dodano krzyż.

Pod koniec lat 70. XIX w. do Cytadeli Warszawskiej zaczęli trafiać działacze socjalistyczni. Następnie więzieni w niej byli działacze PPS, członkowie jej Organizacji Spiskowo-Bojowej, rewolucjoniści z 1905 r. Podczas I wojny światowej Cytadelę Warszawską zajęły wojska niemieckie, utrzymując w niej nadal więzienie. Więziono w niej i stracono m.in. członków Polskiej Organizacji Wojskowej¹⁵.

¹² W. L. Ząbek, *Cytadela Warszawska – prawdy i fikcje*, „Niepodległość i Pamięć” 1998, nr 12, s. 21, 24.

¹³ B. Petrozolin-Skowrońska, *Cytadela w życiu politycznym Warszawy przed powstaniem styczniowym*, „Niepodległość i Pamięć” 1998, nr 12, s. 71.

¹⁴ W. L. Ząbek, *op. cit.*, s. 21, 23.

¹⁵ *Ibidem*, s. 24.

3. Tablica straconych na stokach Cytadeli Warszawskiej umieszczona w tzw. „korytarzu śmierci”

OTOCZENIE CYTADELI

Cytadela Warszawska wraz z pierścieniem fortów ją otaczających oraz umocnieniami nad Wisłą zdominowała architekturę. Sadowiona na Żoliborzu forteca ograniczyła rozwój tej części miasta aż do dwudziestolecia międzywojennego. Po wojnie francusko-pruskiej w latach 1870-1871 nastąpiła rozbudowa fortów stanowiących daleko wysunięty pierścień obronny wokół Cytadeli. Forty te otaczały miasto wielokilometrowym pierścieniem narzucając kolejne zmiany w rozwoju urbanistycznym¹⁶.

Warszawa, która powinna się rozwijać równomiernie w kierunkach północnym i południowym, została zdominowana przez rosyjską budowlę wojskową, a co za tym idzie ograniczono rozwój miasta w kierunku północnym. Cytadela nie tylko zastraszała mieszkańców Warszawy, ale i znacząco ograniczała jej rozwój terytorialny i urbanistyczny w jej północnej części¹⁷.

Jak bardzo ta twierdza hamowała rozwój Warszawy, można się było przekonać po zakończeniu I wojny światowej. Gdy tylko Cytadela Warszawska przestała być widmem wiszącym nad północną częścią miasta, dynamicznie zaczęła rozwijać się dzielnica Żoliborz. „Odzyskanie niepodległości przyniosło możliwość realizacji planów budowania nowych osiedli. Państwowe urzędy i przedsiębiorstwa budowały kolonie mieszkaniowe dla swoich pracowników, dzięki czemu możliwe było planowanie i realizacja całych kompleksów zabudowy”¹⁸. Część fortów rozebrano lub

¹⁶ *Ibidem*, s. 22.

¹⁷ L. Królikowski, *Twierdza Warszawa*, Warszawa 2002, s. 172.

¹⁸ K. Mordyński, P. Bezak, S. Artymowski, *Architektura Polski Niepodległej: album wystawy 19 maja-15 grudnia 2012*, oprac. Krzysztof Mordyński, Warszawa 2012, s. 44.

4. Tablica wmurowana przy Bramie Straceń upamiętniająca śmierć członków Rządu Narodowego w 1864

zamieniono na parki. Powstały liczne osiedla domów jednorodzinnych.

Cytadela Warszawska zachowała w dwudziestolecu międzywojennym swój wojskowy charakter. Nowym administratorem zostało Wojsko Polskie, a na terenie Cytadeli stacjonowało Dowództwo Okręgu Wojskowego, 21 pułk piechoty im. Dzieci Warszawy, 30 pułk Strzelców Kaniowskich oraz różne instytucje wojskowe¹⁹. Wybuch II wojny światowej pogłębił zniszczenia Cytadeli Warszawskiej, zajętej wraz z ocalałymi fortami przez wojsko niemieckie. Okupant mieścił w niej magazyny wojskowe oraz swoje jednostki wojskowe. W czasie powstania warszawskiego z terenów Cytadeli i fortów prowadzono ostrzał pozycji powstańczych.

Władze komunistyczne utrzymały, a nawet pogłębiły, militaryzację pozostałości po Cytadeli Warszawskiej. W fortach ulokowano liczne instytucje i zakłady produkcyjne Wojska Polskiego. W samej dawnej twierdzy ulokowano dowództwo Warszawskiego Okręgu Wojskowego. Ta ciągłość funkcji wojskowej dobitnie świadczy o roli tej budowli w dziejach narodu polskiego. Świadomość łączenia Cytadeli Warszawskiej z wojskiem przetrwała po dzień dzisiejszy. Natomiast w świadomości historycznej, Cytadela, a szczególnie X Pawilon, zapisała się jako miejsce martyrologiczne, nieodłącznie związane z historią Polski i Polaków.

¹⁹ Zob. więcej: L. Królikowski, *op. cit.*, s. 179-180.

5. Symboliczny cmentarz straconych na stokach Cytadeli Warszawskiej nad Wisłą

PAMIĘĆ HISTORYCZNA

Cytadela Warszawska odegrała znaczącą rolę w dziejach narodu polskiego. Po pierwsze sama budowla na dziesiątki lat zdominowała Warszawę, ograniczając jej rozwój oraz stanowiąc środek zapobiegający wybuchowi powstania w mieście. Po drugie Cytadela, a szczególnie jej X Pawilon, zapisały się w świadomości Polaków jak miejsce kaźni, więzienia i zsyłania na Syberię. Więźni w niej byli liczni rewolucjoniści i bojownicy o wolną Polskę.

W setną rocznicę powstania styczniowego, 22 stycznia 1963 r. otwarto na terenie tej budowli Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej, poświęcone walkom narodowo-wyzwoleńczym oraz losom ich bojowników. Przeprowadzana obecnie, w 150. rocznicę powstania, kompleksowa rewitalizacja obiektu Muzeum ma na celu przede wszystkim uratowanie zabytku polskiej historii. Posiada jednak także i inny wymiar. Cytadela wraz z X Pawilonem, tak znacząco zapisana na kartach naszych dziejów, jest miejscem często odwiedzanym. Liczne grupy turystów, uczniów i nauczycieli co roku obierają sobie to muzeum jako cel wycieczek i źródło poszerzania swojej wiedzy. Świadczy to o trwałym wpływie X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej na dzieje narodu, jego historię oraz pamięć historyczną – kształtującą także i przyszłe pokolenia.

6. Brama Straceń z wmurowanymi tablicami upamiętniającymi pomordowanych w Cytadeli Warszawskiej

7. Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej Oddział Muzeum Niepodległości

ROLE OF THE X PAVILION OF THE WARSAW CITADEL IN THE HISTORY OF THE NATION

Summary

The Warsaw Citadel has been erected on command of tsar Mikołaj I after the uprisings one of the repression forms and an instrument to strengthen the Russian authority. Committee of Inquiry for Political Criminals and later the Committee of Inquiry by Chief Commander and Lieutenant of the Congress Poland both had headquarters there, initially having received the right wing of the X Pavilion at their disposal. The Citadel, and the X Pavilion in particular, were inscribed in the consciousness of the Polish as a place of bloodbath, prison, and exile to Syberia. Many revolutionaries and fighters for free Poland have been held captive here. Their fate and consequent transports of the arrested enable us to see the strict correlation between the X Pavilion of the Warsaw Citadel and the history of the Polish nation.

DIE ROLLE DES X. PAVILLONS DER ZITADELLE WARSCHAU IN DER VOLKSGESCHICHTE

Zusammenfassung

Die Zitadelle Warschau wurde auf Anordnung des Zaren Nikolaus I. gebaut, als eine Form der Repressionen nach dem Aufstand und als ein Mittel zur Stärkung der russischen Macht. Zuerst hatte der Ermittlungsausschuss für die Politischen Verbrecher seinen Sitz in der Festung, und später war dort der Untersuchungsausschuss bei dem Oberbefehlshaber des Kongresspolens tätig, der am Anfang den rechten Flügel des X. Pavillons zur Verfügung bekommen hat. Die Zitadelle, insbesondere der X. Pavillon, funktioniert im polnischen Bewusstsein als ein Gefängnis, Hinrichtungsort, ein Ort von dem viele nach Sibirien verbannt wurden. Hier wurden zahlreiche Revolutionäre und Kämpfer für ein freies Polen gefangen gehalten. Durch ihr Schicksal und weitere Transporte der Häftlinge können wir eine enge Korrelation zwischen dem X. Pavillon der Zitadelle Warschau und der Geschichte des polnischen Volks beobachten.

РОЛЬ X ПАВИЛЬОНА ВАРШАВСКОЙ ЦИТАДЕЛИ В ИСТОРИИ НАРОДА

Резюме

Варшавскую цитадель построили по указу царя Николая I как одну из форм репрессии после восстания и как орудие для укрепления российской власти. Свои штаб-квартиры получили в крепости Следственная комиссия по вопросам политических преступников, а потом – Следственная комиссия у Главного командующего и Начальника Царства Польского, получая также в свое распоряжение сначала правое крыло X павильона. Цитадель, а особенно X павильон записаны в сознании поляков как место казней, тюрьмы и ссылки в Сибирь. Заключение в ней многих революционеров и борющихся за свободную Польшу. Через их историю и очередные транспорты арестованных мы можем наблюдать тесную связь X павильона Варшавской цитадели с историей польского народа.

OD WIĘZNIĄ DO KAPELANA – BŁOGOSŁAWIONY OJCIEC HONORAT KOŹMIŃSKI OFMCP.¹

Streszczenie

Błogosławiony ojciec Honorat Koźmiński, franciszkanin, był podwójnie związany z X Pawilonem Cytadeli Warszawskiej. Będąc studentem był więziony jako podejrzany za udział w spisku przeciwko carowi. Podczas odbywania kary przeżył nawrócenie i po wyjściu na wolność wstąpił do Zgromadzenia Braci Mniejszych Kapucynów. Pod imieniem zakonnym brata Honorata powrócił w mury więzienia, ale już jako kapelan z posługą duchową dla więźniów. Teraz wraca na to miejsce po raz trzeci. Po zakończeniu rewitalizacji obiektu znajdzie się miejsce na jego upamiętnienie.

W sierpniu 2014 r. minęła 150. rocznica tragicznego epilogu powstania styczniowego. W tym letnim dniu 1864 roku na stokach Cytadeli Warszawskiej zostało straconych przez powieszenie pięciu członków Rządu Narodowego z Romualdem Trauguttem na czele. Zgodnie z przyjętą zasadą każdemu skazanemu musiał towarzyszyć jeden kapelan. W przypadku tej egzekucji było ich pięciu. Romualda Traugutta dysponował na śmierć o. Sebastian Derecki, Rafała Krajeńskiego – o. Feliks Sadowski, Józefa Toczyskiego – o. Saturnin Żurawski, Romana Żulińskiego – o. Ksawery Kralczyński. Ojcu Honoratowi Koźmińskiemu przypadło towarzyszenie w ostatniej drodze Janowi Jeziorańskiemu. Przy tej rocznicy warto przypomnieć postać bł. o. Honorata Koźmińskiego, kapucyna, który oprócz innych obowiązków sprawował również posługę kapelana więziennego.

X Pawilon Cytadeli Warszawskiej po upadku powstania styczniowego był początkiem drogi skazańców na syberyjską katorgę. W tych trudnych chwilach pociechę duchową skazańcom nieśli kapelani więzienni. Od 1810 r. posługę tę sprawowali warszawscy kapucyni z klasztoru przy ul. Miodowej. W regule Zgromadzenia Braci Mniejszych Kapucynów zapisano obowiązek niesienia pomocy duchowej chorym, ubogim, bezdomnym i więźniom. O ile w pobliżu jakiegokolwiek klasztoru Kapucynów znajdował się

.....
¹ Tekst na ten temat w nieco skróconej wersji autor opublikował jako artykuł *Więzienna posługa bł. o. Honorata Koźmińskiego*, „Nasza Służba”. Dwutygodnik Ordynariatu Polowego Wojska Polskiego, R. XXIII nr 13 (492) 1-31 lipca 2014 r., s. 10.

szpital, przytułek dla ubogich i bezdomnych lub więzienie, udawali się tam bracia w brązowych habitach. Nie inaczej było w przypadku X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej czy twierdzy w Modlinie, gdzie posługę kapelańską dla przetrzymywanych tam więźniów sprawowali ojcowie kapucyni z Zakroczymia. W zbiorach biblioteki Warszawskiej Prowincji Zakonu Braci Mniejszych Kapucynów w Zakroczymiu przechowywany jest rękopis autorstwa o. Ludwika Zaleskiego. Na potrzeby sprawowanej posługi kapelanów więziennych szczególnie poradnik, w którym zawarł zasady jej sprawowania – Przewodnik Miłosierny w drodze najniebezpieczniejszej idących albo sposób pomagania do szczęśliwej śmierci z kilku ksiązek zebrany dla wygody kapłana na śmierć chorego lub więźnia dysponującego. Zawiera on m. in. modlitwy mające przygotować skazańca na nadchodzącą śmierć. W przypadku X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej, za zgodą carskich władz podstawowe obowiązki zawierały się w czterech punktach:

1. Odprawiać mszę św. w każdą niedzielę i święto, wypowiadać więźniów i wygłosić dla nich stosowną naukę.
2. Słuchać spowiedzi na każde wezwanie i udzielać wszelkiej pomocy religijnej.
3. Wypowiadać więźnia po odbytej karze i wskazać mu przed opuszczeniem więzienia obowiązki chrześcijanina.
4. Odmawiać z więźniami codzienny pacierz².

Niewątpliwie jedną z najwybitniejszych postaci tamtych trudnych czasów wśród braci kapucynów był o. Honorat Koźmiński. Miejsce to nie było mu obce, by nie rzec, że był w nim zadowolony. Po raz pierwszy przekroczył bramę warszawskiego więzienia mając zaledwie 17 lat. W kwietniu 1846 r. trafił za kraty Cytadeli obciążony posądzeniem o udział w spisku przeciw carowi. Oczywiście nie mógł wówczas przewidzieć, jak to wydarzenie zaważy na jego dalszym życiu. Młody Waclaw Koźmiński – bo takie wówczas nosił imię – zachorował w więzieniu na tyfus. Jego matka w modlitwach wypraszała zdrowie i wolność dla syna. Przełomowym momentem okazał się dzień 15 sierpnia – Święto Wniebowstąpienia Najświętszej Marii Panny, w którym to dniu zaczął powracać do zdrowia – nie tylko fizycznego. Wówczas przeżył to najważniejsze uzdrowienie – duchowe. Wcześniej wyrażając sceptycyzm wobec religii, teraz dostąpił łaski nawrócenia. Ten fakt stał się jednym z dwóch źródeł siły i wytrwałości w pracy duszpasterskiej. A namacalnym wyrazem teje były starania o ustanowienie święta Matki Bożej Częstochowskiej zakończone pozytywnym rezultatem. 29 sierpnia 1906 roku było ono po raz pierwszy oficjalnie obchodzone.

Młody Koźmiński uzdrowiony na ciele i duszy więzienne mury opuścił w marcu 1847 r. Początkiem nowej drogi była spowiedź generalna. Równocześnie powrócił na przerwane w wyniku aresztowania studia. Te jednak definitywnie porzucił w połowie ostatniego roku – na rzecz brązowego habitu kapucyńskiego. Do furty klasztornej Zgromadzenia Braci Mniejszych w Warszawie zapukał 8 grudnia 1848 r. Na znak nowego życia w rodzinie zakonnej zmienił imię na Honorat. Czas nowicjatu rozpoczął 21 grudnia tego roku. W rok później złożył pierwsze śluby zakonne. Dla odbycia studiów filozoficzno-teologicznych został wysłany do Lublina. Zakończył je po czterech latach wraz z otrzymanymi w 1852 roku święczeniami kapłańskimi. Od początku kapłaństwa angażował się w posługach na różnych polach i w różnych środowiskach. Dał się poznać jako doskonały kaznodzieja i spowiednik. Jego kazania i posługa w sakramencie pokuty i pojednania przyciągały licznych wiernych z całej Warszawy. Bilans jego życia zakonnego to powołanie 25 zgromadzeń zakonnych męskich i żeńskich, habitowych i bezhabi-

² Br. G. Filipik OFMCap., *Z posługą skazanym – kapucyńscy kapelani X Pawilonu*, „Niepodległość i Pamięć” 2013 nr 41-42, s. 199.

1. Marszałek Adam Struzik, o. dr Gabriel Bartoszewski i dyrektor Muzeum Niepodległości dr Tadeusz Skoczek przy portrecie bł. o. Honorata Koźmińskiego

towych, z których 17 działa do dnia dzisiejszego. Ta działalność o. Honorata stała w jawnej sprzeczności do polityki zaborcy. Władze carskie w wyniku przeprowadzonej kasaty zakonów liczyły, że po mniej więcej 30 latach, wraz z ostatnimi zakonnikami, wymrą one śmiercią naturalną. Tymczasem skutek był zupełnie odwrotny i to niewątpliwie za sprawą działań organizacyjnych bł. o. Koźmińskiego. Doprowadziły one do wzrostu liczebności osób konsekrowanych, tak, że w końcu wieku XIX ich liczba sięgnęła prawie 10 tys. osób w różnych zgromadzeniach. Wpływ na ten stan rzeczy miał charyzmat bł. Honorata, którym obdarzył go Bóg. W jego „agitacji” do życia zakonnego decydującą rolę odegrało oparcie się na Ewangelię. Była ona drugim – po szczególnym nabożeństwie do Najświętszej Maryi Panny – źródłem jego siły. Zaopatrzony w taki oręż, nie obawiał się również przeprowadzenia reform życia zakonnego.

Jego ideałem była praca duszpasterska w różnych środowiskach, gdzie zawsze podkreślał, że każdy człowiek poprzez apostołstwo został powołany do świętości. W tym względzie wyprzedzał swoją epokę. Dopiero niemal po stu latach, w 1947 roku papież Pius XII w swojej konstytucji apostołskiej *Provida Mater Ecclesia* zawarł te normy pracy duszpasterskiej w społeczeństwie. Ich potwierdzenie znalazło się również w oficjalnych dokumentach Soboru Watykańskiego II³.

Wśród rozlicznych obowiązków bł. Honorat nie zaniedbywał starań o własną rodzinę zakonną. Przede wszystkim swoją postawą podtrzymywał ideały życia wg reguły św. Franciszka – reguły ubó-

.....

³ Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym „*Gaudium et spes*” i konstytucji dogmatycznej o Kościele „*Lumen Gendium*” oraz dekrety „*Apostolicam Actuositatem*”.

2. Przekazanie dokumentów darowizny do zbiorów Muzeum Niepodległości, o. dr Gabriel Bartoszewski i dyrektor Muzeum Niepodległości dr Tadeusz Skoczek

3. Podpisanie dokumentów darowizny portretu bł. o. Honorata Koźmińskiego

4. O. dr Gabriel Bartoszewski i Marszałek Adam Struzik przy portrecie bł. o Honorata Koźmińskiego

stwa i umiłowania bliźniego, kimkolwiek on by nie był. Mimo to w posłudze zakonnej i kapłańskiej nie ominęły go przeciwności. Niewątpliwie największą i najboleśniejszą była herezja ruchu maria-witów z Felicją Kozłowską na czele. Był jej spowiednikiem, co zaszkodziło jego reputacji. Efektem tej sytuacji było odebranie mu prowadzenia zgromadzeń bezhabitowych. Ale decyzję tę, zgodnie z wyznawanymi przez siebie zasadami pokory i posłuszeństwa, przyjął bez słowa skargi i protestu.

Imponująca jest również spuścizna pisarska bł. o. Honorata. Zamyka się ona w liczbie 128 pozycji drukowanych i 37 pozostających w rękopisie. Ponadto był autorem konstytucji i ustaw dla zakładanych przez siebie zgromadzeń zakonnych. Listę tę dopełnia 28 tomów kazań. Ale jednym z najważniejszych tekstów jest spisany bardzo osobisty Notatnik Duchowy. Stanowi on najwierniejsze odzwierciedlenie jego życia wewnętrznego.

Trudno zrozumieć drogę życiową i posługę bł. o. Koźmińskiego bez jego oddania w opiekę Najświętszej Marii Pannie. Dlatego warto przytoczyć fragment zaczerpnięty z jego Notatnika Duchowego, w którym dokonał zawierzenia siebie i swojej posługi Najświętszej Marii Pannie. Lektura tej szczególnej modlitwy niewątpliwie przyczyni się do zrozumienia pochodzenia źródła siły dla tak wielu dzieł bł. o. Honorata. Owo oddanie zostało przyjęte i wysłuchane. Tekst ten powstał w Zakroczymiu podczas dorocznego rekolekcji. Wtedy też zrodziła się idea pisania Notatnika:

Przebłogosławiona Matko Jezusa i moja, przez którą wszelkie dobro nam z nieba przychodzi, z której Serca pochodzą te wszystkie zbawienne natchnienie, obieram sobie za moja Mistrzynię i Matkę Dobrej Rady w tym moim zajęciu, prosząc Cię przez Serce Syna Twego, abys mi dyktowała to wszystko, co widzisz do poprawy mojej potrzebne, a potem byś mnie łaskawie przestrzegala, przypominała i dopomagała dopełnienia tego co sobie postanowię. To wszystko, co tu piszę, składam dzisiaj w Przenajświętsze Serce Twoje, prosząc Cię, abys te niedołęzne pragnienia ofiarowała P. Bogu razem z najgorętszymi uczuciami i pragnieniami, którymi to Serce przy Twoim ofiarowaniu się przejęte było i abys mi uprosiła przez to obfitsze błogosławieństwo Boże. Siebie samego także w to Serce przeczyste zamykam i razem z tobą ofiaruje dzisiaj. Bogu naszemu i na służbę szczerą i gorliwą, z tym się oświadczając, że odtąd w tym Sercu chcę żyć i jego cnoty naśladować, i Jego uczuciami się przejmować, abym przez to Serce Bogu najmiłsze mógł się stać miłą jemu ofiarą... (...) Wybieram Ciebie dzisiaj wobec całego Dworu Niebieskiego za moją Matkę i Mistrzynię. Tobie oddaję i poświęcam tytułem niewolnika moje ciało i moja duszę, moje dobra wewnętrzne i zewnętrzne, i wartość samych nawet dobrych moich uczynków przeszłych, terażniejszych i przyszłych; dając Ci całkowite i zupełne prawo rozrządzać mną i wszystkim, co do mnie należy, bez wyjątku, według twego upodobania na większą chwałę Boga, w czasie i w wieczności⁴.

W posłudze kapłańskiej ogromne znaczenie miała pełniona przez cały zakon misja kapelanów więziennych. W miarę potrzeb sprawował ją również bł. o. Honorat. Właśnie ta misja miała dla niego znaczenie szczególne. Doskonale rozumiał los uwięzionego i skazańca, jako że na początku swego dorosłego życia przez 11 miesięcy był więźniem X Pawilonu Cytadeli. Ponadto to właśnie tutaj dokonało się jego nawrócenie i wykrystalizowało powołanie do życia zakonnego. Nie była to łatwa posługa – chodziło przecież o oskarżonych i więzionych za działalność patriotyczną. O obowiązkach w sprawowaniu tej posługi była już mowa powyżej. Ale w jej zakres wchodziła również ta najtrudniejsza – towarzyszenie w ostatniej drodze przed wykonywaniem kary śmierci. Jej początek następował w przeddzień egzekucji. Kapelan spędzał z więźniem ostatnią noc na rozmowach o zbawieniu duszy, udzielając Sakramentu Pokuty i Pojednania, Komunii Św. Miejsmem jej sprawowania była cela. W tych ostatnich godzinach między kapłanem a penitentem musiała zawiązać się niezwykle intymna i głęboka więź. Ojcowie stawali się powiernikami najgłębszych tajemnic życia i rozterek duchowych skazańców. Kapelan asystował również w czasie wykonywania egzekucji, modlił się za niego, podawał krucyfiks do pocałowania, a po wykonaniu wyroku odprawiał modlitwy.

.....

⁴ Cytat za: www.mtrojnar.rzeszow.opoka.org – Błogosławiony Honorat Koźmiński (1829-1916), kapucyn.

Oddany całkowicie posłudze wiernym i potrzebującym, rozwijaniu duchowości i życia religijnego, o. Honorat zmarł w październiku 1916 r. w Nowym Mieście nad Pilicą. Od razu też towarzyszyła mu opinia świętości, a w połączeniu z tym łaski otrzymywane za jego wstawiennictwem doprowadziły w dniu 16 października 1988 roku do jego kanonizacji, którą na rzymskim Placu Św. Piotra ogłosił papież Jan Paweł II. Znamionym należy uznać fakt, że uroczystość ta odbyła się w 159. rocznicę urodzin bł. o. Honorata oraz w 10. rocznicę pontyfikatu św. Jana Pawła II.

I oto bł. o. Honorat Koźmiński powraca po raz trzeci do X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej. Stało się to za sprawą starań Prowincji Warszawskiej Braci Mniejszych Kapucynów oraz Muzeum Niepodległości w Warszawie, którego X Pawilon jest Oddziałem. 9 marca 2013 r. odbyła się konferencja poświęcona bł. o. Koźmińskiemu. Miała ona służyć przypomnieniu roli O. O. Kapucynów jako kapelanów tego miejsca, a także przybliżyć postać bł. o. Koźmińskiego. Ciąg dalszy nastąpił w dniu 15 maja 2014 r. W tym dniu przedstawiciele zakonu – o. dr Gabriel Bartoszewski wicepostulator do spraw kanonizacji o. bł. Honorata Koźmińskiego oraz o. Grzegorz Filipiuk – dyrektor Archiwum Warszawskiej Prowincji Kapucynów w Zakroczymiu w obecności marszałka Województwa Mazowieckiego przekazali na ręce dyrektora Muzeum Niepodległości portret bł. o. Honorata Koźmińskiego, pędzla Laurencji Koszyckiej, namalowany w 1969 r.

Z kolei Muzeum zobowiązało się upamiętnić postać bł. o. Honorata Koźmińskiego. Przewidziano, że jego postaci zostanie poświęcony jeden z fragmentów przyszłej ekspozycji stałej ukazujący historię miejsca i ludzi z nim związanych. Nastąpi to po zakończeniu trwającego obecnie procesu rewitalizacji X i XI Pawilonu, Bramy Bielańskiej oraz ich bezpośredniego otoczenia. Prace te są prowadzone dzięki współfinansowaniu ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Mazowieckiego 2007-2013, budżetu państwa oraz środków budżetowych Samorządu Województwa Mazowieckiego.

FROM PRISONER TO CLERGYMAN – BLESSED FATHER HONORAT KOŹMIŃSKI OFMCAMP.

Summary

Blessed father Honorat Koźmiński, a Franciscan, was connected with the X Pavilion of the Warsaw Citadel twice. As a student, he was held captive as a suspect for participating in conspiracy against the tsar. While serving the sentence, he experienced conversion and after he was released, he joined the Order of Friars Minor Capuchin. Then, he returned into the prison walls under the order's name of brother Honorat, only now as a chaplain with spiritual service for the prisoners. Now he is about to return to this place for the third time. When revitalisation of the venue is completed, there will be a place to commemorate him.

VON GEFANGENEN BIS SEELSORGER – SELIG GESPROCHENER PATER HONORAT KOŹMIŃSKI OFMCAMP.

Zusammenfassung

Der selig gesprochene Pater Honorat Koźmiński, ein Franziskaner, war mit dem X. Pavillon der Zitadelle Warschau doppelt verbunden. Als Student ist er aufgrund eines Verdachts, an einer Verschwörung gegen den Zar beteiligt zu sein, gefangen gewesen. Im Gefängnis hat er eine Bekehrung erlebt und ist nach der Freilassung in den Orden der Minderen Brüder Kapuziner eingetreten. Unter dem Ordensnamen Honorat ist er hinter die Gefängnismauern zurückgegangen, diesmal aber als Kapelan mit der Aufgabe der seelsorgerlichen Betreuung der Gefangenen. Jetzt kehrt er zum dritten Mal zurück. Nach dem Abschluss der Revitalisierung des Objektes wird es ein Platz zum Gedenken an ihn geben.

ОТ ЗАКЛЮЧЕННОГО ДО КАПЕЛЛАНА – БЛАЖЕННЫЙ ОТЕЦ ГОНОРАТ КОЗЬМИНСКИЙ OFMCAMP.

Резюме

Блаженный отец Гонорат Козьминский, францисканин, был два раза связан с X павильоном Варшавской цитадели. Когда был студентом, его заключили в тюрьму в качестве подозреваемого в участии в заговоре против царя. Во время тюремного заключения пережил обращение к Богу и после освобождения он вступил в Орден Братьев Меньших Капуцинов. Под орденом именем брата Гонората вернулся в тюремные стены, но уже как капеллан с требой для заключенных. Теперь вернется к этому месту в третий раз. После завершения реконструкции объекта найдется место для его увековечения.

JACEK MACYSZYN

Kurator Muzeum Ordynariatu Polowego
Oddziału Muzeum Warszawy

GARŚĆ REFLEKSJI I UWAG ZWIĄZANYCH Z BUDOWĄ „CELI PAMIĘCI BŁ. HONORATA KOŹMIŃSKIEGO”

STRESZCZENIE

Upamiętnienie osoby o. Honorata Koźmińskiego jest swoistym obowiązkiem współczesnego pokolenia Polaków, uznających jego misję niesienia pomocy duchowej więzionym w X Pawilonie Cytadeli i skazywanym na śmierć. Ta niepomnikowa forma upamiętnienia jest moim zdaniem najtrafniejszym wyrażeniem pamięci o człowieku związanym z tym miejscem, który pojednawszy się z Bogiem, sam będąc więźniem powrócił do tego miejsca z obowiązkiem pomocy bliźniemu w przejściu na drugą stronę. „Cela Pamięci” będzie punktem szczególnym na mapie martyrologicznych miejsc Warszawy. Razem ze wspomnianym Muzeum Ordynariatu Polowego, będzie dopełnieniem ekspozycji prezentującej wkład Polaków w odzyskanie niepodległości.

Odnosząc się do decyzji o powołaniu w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej „Celi pamięci błogosławionego Honorata Koźmińskiego”, uważam że inicjatywa ta jest ze wszelkich miar celowa, wychodząc niejako naprzeciw oczekiwaniu społecznemu. Każda bowiem próba związana z tworzeniem takich miejsc, gdzie upodmiotowując naszą narodową, znaczoną tak wieloma grobami historię dbamy nie tylko o pamięć, lecz także budujemy niewidoczne więzi pomiędzy teraźniejszością a przeszłością, zachowujemy w naszej narodowej świadomości wiedzę o nas samych. „Każdy... bowiem... naród posiada pomniki, które zawarły w sobie jego cierpienia i radość jak w jednym ognisku ześrodkowując przeżycia całych pokoleń” – stwierdził 5 czerwca 1921 r. marszałek Józef Piłsudski podczas przemówienia w Toruniu przekonując iż, „takimi pomnikami są ruiny, pola bitewne, groby, ulice, na tych ulicach domy, na których widok serca biją goręcej i lzy nabiegają do oczu. Są to świątynie historii, których Polska posiada tak wiele...”¹. Taką świątynią w tym rozumieniu jest cała Warszawa, każdy jej zaułek poświęcony krwią jej obrońców, a także warszawska cytadela, w tym także jej X Pawilon –

.....
¹ J. Piłsudski, *Mysli, mowy i rozkazy*, wybór B. Urbankowski, Warszawa 1989, s. 31.

miejsce męczeństwa i śmierci wieku znanych Polaków². Również do listy miejsc uświęconych krwią poległych zalicza się także Katedra Polowa WP przy ul. Długiej 13/15, a właściwie jej podziemia, w których podczas powstania warszawskiego 1944 r., 20 maja, śmierć poniosło 120 chorych i personel szpitala mieszczącego się w świątyni sztabu batalionu Gozdawa AK. Wcześniej w miejscu tym znajdowały się groby zasłużonych o. Pijarów między innymi Stanisława Konarskiego założyciela Collegium Nobilium czy wybitnego poety baroku Macieja Kazimierza Sarbiewskiego, których szczątki po kasacie klasztoru w 1834 r. przez władze carskie, w odwecie za udział ojców i braci Pijarów w powstaniu listopadowym przewieziono na cmentarz powązkowski.

To, co jednak łączy to miejsce z X Pawilonem Cytadeli Warszawskiej, to przede wszystkim pamięć o duchownych w mundurach, wśród których obecni byli również i kapucyni i ich misja duszpasterska prezentowana w nowo otwartym (grudzień 2010 r.) w podziemiach Katedry Polowej WP, Muzeum Ordynariatu Polowego jako oddziału Muzeum Warszawy. Przedstawiana tam historia i tradycja duszpasterska wojskowego na tle dziejów narodowych, a także wartości, jak między innymi trwałość etosu rycerskiego, powstania i rozwoju kultu maryjnego w naszej tradycji narodowej, uwzględniają także okres powstania styczniowego i związane z nim dramatyczne losy Polaków. Wielu z nich po upadku powstania osadzonych zostało, a następnie skazanych na śmierć na stokach Cytadeli Warszawskiej. Zbudowana po upadku powstania listopadowego 1830 r., z rozkazu cara Mikołaja I pełniła rolę zarówno kontrolno-pacyfikacyjną, jak i więzienia śledczego i miejsca straceń. W X Pawilonie więziono wielu wybitnych Polaków, między innymi Romualda Traugutta, Józefa Piłsudskiego, Romana Dmowskiego, ks. Piotra Ściegiennego, Stefana Okrzeję i wielu innych mniej znanych ludzi marzących o wolności i walczących o nią³.

Można zgodzić się także z J. Piłsudskim, który uważał, iż „przez dłuższy okres czasu więzienie było częścią kultury polskiej”; jak przedstawił to podczas odczytu 24 maja 1925 roku pt.: *Psychologia więzienia*, a powołując się na A. Mickiewicza stwierdził, że „w jednym z największych świętych utworów w najpoważniejszej tego utworu części przenosi nas” poeta „nie gdzie indziej, jak do więzienia, gdzie więzień-poeta, po przeżyciu moralnym więzienia, po przebyciu tej drogi, (...) po stworzeniu tam swojego więziennego własnego życia pisze, że odradza się nowy człowiek: natus est Couradus. Rodzi się nowy człowiek więzienny, człowiek stworzony przez własną potęgę, przez własną siłę duszy, przemienioną w diament”⁴.

Można, doszukując się podobieństw, zauważyć, iż podobną przeminę za sprawą przeżytej wizji przeszedł wówczas 17-letni więzień X Pawilonu Waclaw Koźmiński, dla którego Cytadela Warszawska stała się, jak stwierdził Br. J. Pyrek, „Pierwszym, wzorcowym doświadczeniem nawrócenia Błogosławionego pod wpływem łaski Bożej”⁵.

Urodzony 16 października 1829 r. w Białej Podlaskiej otrzymał na chrzcie imię Waclaw. Mieszkał tam do 11 roku życia razem z czwórką rodzeństwa, ojcem Stefanem budowniczym powiatowym i matką Aleksandrą z Khalów. Naukę w gimnazjum rozpoczął już w Płocku, gdzie zamieszkał

² Br. G. Filipiuk OFM Cap, *Z postług skazanym – kapucynscy kapelani X Pawilonu* [w:] „Niepodległość i Pamięć” 2013, nr 1-2 (41-42), s.199.

³ Br. J. Pyrek OFM Cap, *Przez Cytadelę do wiary – droga do nawrócenia bł. Honorata*, [w:] ibidem, s. 209.

⁴ J. Piłsudski, *op. cit.*, s. 31.

⁵ Br. J. Pyrek, *op. cit.*, s. 213.

z rodziną po objęciu przez ojca stanowiska budowniczego obwodu kujawskiego. Wówczas to przeżył kryzys religijny i utracił wiarę. Pisząc po latach rachunek sumienia z całego życia, wspomina ciężkość swych grzechów i przeżyć po uwięzieniu na Cytadeli. Uznając siebie za gorszego od ulegających rozpuście oraz od bandytów, czyli osób używających przemocy wbrew prawu, jest od nich gorszy najpierw z powodu natury swojego grzechu.

Niedowiarstwo, któremu uległ, jest według niego grzechem przeciw wierze, a grzechy przeciw wierze większe są nad inne, bo łamią cnotę teologiczną, czyli odnoszącą się do Boga⁶. Jednak to, co uratowało wtedy Honorata, jak stwierdza Br. J. Pyrek, to dialog, „zaczął z Bogiem rozmawiać, choć najpierw w formie sporu. Robił Bogu wymówki, że cierpi niesprawiedliwie, czyli w poczuciu niewinności, a On go nie ratuje”⁷. I jak przytacza za H. Koźmińskim J. Pyrek, Honorat w 1907 r. napisał: „Jeśli nie uwierzycie, żem Ja jest, pomrzecie w grzechach waszych. Tak właśnie miało być ze mną, gdy ja ani modlić się nie mogłem. Już byłem ciężko karany, a jeszcze bluźniłem.... a moje ostatnie słowa przed straceniem przytomności były: toś Ty jest Bóg – wprzód nie było u mnie Boga, a do bluźnierstwa znalazł się Bóg – Boże, bądź miłościw mnie grzeszemu”⁸. Jedenastomiesięczny pobyt Honorata Koźmińskiego w Cytadeli od kwietnia 1846 r. do marca 1847 r. to okres walki zarówno z samym sobą, jak i z chorobą – tyfusem. Jego „nowe narodziny” zaowocowały niezwykłą postawą człowieka oddanego drugiemu zgodnie z chrześcijańską postawą niesienia pomocy bliźniemu. Po zwolnieniu z aresztu i po odbyciu spowiedzi generalnej zaczął prowadzić surowe ascetyczne życie. A po przerwaniu ostatniego roku studiów na Wydziale Budowniczym Warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych wstąpił 8 grudnia 1848 r. do Zakonu Kapucynów w Lubartowie, przyjmując imię Honorat, w którym to dziewięć lat wcześniej przebywał ks. Piotr Konarski – Agrypin. To w obecności Honorata dokonano egzekucji na o. Agrypinie 12 czerwca 1863 r. Skazany na śmierć przez powieszenie na stokach Cytadeli Warszawskiej nie rozstał się zarówno z krzyżem, jak i nie pozwolił zdjąć z siebie zakonnego habitu. Jego śmierć oznajmiły bijące na rozkaz Rządu Narodowego dzwony, ogłaszając Polakom żałobę narodową, żegnając bohaterskiego kapucyna i kapelana. To właśnie o. Agrypin był pierwowzorem bohaterskiego ks. Ignacego Skorupki spod Osowa (1920 r.), o którym Papież Święty Jan Paweł II podczas spotkania z Wojskiem Polskim w Zegrzu Pomorskim, 2 czerwca 1991 r., zwracając się do polskich żołnierzy powiedział: „dzieje ukazują nie tylko wspaniałe postaci bohaterskich żołnierzy, ale także bohaterskich kapelanów wojskowych. Symbolem może być ksiądz Skorupka z 1920 r.”⁹

Pięć lat wcześniej, 18 marca 1863 r., o Agrypin w bitwie pod Grochówkami z krzyżem w ręku poprowadził powstańców na oddziały rosyjskie. Miesiąc później (19 czerwca) w bitwie pod Grzybową Górą, stojąc na czele Kosynierów rozbili trzykrotnie silniejszy oddział rosyjski. Po rozwiązaniu oddziału Kononowicza o. Agrypin został aresztowany przez Kozaków i osadzony

⁶ *Ibidem*, s. 215.

⁷ *Ibidem*, s. 217.

⁸ *Ibidem*.

⁹ J. Odziemkowski, S. Frączak, *Polskie duszpasterstwo wojskowe*, Warszawa 1996, s.87-89; S. Frączak, *Polskie duszpasterstwo wojskowe*, katalog wystawy, Warszawa 2000, s.7; T. Płoski, *Duszpasterstwo w Wojsku Polskim*, Studium prawne z uwzględnieniem praw człowieka i prawa humanitarnego, Olsztyn 2006; J. Macyszyn, *Tradycja i innowacja a społeczna misja Muzeum* [w:] *Środki społecznego przekazu w misji głoszenia ewangelii pokoju*, pod red. ks. L. Szota, ks. Z. Kępy, Warszawa 2010, s.125 i 129; M. Z. Słowikowski, *Bój w obronie Warszawy i śmierć ks. Ignacego Skorupki. Wspomnienia historyczne z wojny 1920 r.*, Londyn 1964, s.27-28; o. E. Rakoczy, *Matka Boża Częstochowska w tradycji rycersko-żołnierskiej*, [w:] „Studia Claromontana” 16, red. J. Zbudniewek, Jasna Góra 1996, s. 9.

w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej. Ten bohaterski kapelan, będący na polu walki przy niejednym powstańcu, sam potrzebował słowa otuchy, które w obliczu śmierci otrzymał od swego młodszego brata zakonnego, bł. o. Honorata¹⁰.

Koźmiński bowiem, po otrzymaniu święceń kapłańskich 1852 r. zostając lektorem teologii, pełnił posługę duszpasterską w warszawskich świątyniach. Gruntownie przygotowany na studiach filozoficzno-teologicznych, które ukończył w Lublinie umiał zjednywać sobie ludzi. Miał ogromny dar wnikania w dusze ludzkie. Dane mu było również powrócić na Cytadelę Warszawską, gdzie spowiadając skazanych na śmierć więźniów był z nimi do końca.

Jego pobyt w więzieniu, cudowne ozdrowienie i pojednanie z Bogiem traktował po latach jako misję ukazywania ludziom miłości Boga. Ten architekt Królestwa Bożego w ludzkich duszach napisał w *Notatniku duchowym*: „Naprzód od czasu wstąpienia do zakonu zawsze na myśli miałem, żeby można ludziom dać poznać miłość Bożą, zdawało mi się, że to byłoby najskuteczniejszym lekarstwem na te choroby wieku (...). Miłość Jezusa ma być jedynie moją pobudką do wszystkiego. Pragnę wszystko ożywiać tą intencją i żyć dla miłości Jezusa”.

Jego ideą przewodnią jako zakonnika-księdza było działanie na rzecz odrodzenia ducha religijnego wśród Polaków. To dzięki niemu „Żywy Różaniec” wszedł na stałe w praktykę religijną Polaków. Ponadto propagował modlitwę do Matki Bożej. Swoją posługę duszpasterską realizował w Trzecim Zakonie Franciszkańskim przy kościele kapucynów warszawskich. Od 1855 r. Honorat współpracując z Zofią Truszkowską – tercjarką franciszkanką poświęcił się temu zgromadzeniu tworząc między innymi ich strukturę organizacyjno-prawną. Był nie tylko inicjatorem zgromadzenia sióstr felicjanek, lecz także dzięki jego działalności powstało 25 innych wspólnot habitowych i niehabitowych, z których do dnia dzisiejszego 17 funkcjonuje.

Działalność Koźmińskiego przyczyniła się do tego, iż mimo kasaty klasztorów w 1864 r. przez władze carskie, które zakładały w ten sposób zanik w ciągu 30 lat na terenach polskich powołań zakonnych, nastąpił znaczny ich wzrost, osiągając w końcu XIX w. 10 tysięcy.

Stając się promotorem obecności życia konsekrowanego w świecie spowodował, iż głoszone przez niego ideały znalazły po latach potwierdzenie w Konstytucji apostolskiej papieża Piusa XII *Provida Mater Ecclesia* (1947) i dokumentach Soboru Watykańskiego II, w Konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym, *Gaudium et spes*, Konstytucji dogmatycznej o Kościele – *Lumen Gentium*, a także w dekrecie Apostolican Actnositatem.

Prócz codziennej działalności duszpasterskiej, Koźmiński poświęcił dużo czasu pracy pisarskiej, chcąc jak najwięcej pozostawić dla potomnych z prawd religijnych i ideałów ewangelicznych. W rezultacie wydał 128 pozycji drukowanych i 37 rękopisów, a także opracowań konsytuacji i ustaw dla wszystkich swoich zgromadzeń oraz 28 tomów kazań.

W jego dorobku są pisma dotyczące zarówno Męki Pańskiej, idei wynagrodzenia, kultu Serca Jezusowego, jak i Matki Najświętszej i świętych. Odnajdujemy również dorobku trzy monumen-

.....
¹⁰ J. Macyszyn, Dysertacja daltońska „Muzeum Ordynariatu Polowego” UKSW, Warszawa 2012, s. 38 i 170.

talne dzieła: *Powieść nad powieściami*, wydana we Włocławku (1909-1910), *Czem jest Maryja, czyli zbiór tajemnic, przywilejów, łask, cudów i uwielbień Przenajświętszej Bogurodzicy według dni roku ułożony* (Kraków 1886) oraz *Święty Franciszek Seraficki. Jego życie, wielkie dzieła, duch, dary, pisma i nauki i odbicie w naśladowaniach jego* (Warszawa t. I- IV, od 1910 do 1913, tomy zaś V i VI zachowały się w rękopisie).

Za sprawą między innymi Honorata ustanowione zostało święto Matki Bożej Częstochowskiej. Jego śmierć, 16 grudnia 1916 r. w Nowym Mieście nad Pilicą, a także uroczystości pogrzebowe 21 grudnia, odbiły się szerokim echem, w poczuciu odejścia człowieka świętego. Po latach jego forma świętości i łaski otrzymane za jego wstawiennictwem spowodowały wyniesienie go na ołtarze (16 października 1988 r. przez papieża świętego Jana Pawła II)¹¹.

Upamiętnienie jego osoby jest swoistym obowiązkiem współczesnego pokolenia Polaków, uznających jego misję niesienia pomocy duchowej więzionym w X Pawilonie Cytadeli i skazywanym na śmierć. Ta niepomnikowa forma upamiętnienia jest moim zdaniem najtrafniejszym wyrażeniem pamięci o człowieku związanym z tym miejscem, który pojednawszy się z Bogiem, sam będąc więźniem powrócił do tego miejsca z obowiązkiem pomocy bliźniemu w przejściu na drugą stronę.

„Cela Pamięci” będzie punktem szczególnym na mapie martyrologicznych miejsc Warszawy. Razem ze wspomnianym Muzeum Ordynariatu Polowego, będzie dopełnieniem ekspozycji prezentującej wkład Polaków w odzyskanie niepodległości.

A HANDFUL OF REFLECTIONS AND COMMENTS ON THE CONSTRUCTION OF “THE MEMORY CELL OF BLESSED HONORAT KOŹMIŃSKI”

Summary

The commemoration of father Honorat Koźmiński is a peculiar responsibility of a current generation of Polish people, who acknowledge his mission to carry spiritual help to those, who were kept in prison and sentenced to death in the 10th Pavilion at the Warsaw Citadel. This unmonumental form of commemoration constitutes in my opinion the most relevant expression of memory about a person who was connected with this place, a person who having reconciled

¹¹ Błogosławiony Honorat Koźmiński (1829-1916) kapucyn, http://mtrojnar.rzeszow.opoka.org.pl/swieci/honorat_kozminski/zyciorys.htm,s.1-2. Obecnie funkcjonujące posłanniczki Królowej Najświętszego Serca Jezusowego (1874), Służki Najświętszej Maryi Panny Niepokalanej (założone w 1878 r. pod wpływem objawień Matki Bożej Niepokalanej w Gietrzwałdzie w 1877 r.). Córki Matki Bożej Bolesnej (1881 – zgromadzenie początkowo ukryte, które potem przywdziało habitę i znane jest pod nazwą serafitek), Franciszkanki od Cierpiących (1882), Westiarki Jezusa (1882), Bracia Służki Maryi Niepokalanej (1883), Sługi Jezusa (1884), Córki Najczystszej Serca Maryi (1885), Siostry Imienia Jezus (1887), Małe Siostry Niepokalanego Serca Maryi (1888), Wynagrodzicielki Najświętszego Oblicza (1888), Wspomożycieli Dusz Czyszczących (1889), Córki Maryi Niepokalanej (1891), Synowie Matki Bożej Bolesnej (1893), Pocięzycielki Najświętszego Serca Jezusowego (1894), Służebnice Matki Dobrego Pasterza (1895). Z nie istniejących należy wymienić: Siostry Martanki (1881), Siostry Pielęgniarki (1881), Służebnice Paralityków (1873), Adoratorki Wynagradzające (1888), Mariavitae (1893), Córki Maryi Jasnogórskiej (1889), Niewiasty Ewangeliczne (1893), Tercjarki Kongregacyjne (1894), Księża Mariańscy (1894), Służki Najśw. Rodziny (1894).

with the God and being a prisoner himself, came back to this place to help fellow human beings to go over to the other side. "The memory cell" will be a special place on the martyrological map in Warsaw. Together with the aforementioned Museum of the Military Ordinariate it will be an addition to the display about the Polish commitment in regaining the independence.

„EIN PAAR REFLEXIONEN UND BEMERKUNGEN ÜBER DEN BAU DER GEDÄCHTNISZELLE DES SELIG GESPROCHENEN HONORAT KOŹMIŃSKI“

Zusammenfassung

Das Gedenken an Pater Honorat Koźmiński ist eine quasi Pflicht der heutigen Generation von Polen, die seine Mission in Form der geistigen Hilfe für gefangen Gehaltene und zum Tode Verurteilte im 10. Pavillon der Zitadelle Warschau anerkennen. Diese monumentlose Form des Gedenkens ist, meiner Meinung nach, der beste Ausdruck des Gedenkens an einen Mann, der nach seiner Versöhnung mit Gott, selbst als Gefangener an diesen Ort zurückgekommen ist, um seinen Mitmenschen auf dem Weg auf die andere Seite zu helfen. „Die Gedächtniszelle“ wird ein besonderer Platz auf der Märtyrerlandkarte in Warschau sein. Zusammen mit dem schon erwähnten Museum des Militärordinariats stellt es die Ergänzung der Ausstellung über den polnischen Beitrag in der Wiederbeschaffung der Unabhängigkeit dar.

ГОРСТЬ РАЗМЫШЛЕНИЙ И ЗАМЕЧАНИЙ, СВЯЗАННЫХ СО СТРОЕНИЕМ „КАМЕРЫ ПАМЯТИ БЛАЖЕННОГО ГОНОРАТА КОЗМИНЬСКОГО“

Резюме

Увековечение о. Гонората Козминьского является своеобразной обязанностью современного поколения поляков, признающих его миссию оказывания духовной помощи заключенным в X павильоне Варшавской цитадели и приговоренным к смерти. Эта «непамятниковая» форма увековечения, является, на мой взгляд, наиболее точным выражением памяти о человеке, связанном с этим местом, который примирившись с Богом, сам будучи заключенным, вернулся к этому месту с обязанностью помочь ближнему в переходе на другую сторону. «Камера памяти» будет особенным пунктом на карте мест мученичества в Варшаве. Вместе с упомянутым Музеем полевого ординариата будет дополнением экспозиции, представляющей вклад поляков в приобретение независимости.

GRYPSY ROMANA ŻULIŃSKIEGO Z CYTADELI¹

STRESZCZENIE

Na wystawie stałej w Muzeum X pawilonu Cytadeli Warszawskiej eksponowane są kopie grypsów więziennych Romana Żulińskiego. Został on stracony na stokach Cytadeli Warszawskiej w dniu 5 sierpnia 1864 roku, wraz z Romualdem Trauguttem i wszystkimi członkami Rządu Narodowego. Do współczesności przetrwały jego listy pisane tuż przed śmiercią, wzruszające i pełne religijnego patriotyzmu. W 150. lecie ich powstania rodzina przekazała te pamiątki do zbiorów Biblioteki Naukowej Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie.

Roman Żuliński. Jeden z pięciu członków Rządu Narodowego stracony na stokach Cytadeli 5 sierpnia 1864 roku. W 150. rocznicę tamtego tragicznego poranka trafia do nas książka cenna i potrzebna. Tym cenniejsza, że towarzyszy przekazaniu do zbiorów Biblioteki Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie pamiątek o wielkiej wadze. Są nimi grypsy Romana Żulińskiego – świadectwa z ostatnich jego godzin na tym świecie.

Dzień egzekucji pięciu członków naczelnych władz Powstania Styczniowego – pisze Karolina Grodziska, dyrektor Biblioteki PAU – miał być spektakularnym i ostatecznym ciosem, zadany przez władze zaborcze polskim nadziejom niepodległościowym. Egzekucja była publiczna, miejsce spoczynku – ukryte i zapomniane, przemyślny akt pogardy. Pamięć okazała się silniejsza².

Ostatnie listy skazańca, reprodukowane w tej publikacji, znane wprawdzie z kopii udostępnianych zwiedzającym na wystawie stałej w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej, wzbudzają wielkie emocje. Są to niewielkie karteluski, widać, że pisane pospiesznie na różnorodnym materiale, na ścinkach,
.....

¹ Tekst zgłoszony do kwartalnika „Niepodległość i Pamięć” R: XXI (2014), nr 3. Tu prezentowany jest w rozszerzonej wersji.

² Karolina Grodziska, *Wprowadzenie, [w:] Ostatnie zasyłam pożegnanie... Grypsy Romana Żulińskiego z Cytadeli, 4 sierpnia 1864*, Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności, Kraków 2014, 5.

jedynych, jakie dostępne być mogły w carskim więzieniu. Przetrwały 150 lat. Nie zniszczyły ich zawieruchy historii, straszliwe czasy wielkiej wojny 1914–1918, gehenna okupacji niemieckiej czy czasy stalinowskiego terroru. Dokumenty carskiej epoki, świadectwo patriotyzmu i wiary jednego z bohaterów Powstania Styczniowego przechowywane, jako rodzinne relikwie udostępnione zostały – w oryginałach – badaczom historii, muzealnikom. Nie wiemy, kto dostarczył je rodzinie, wiemy, komu nauka zawdzięcza oficjalne zwieńczenie udostępnienia tego symbolu nauce.

Przechowywane były w rodzinie Edwarda Żulińskiego, młodszego brata członka najwyższych władz powstańczych, dyrektora wydziału pocztowego Rządu Narodowego. Dar, cenne rodzinne pamiątki, przekazała wnuczka, Anna Żulińska. Ona też opatrzyła publikację słowem wstępnym. Pisze w nim, że grypsy wyniósł z celi Romana – Rafał Krajewski, inny stracony obok Romana Żulińskiego, Jana Jeziorańskiego, Józefa Toczyskiego i Romualda Traugutta członek powstańczego rządu. Tak mówi rodzinna klechda. Co było później – nie ustalono. Anna Żulińska pisze:

Ukształtował mnie, tak odległy, wydawałoby się, świat Powstania Styczniowego. Dla przeważającej części Polaków jest to właśnie bardzo już odległa historia, znana tylko z kart podręczników, a dla mnie świat mojego dzieciństwa i wczesnej młodości, do której coraz bardziej tęsknię, świat, który dał mi siłę i niezłomność, kiedy ludzie tacy jak ja, ze względu na pochodzenie i poglądy, byli obywatelami drugiej kategorii. Na szczęście dożyłam czasów, w których Powstanie Styczniowe, choć ciągle wzbudzające kontrowersje i zażarte dyskusje, jest omawiane i oceniane coraz bardziej profesjonalnie, a ten niezwykle zryw wolnościowy znajduje coraz większe zrozumienie i uznanie³.

Tekst wstępu pełen jest osobistych refleksji nacechowanych nostalgią za minionymi czasami, za rodziną, która już odeszła, mieszkaniem w krakowskim bloku przy ulicy Sobieskiego, pełnym pamiątek ... Ten magiczny świat już fizycznie zniknął, jest wciąż jednak obecny w sercu i pamięci spadkobierczyni powstańczych tradycji.

Wydawcy, zanim pozwolą nam obcować z tekstami grypsów, kierują uwagę czytelnika na esej Haliny Florkowskiej-Frančić pt. Bracia Żulińscy – powstańcze losy, doświadczenia, tradycje. Sześciu ich było, wszyscy poszli do powstania.

Bracia Żulińscy należeli do niezwyklej rodziny, której osobliwość polegała m.in. na tym, że w jej losach odzwierciedlały się wszystkie typy dziewiętnastowiecznych biografii polskich, a zwłaszcza pokolenia Powstania Styczniowego. Generacji, w której konspiracja i walka zbrojna przeplatały się z pracą organiczną, a ceną zaangażowania była śmierć, zesłanie lub emigracja⁴.

Autorka przedstawia życiorysy braci na tle epoki, rysuje obraz tamtych czasów w oparciu o powszechnie znane prace, ale też o niepublikowane źródła, listy, archiwa rodzinne oraz obserwacje i analizy własne. Jako znany historyk – autorka prac poświęconych Powstaniu Styczniowemu, by wymienić chociażby dysertację doktorską pt. *Z badań nad strukturą i przemieszczeniami emigracji po powstaniu styczniowym czy publikację habilitacyjną Emigracyjna działalność Agatona Gillera po powstaniu styczniowym* – ma nie tylko kompetencje, zaciekawia czytelnika pasją, z jaką

³ A. Żulińska, *Wstęp*, [w:] *op. cit.*, s. 10.

⁴ H. Florkowska-Frančić, *Bracia Żulińscy – powstańcze losy, doświadczenia, tradycje* [w:] *ibidem*, s. 16.

podchodzi do prezentacji kolejnego tematu. O bogactwie materiałów przekonują przypisy, traktowane nie tylko jako odsyłacze, lecz również rozszerzające temat główny, uzupełniające informacje i podające szczegóły powstające na marginesie głównego wywodu. W przypisie 40 znajdziemy relacje z ustaleń Wiesława J. Wysockiego (niezbyt rozpowszechnionych, choć niemal sensacyjnych) opublikowanych w pracy zbiorowej *Epilog stycziowej insurekcji 1863 roku* wydanej w Lublinie w 2006 roku. Ten znany historyk, profesor UKSW, podaje w niej, że podczas I wojny światowej, a ściślej po opuszczeniu Warszawy przez Rosjan (co nastąpiło w 1915 roku), w kolejną rocznicę, 5 sierpnia 1916 roku, zorganizowano na stokach Cytadeli uroczystość patriotyczną, w której wzięło udział ponad 100 tysięcy ludzi. Postawiono wtedy i poświęcono na miejscu egzekucji krzyż z napisem: „Członkom Rządu Narodowego (...) [tu podano nazwiska – przyp. T.S.] tu straconym d. 5 sierpnia 1864 r. Lud warszawski”. Niżej dodano wezwanie: „Boże zbaw Polskę”. I dalej czytamy w owym przypisie:

Nader interesujące są także podane przez niego dalsze informacje odnoszące się do kolejnych etapów upamiętnienia tego miejsca w 1920 roku, gdy podczas prac ziemnych znaleziono 5 kompletnych czaszek, które uroczystie pochowano w pobliżu, oznaczając miejsce kolejnym głazem z napisem: „Przy tym kamieniu pochowano, dn. 16 IV 1920 roku pięć czaszek wykopanych w pobliżu”⁵.

I dalej Halina Florkowska-Frančić relacjonuje za W. P. Wysockim kolejne odkrycia i znaleziska, również upamiętnione głazami. Niestety do naszych czasów przetrwały jedynie informacje i rekonstrukcje historyków.

Kolejnym interesującym wątkiem ustaleń autorki, oprócz szczegółowego omówienia patriotycznych i narodowych aspektów życia i postępowania braci Żulińskich była konstatacja dotycząca różnych ocen postępowania członków tej rodziny. W Krakowie przyporządkowywano ich do „czerwonych” a w Warszawie do „białych”. To jeszcze jeden przejaw odmienności ocen, uzależnionych od tradycji, wychowania, poglądów politycznych.

Kolejnym rozdziałem recenzowanej publikacji są grypsy. Oprócz fotografii zamieszczono opisy oraz podpisy, niejako adresy bibliograficzne. Znalazły się one w teczce, reproduktowanej na początku, wykonanej przez współwięźnia, Mariana Dworskiego, dla dr. Józefa Żulińskiego (brata Romana). Teczka ta wykonana została w Krakowie pod koniec XIX wieku.

Wzruszający jest gryps do matki, zapisany ołówkiem na niewielkim kawałku papieru:

Droga, Najukochańsza, Najlepsza moja Matko.

Ze spokojnością zupełną, jeszcze raz posyłam ostatnie pożegnanie, duszą nie rozłączam się, a ciałem i tak już nie byliśmy razem – była nadzieja połączenia się kiedyś, ale i dziś ona nie ustaje, będziemy razem kiedy Bóg pozwoli – na tamtym świecie. O Matko moja, żegnam Cię modlitwą nieustanną, do ostatniej chwili życia za Ciebie, najdroższa Matko, Opiece Boga i Maryi oddaję Cię, kochana Matko, a ostatnie medalików pocałowanie, to za Ciebie, droga Matko. – Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus. Roman

.....
⁵ *Ibidem*, s. 47.

Obok tekstu, odcyfrowanego przez wydawców, na sąsiedniej stronie, zamieszczono reprodukcje oryginału zabytku. Na końcu tego rozdziału wydrukowano pamiątkowe tableau wybitnych uczestników powstania styczniowego. Podobne fotografie pomieszczono w całej publikacji zwiększając jej wartość dokumentacyjną.

Książkę kończą poetyckie świadectwa, wiersz Kornela Ujejskiego *Pamięci Traugutta*, poemat Maryli Wolskiej *Tamten świat*, krótki utwór Seweryny Duchyńskiej-Proszakowej *Do rodziny Żulińskich* oraz we fragmentach *Nokturn* Stefana Żeromskiego. Kornel Ujejski pisał:

*Na stokach Cytadeli poniósł śmierć okrutną
Nie ginie, kto za wiarę i wolność umiera,
A jednak grób zarasta, pamięć się zaciera
– To smutno*

Autor słynnego *Chorału* przewidział, że czas zacierać będzie ślady po bohaterach. Publikacje takie jak ta, ukazująca się staraniem i wysiłkiem Karoliny Grodzickiej, nieuchronną tę konieczność przywracają naszej pamięci.

ROMAN ŻULIŃSKI'S KITES FROM THE CITADEL

Summary

The permanent exhibition in the X Pavilion Museum of the Warsaw Citadel presents copies of the prison kites by Roman Żuliński. He was executed on the slopes of the Warsaw Citadel on 5 August 1864 along with Romuald Traugutt and all members of the National Government. His letters, written right before his death, touching and full of religious patriotism, have remained until today. These memorabilia were donated to the collections of the Science Library of the Polish Academy of Arts and Science in Cracow by his family on the 150th anniversary of their creation.

DIE KASSIBER VON ROMAN ŻULIŃSKI AUS DER ZITADELLE

Zusammenfassung

In der Dauerausstellung im Museum des X. Pavillons der Zitadelle Warschau werden die Kopien der Gefängniskassiber von Roman Żuliński ausgestellt. Er wurde zusammen mit Romuald Traugutt und allen Mitgliedern der Aufstandsregierung am Hang der Zitadelle am 5. August 1864 hingerichtet. Seine kurz vor dem Tod geschriebenen, bewegenden und religiösen Patriotismus erfüllten Briefe, sind bis heute erhalten geblieben. Am 150. Jahrestag ihrer Entstehung hat seine Familie dieses Andenken zu den Sammlungen der Wissenschaftlichen Bibliothek der Polnischen Akademie der Gelehrsamkeit in Krakau übergeben.

УГОЛОВНЫЙ ЖАРГОН РОМАНА ЖУЛИНСКОГО ИЗ ЦИТАДЕЛИ

Резюме

На постоянной выставке в Музее X павильона Варшавской цитадели экспонируются копии уголовного жаргона Романа Жулинского. Он был казнен на склонах Варшавской цитадели 5 августа 1864 года, вместе с Ромуальдом Траугуттом и всеми членами Национального правительства. До сих пор сохранились его письма, написанные незадолго до его смерти, трогательные и полные религиозного патриотизма. В 150-летие их написания его семья передала эти реликвии в коллекцию научной библиотеки Польской академии знаний в Кракове.

CYTADELA WARSZAWSKA: BIBLIOGRAFIA DRUKÓW ZWARTYCH: WYBÓR¹

WSTĘP

Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej stanowi jeden z obiektów Muzeum Niepodległości. W roku bieżącym Zarząd Województwa Mazowieckiego przyznał dofinansowanie na projekt, dzięki czemu, przy wsparciu funduszy europejskich, zostanie ono poddane gruntownemu remontowi².

Cytadela Warszawska trwale i w sposób tragiczny zapisała się na kartach historii narodu polskiego. Główne skojarzenia każdego Polaka z tym obiektem niosą lub nieść powinny ze sobą wielki ładunek emocjonalny. Utrwalanie więc pamięci o tym miejscu i związanych z nim wydarzeń wydaje się ważnym zadaniem mogącym odegrać znaczną rolę w umacnianiu narodowej tożsamości szczególnie młodego pokolenia.

Decyzję o podjęciu prac związanych z budową twierdzy podjął car Mikołaj I tuż po upadku powstania listopadowego. Powstania, które choć nie doprowadziło do wywalczenia upragnionej wolności bez wątpienia stało się ważnym etapem na drodze do jej odzyskania. Cytadela według zamysłu cara zapobiec miała przyszłym zrywom narodowościowym stanowiąc ostrzeżenie dla potencjalnych spiskowców. Dzięki zgromadzonemu na jej terenie arsenałowi militarnemu próba przeciwstawienia się zaborcy miała być skutecznie, szybko i z możliwie największymi stratami po stronie ludności i zabudowań miasta stłumiona. Na szczęście Cytadela nie okazała się przeszkodą dla marzących o wolności Polaków.

.....
¹ Tekst stanowi przedruk z czasopisma „Niepodległość i Pamięć” 2012 nr 37-40, s. 308.

² Projekt rewitalizacji w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej (Oddział Muzeum Niepodległości) pod nazwą *Poprawa oferty kulturalnej i wzrost dostępności do kultury obiektów Muzeum Niepodległości w Warszawie poprzez rewitalizację i modernizację oddziału – Cytadeli Warszawskiej – w szczególności X Pawilonu, XI Pawilonu, Bramy Bielańskiej i dziedzińca*. Muzeum Niepodległości jest beneficjentem Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Mazowieckiego 2007-2013, Działanie 6.1 Kultura.

W powszechnej pamięci Cytadela Warszawska utrwaliła się przede wszystkim jako więzienie i miejsce straceń wielu wybitnych Polaków. Romuald Traugutt, Józef Piłsudski, Roman Dmowski, Gustaw Ehrenberg, książdz Piotr Ściegienny, Jarosław Dąbrowski, Adam Asnyk, Stefan Okrzeja, Ludwik Waryński – to tylko niektórzy z więźniów X Pawilonu Cytadeli. Historia twierdzy nie ogranicza się oczywiście tylko do czasu zaborów. Wspomnieć można, iż za pośrednictwem przejętej od Niemców radiostacji z tego miejsca właśnie przekazano poza granice kraju w listopadzie 1918 r. komunikat Marszałka Józefa Piłsudskiego o powstaniu niepodległego państwa polskiego.

Muzeum Niepodległości oprócz dostępu do określonych obiektów Cytadeli oferuje wszystkim zainteresowanym także możliwość zapoznania się z wieloma publikacjami na jej temat. W funkcjonującej w jego ramach Bibliotece Naukowej znaleźć można m.in. pozycje przedstawiające historię tego miejsca, wspomnienia więźniów, albumy, dzięki którym przeszłość stać się może jeszcze bliższa.

Przedstawiona poniżej bibliografia zawiera druki zwarte w całości lub w przeważającej części poświęcone Cytadeli Warszawskiej znajdujące się w zasobach Biblioteki Naukowej Muzeum Niepodległości³. Najstarsza zamieszczona pozycja pochodzi z 1863 r.

Na niniejszą bibliografię składają się dwa odrębne wykazy. W pierwszym (I) zamieszczono 76 opisów bibliograficznych książek poświęconych historii Cytadeli Warszawskiej oraz wydawnictwa o charakterze wspomnieniowym: listy, pamiętniki, relacje oraz publikacje upamiętniające Cytadelę wraz z X Pawilonem jako miejsce pamięci narodowej.

Drugi wykaz (II) to 23 opisy bibliograficzne pozycji wydanych przez Muzeum Niepodległości i Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego nt. wystaw zorganizowanych w Muzeum X Pawilonu oraz informatory o X Pawilonie⁴.

Na strukturę opisu zamieszczonego w wykazie składają się następujące strefy: tytułu, odpowiedzialności (autorstwa), adresu wydawniczego, opisu fizycznego i uwag. Przedstawione publikacje uporządkowane zostały alfabetycznie według autorów lub tytułów, jeżeli autorów było więcej niż trzech lub praca była przygotowana pod redakcją lub zespołowo. Jeśli wydawca, miejsce wydania lub rok nie zostały zidentyfikowane, w opisie znalazły się odpowiednio skróty – b.w., b.m.w, b.r.

Bibliografia kierowana jest do szerokiego grona odbiorców z nadzieją, że przyczyni się ona do poszerzenia wiedzy o tak ważnym historycznie obiekcie i pozwoli być może odkryć wiele jego „tajemnic”.

Wykaz skrótów nazw bibliotek

BN	Biblioteka Narodowa
BPm.st.W	Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy
BURz	Biblioteka Uniwersytetu Rzeszowskiego

³ Pięć dodatkowych tytułów zamieszczonych w wykazie, to pozycje z innych bibliotek, przy opisie których zamieszczono siglum danej biblioteki.

⁴ Od momentu powstania w styczniu 1990 r. do sierpnia 1991r. Muzeum Niepodległości funkcjonowało pod nazwą Muzeum Historii Polskich Ruchów Niepodległościowych i Społecznych

BUW Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego

BUPOz Biblioteka Uniwersytetu Poznańskiego

BUŁ Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego

I

1. 10-lecie Muzeum Niepodległości w Warszawie 1990-2000 : księga pamiątkowa / [red. nauk. Andrzej Stawarz, wybór il. Regina Madej-Janiszek, aut. fot. Tadeusz Stani]. – Warszawa : Muzeum Niepodległości, 2000. – 204 s. : il. ; 24 cm. – Zawiera : Wągrodzki Jerzy, Działalność Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej w latach 1990-2000

2. Aleksander Sochaczewski 1843-1923 : malarz syberyjskiej katorgi : (życie, twórczość i dzieje kolekcji) / oprac. Helena Boczek, Beata Meller. – Warszawa : Muzeum Historyczne m.st. Warszawy ; Muzeum Niepodległości, 1993. – 119, [1] s. : il. ; 27 cm. – Bibliogr. s. 112-114. – Indeks. – Streszcz. ang.

3. Berenson Leon

Z sali śmierci : wrazenia obrońcy politycznego / Leon Berenson. – Warszawa : nakł. Księgarni F. Hoesicka, 1929. – 54 s. ; 19 cm. – Na okł. tyt. : Z sali śmierci : wspomnienia obrońcy politycznego

4. Cederbaum Henryk

Powstanie styczniowe : wyroki audytoriatu polowego z lat 1863, 1864, 1865 i 1866 / Henryk Cederbaum. – Warszawa : Gebethner i Wolff, 1917. – VIII, 439 s. ; 20 cm. – Indeks

5. Cytadela

Cytadela Warszawska X-ty Pawilon : album fotograficzny. – Warszawa : Wydawnictwo Koła Pomocy dla Legionistów Polskich i ich Rodzin w Warszawie, 1916. – [6] k. tabl. : fot. ; 18x25 cm.

6. Cytadela Warszawska : obrazy i wspomnienia / [Konstanty Wolicki i in.]. – Warszawa : nakł. Gebethnera i Wolffa, 1916. – 154, [2] s. ; 19 cm. – (Biblioteczka Pamiątek Narodowych Gebethnera i Wolffa)

7. Daniłowski Gustaw

Na stokach Cytadeli : (Józef Mirecki) / Gustaw Daniłowski. – Warszawa : nakł. „Jedności Robotniczej”, 1916. – 36 s., [1] k. tabl. : il. ; 18 cm.

8. Dzierżyński Feliks

Pamiętnik więźnia / Feliks Dzierżyński. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1951. – 99, [1] s. ; 21 cm. – Na str. przytyt. : Wydano w 25 rocznicę śmierci Feliksa Dzierżyńskiego : 20.VII 1926 -20.VII 1951

9. Giller Agaton

Polska w walce : zbiór wspomnień i pamiętników z dziejów naszego wyjarzemia / wydał

Agaton Giller. – Kraków : nakł. Księgarni Aleksandra Nowoleckiego, 1875. – [4], 426 s. ; 18 cm.
– **Zawiera : Krajewski Rafał**, Rafał Krajewski i jego listy więzienne

10. Gordon Jakub

Obrazki caryzmu : pamiętniki J. Gordona / Jakub Gordon. – Lipsk : F.A. Brockhaus, 1863. – XVI, 222, [1] s. ; 19 cm. – (Biblioteka Pisarzy Polskich ; t. 6)

11. Guesde Jules

Dlaczego jesteśmy socjalistami? : mowa wypowiedziana przez towarzysza Guesde'a we francuskiej Izbie Posłów w r. 1894 : ku uczczeniu pamięci socjalistów straconych na stokach Cytadeli Warszawskiej w 1886 r. / Jules Guesde. – Paryż : Towarzystwo Polskie w Paryżu „Solidarność”, 1902. – 23 s. ; 15 cm.

12. Jarzębowski Józef

Jan Jeziorański : zapomniany bohater 1863 roku / Józef Jarzębowski, słowo wstępne i oprac. Zdzisław Jeziorański (Jan Nowak). – Londyn : Katolicki Ośrodek Wydawniczy „Veritas”, 1974. – 231, [1] s., [12] s. tabl. : il. ; 19 cm. – (Biblioteka Polska. Seria Czerwona ; t. 78)

13. Jeziorański Antoni

Pamiętniki generała Antoniego Jeziorańskiego. [T. 2], Powstanie R. 1863. Cz. 1 / Antoni Jeziorański. – Lwów : Księgarnia K. Łukaszewicza, 1880. – [4], 267 s. ; 20 cm.

BN

14. Jeziorański Antoni

Pamiętniki generała Antoniego Jeziorańskiego. [T. 3], Powstanie R. 1863. Cz. 2 / Antoni Jeziorański. – Lwów : nakładem autora, 1881. – [4], 314, [2] s. ; 20 cm.

BN

15. Jeziorowski Kazimierz

Wspomnienia z lat 1886-1924 / Kazimierz Jeziorowski. – Siedlce : nakładem autora, 1933. – 118, [5] s., [2] s. tabl. : portr. ; 20 cm.

16. Józef

Józef Piłsudski twórca niepodległego państwa polskiego : zarys życia i działalności popularnie skreślony / oprac. Henryk Cepnik. – Warszawa : Instytut Propagandy Państwowo-Twórczej, 1933. – [2], 373, [2] s., [6] k. tabl. : il. ; 18 cm.

17. Juryś Roman

Kulisy wielkiej prowokacji. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1960. – 174, [2] s. : portr. ; 20 cm.

18. Kaliski W.

Bunt Sieroszewskiego w Cytadeli Warszawskiej : zamach w młeczarni / W. Kaliski. – Warszawa : „Uniwersum”, [1932]. – 64 s. ; 16 cm.

19. Kamiński Henryk

Wspomnienia więźnia / Henryk Kamiński, przeł. z fr. Helena Devechy, wstęp i przypisy Bogdan Zakrzewski. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1977. – 405, [2] s., [10] k. tabl. : il. ; 21 cm.

20. Kon Feliks

Pod sztandarem rewolucji / Feliks Kon. – Warszawa : „Nasza Księgarnia”, 1959. – 233, [3] s., [4] k. tabl. : il. ; 22 cm.

21. Korol Waław

Przez partie, związki, więzienia i Sybir ... : wspomnienia drukarza z działalności w ruchu socjalistycznym i zawodowym 1898-1928 / Waław Korol. – Warszawa : Związek Zaw. Druk. i Pokr. Zaw. w Polsce, 1933. – [4], 267, [1] s. ; 21 cm.

22. Kowalczyk Józef

Ludzie i partia / Józef Kowalczyk. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1964. – 108, [4] s., [24] s. tabl. : il. ; 18 cm. – Zawiera : W X Pawilonie

23. Krajewski-Siuda Krzysztof

I wspomną drzewa / Krzysztof Krajewski-Siuda. – Katowice : Krajewski-Siuda Krzysztof, 2003. – 211 s. , il. ; 30 cm.

24. Krajewski-Siuda Krzysztof

Rafał Krajewski (1834-1864) : powstańczy minister, architekt i poeta / Krzysztof Krajewski-Siuda ; Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora. – Pułtusk : Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, 2006. – 242 s. : il. ; 25 cm. – Bibliogr. s. 211-220.–Indeks

25. Król Stefan

Cytadela Warszawska / Stefan Król. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1978. – 275 s., [5] s. : il. ; 29 cm.

26. Król Stefan

Cytadela Warszawska : X Pawilon – carskie więzienie polityczne (1833-1856) / Stefan Król. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1969.–309, [3] s., [18] k. tabl. : il., mapy ; 23 cm. – Bibliogr. s. 286-294. – Indeks

27. Królikowski Lech

Twierdza „Warszawa” / Lech Królikowski. – Warszawa : Dom Wydawniczy Bellona, 2002. – 383, [1] s. : il., mapy ; 20x21 cm. – (Twierdze i Zamki Obronne w Polsce). – Bibliogr. s. 379-381

28. Krzywobłocka Bożena

Opowieść o Feliksie / Bożena Krzywobłocka. – Warszawa : Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1979. – 302, [2] s., [32] s. tabl. : il. ; 20 cm.

29. Krzywobłocka Bożena

Towarzyski tamtych dni : opowieści o kobietach związanych z ruchem robotniczym i pierwszych polskich socjalistkach / Bożena Krzywobłocka. – Poznań : Krajowa Agencja Wydawnicza, [1982]. – 148, [4] s. : il. ; 23 cm.

30. Księga pamiątkowa P.P.S. : w trzydziestą rocznicę. – Warszawa : nakł. Spółki Nakładowo-Wydawniczej „Robotnik”, 1923. – 264, [4] s. ; 25 cm. – Zawiera : Bohdan, Więźniowie X Pawilonu

31. Kubajak Anna

Sybir i Syberia w dziejach narodu polskiego / Anna Kubajak. – Krzeszowice : Wydawnictwo Kubajak, 2008. – 120 s. : il. ; 23x23 cm. – Bibliogr. s. 120

32. Kwapiński Jan

Moje wspomnienia / Jan Kwapiński. – Paryż : Księgarnia Polska, 1965. – 292, [3] s. ; 22 cm.

33. Listy

Listy nieprawomyślne : wybór z akt Warszawskiego Gubernialnego Zarządu Żandarmerii 1886-1914 / wybór i oprac. Małgorzata Pleskaczyńska ; Akademia Nauk Społecznych PZPR. – Warszawa : Wydawnictwo ANS, 1989. – 283 s. ; 21 cm. – (Tradycje i Wartości Polskiego Ruchu Robotniczego ; 18)

34. Luksemburg Róża

Pamięci „Proletariatu” : w 36-ą rocznicę stracenia Kunickiego, Bardowskiego, Ossowskiego i Pietrusińskiego / Róża Luksemburg. – Wydanie nowe. – Warszawa : Komisja Kulturalno-Oświatowa Zw. Zaw. Pracowników Handlowych i Biurowych w Polsce, 1922. – 59 s. ; 22 cm.

35. Łagowski Stanisław

Historia Warszawskiej Cytadeli / Stanisław Łagowski. – Pruszków : Oficyna Wydawnicza „Ajaks”, 2001. – 155 s. : il. ; 24 cm. – (Biblioteka Historyczna Dowództwa Wojsk Lądowych) . – Bibliogr. s. 147-150 . – Indeks

36. Łagowski Stanisław

Cytadela Warszawska 1832-2007 / Stanisław Łagowski. – Wyd. 2 uzup. – Pruszków : Oficyna Wydawnicza „Ajaks” ; Dowództwo Wojsk Lądowych, 2009. – 195, [1] s., [16] s. tabl. : il. ; 25 cm. – (Biblioteka Historyczna Dowództwa Wojsk Lądowych) . – Bibliogr. s. 185-189. – Indeks BN, BpM.st.W, BUW, BUPoz

37. Malinowski Aleksander

Aleksander Malinowski 1869-1922 : zbiorowa księga pamiątkowa / Aleksander Malinowski. – Kraków : nakł. Rodziny, 1924. – 63 s. : portr. ; 22 cm.

38. Mańkowski Mieczysław

U stóp szubienicy : urywek ze wspomnień więziennych „proletariaczyka” Mieczysława Mańkowskiego (1885-6 r.) / Mieczysław Mańkowski. – Kraków : Spółka Nakładowa „Książka”, 1905. – [4], 49 s., [1] k. tabl. : portr. ; 19 cm.

39. Mańkowski Mieczysław

U stóp szubienicy : urywek ze wspomnień więziennych „proletariaczyka” Mieczysława Mańkowskiego (1885-6 r.) / Mieczysław Mańkowski. – Warszawa : Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 1979. – [4], 49 s., [1] k. tabl. : portr. ; 19 cm. – Przedr. fotooffsetowy, oryg. : Kraków : Spółka Nakładowa „Książka”, 1905

40. Michnik Adam

Rozmowa w Cytadeli / Adam Michnik. – Warszawa : [Wydawnictwo]***, 1983. – 63 s. ; 22 cm. – Przedr. : „Krytyka”, Warszawa 1983 nr 13-14. – Wydaw. bezdebitowe

41. Miłkowski Stanisław

Tajemnice Aleksandrowskiej Cytadeli w Warszawie / przez Stanisława Miłkowskiego. – Wyd. 2. – Kraków : nakł. J. Piaseckiego, 1900. – 156, [1] s. ; 17 cm. – Zawiera w jednej oprawie 2 tytuły, drugi tytuł : Miłkowski Stanisław, Wilki i Barany : ciąg dalszy tajemnic Aleksandrowskiej Cytadeli w Warszawie, 1901

42. Mirski H.

Jak wykradziona Józefa Piłsudskiego z Cytadeli Warszawskiej / H. Mirski. – Wyd. 3.–Warszawa : „Universum”, [b.r.w.]. – 64 s. ; 15 cm.–(Polska Podziemna ; nr 1)

43. Mostowski Ludwik

Skazany dwa razy na śmierć / Ludwik Mostowski, posł. Andrzej Wakar. – Olsztyn : „Pojezierze”, 1973. – 88, [3] s. : il. ; 17 cm.

44. Mościcki Henryk Józef

Cytadela Warszawska : zarys historii budowy / Henryk J. Mościcki ; Towarzystwo Miłośników Historii w Warszawie. – Warszawa : [b.w.], 1963. – 116, [4] s., 3 k. map złoż. : il. ; 21 cm. – (Biblioteka Historyczna im. Tadeusza Korzonia ; nr 33)

45. Mościcki Henryk Józef

X Pawilon Cytadeli Warszawskiej : przyczynek historyczny / Henryk J. Mościcki. – [b.m., b.w., b.r.w.] ; 29 cm. – Maszyn. powiel.

46. Niezłomni : (Tadeusz Rejtan. Kazimierz Pułaski. Tadeusz Kościuszko. Jan Henryk Dąbrowski. Józef Poniatowski. Walerian Łukasiński. Roman Sanguszko. Artur Zawisza. Szymon Konarski. Teofil Wiśniowski. Romuald Traugutt. Stefan Okrzeja. Józef Piłsudski).–Londyn : nakł. „Orbisu”, 1946. - 66, [2] s., [12] s. tabl. : il. ; 21 cm. – (Biblioteka Ziemi Naszej). – Bibliogr. s. 8

47. Ogorodnikov Paweł

Dziennik więźnia 1862-1863 / Paweł Ogorodnikov, oprac., przypisy i wstęp Włodzimierz Dżakow,

Jurij Sztakelberg, przedm. Stefan Kieniewicz. – Warszawa : PWN, 1986. – 599, [4] s., [16] s. tabl. : il. ; 24 cm. – Indeksy

48. Pabudziński Waław

Tajemnice X-go Pawilonu Cytadeli Warszawskiej. [Cz.] 2 / Waław Pabudziński, [pseud.] Waław Pobóg. – Warszawa : nakł. autora, 1915. – 16, [1] s. ; 17 cm.

49. Pamiętnik

Pamiętnik X Pawilonu / zebrał i do dr. przyg. Aleksander Kozłowski, Henryk J. Mościcki. – Wydawnictwo Ministerstwo Obrony Narodowej, 1958. – 426, [2] s., [19] k. tabl. : il., pl. ; 22 cm. Zawiera : prace wielu autorów dot. Cytadeli Warszawskiej i X Pawilonu

50. Paszkiewicz Piotr

Pod berłem Romanowów : sztuka rosyjska w Warszawie 1815-1915 / Piotr Paszkiewicz. – Warszawa : Instytut Sztuki – Polska Akademia Nauk, 1991. – 227, [1] s., [72] s. tabl. : il. ; 24 cm. – Indeks. – Streszcz. ang.

51. Prendowska Jadwiga

Moje wspomnienia / Jadwiga Prendowska, przygot. do druku, przedm., przypisy Eligiusz Kozłowski i Kazimierz Olszański. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1962. – 411, [1] s. : il. ; 24 cm. – Indeksy

52. Próchnik Adam

Idee i ludzie : z dziejów ruchu rewolucyjnego w Polsce / Adam Próchnik. – Warszawa : nakł. Spółdzielni Czytelników Książki „Światło”, 1938. – 301, [1] s., [13] k. tabl. : il. ; 19 cm.

53. Salinger Jakub

Etapem z Warszawy do Krasnoufimska : (1863-1864) / Jakub Salinger, oprac. tekstu, wstęp i przypisy Jolanta i Mieczysław Rokoszowie. – Kraków ; Wrocław : Wydawnictwo Literackie, 1983. – 173, [2] s., [12] s. tabl. : il. ; 17 cm. – Indeks

54. Sieroszewski Waław

Pamiętniki : wspomnienia / Waław Sieroszewski. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1959. – 640, [4] s. ; 20 cm. – (Dzieła / Waław Sieroszewski ; [red. Andrzej Lam, Jerzy Skórnicki] ; t. 16). – Zawiera : T. 2, Dziesiąty Pawilon : Ciupasem na Syberię : Wygnanie : Ucieczka

55. Stella-Sawicki Jan

Roman Źuliński : wspomnienie w 25 rocznicę skonu na stoku Warszawskiej Cytadeli / skreślił Jan Stella-Sawicki. – Lwów : nakładem autora, 1890. – 20 s., [1] k. tabl. : il. ; 23 cm. BN, BUW

56. Staniszewski Walerian

Pamiętniki więźnia stanu i zesłańca / Walerian Staniszewski, tekst do dr. przyg. Adam Gałkowski i Wiktoria Śliwowska, posłowiem i przypisami opatrzyła Wiktoria Śliwowska. – Warszawa : [Instytut Stosowanych Nauk Społecznych UW], 1994. – 333, [1] s. ; 21 cm. – Indeksy

57. Staszczyk Adam

Dziesiąty Pawilon : obraz dramatyczny w 1. akcie oryginalnie napisał Ast [krypt.] / Adam Staszczyk. – Kraków : Edward Hell, 1897. – 94 s. ; 13 cm.

58. Śliwowska Wiktoria

Uciezki z Sybiru / Wiktoria Śliwowska. – Warszawa : Wydawnictwo Iskry, 2005. – 444, [4] s. : il., mapy ; 25 cm. – Indeksy

59. Śmierć

„Śmierć Okrzei” : dramat w 6-ciu odsłonach z epilogiem Bronisława Bakala. – Warszawa : nakł. Księgarni Robotniczej, 1925. – 47, [1] s. ; 20 cm. – (Scena Robotnicza ; nr 1)

60. Teslar Józef Andrzej

Mocniejsza niżli śmierć 1914-1919 : raptularz żołnierza-poety / Józef Andrzej Teslar, z przedm. Wacława Sieroszewskiego. – Warszawa : „Dom Książki Polskiej, 1928. – 269, XV s., [1] k. tabl. : il. ; 14 cm.–**Zawiera : Cytadela** [wiersz]

61. Tokarzewski Szymon

Siedem lat katongi : pamiątniki Szymona Tokarzewskiego 1846-1857 r. / Szymon Tokarzewski . – Warszawa : Gebethner i Wolff, 1907. – [6], 225, [2] s., [3] k. tabl. : portr. ; 19 cm.

62. Tokarzewski Szymon

Siedem lat katongi : pamiątniki Szymona Tokarzewskiego 1846-1857 r. / Szymon Tokarzewski . – Wyd. 2 znacznie powiększone rozdziałami skreślonymi przez cenzurę rosyjską.–Warszawa : Gebethner i Wolff, 1918. – 240 s. ; 20 cm.

63. W czterdziestą

W czterdziestą rocznicę Powstania Styczniowego : 1863-1903. – Lwów : nakł. Komitetu Wydawniczego, 1903. – [8], 588 s. ; 23 cm. – Zawiera : [Szwarc Bronisław], II. Dziesiąty Pawilon

64. Warszawa

Warszawa : o czym mówią pomniki i kamienie / pod red. Karola Móraskiego i Andrzeja Stawarza ; Muzeum Niepodległości w Warszawie, Muzeum Woli–Oddział Muzeum Historycznego m.st. Warszawy. – Warszawa : Muzeum Niepodległości, 2000. – 284, [1] s. : il. ; 23 cm. – **Zawiera : Wągrodzki Jerzy**, Dzieje starań o upamiętnienie Bramy Straceń i pobliskiego miejsca kaźni na stokach Cytadeli Warszawskiej

65. Warszawa

Warszawa i Mazowsze w walce o niepodległość kraju w latach 1974-1920 / pod red. Adama Koseskiego i Andrzeja Stawarza ; Muzeum Niepodległości w Warszawie, Wyższa Szkoła Humanistyczna w Pułtusk, Mazowiecki Ośrodek Badań Naukowych im. Stanisława Herbsta. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 2001. – 394, [8] s. tabl. : il. ; 25 cm. – Indeksy. – **Zawiera : Wągrodzki Jerzy**, Cytadela Warszawska i jej rola w zwalczaniu polskich dążeń niepodległościowych

66. Wawrzkowicz Eugeniusz

Cytadela Aleksandrowska w Warszawie / Eugeniusz Wawrzkowicz, z przedm. Szymona Askenazego ; Towarzystwo Miłośników Historji. – Warszawa : Wydawnictwo M. Arcta, 1920. – II, 71 s., [12] s. tabl. : il. ; 21 cm. – (Biblioteka Historyczna im. Tadeusza Korzona ; nr 18)

67. Wawrzykowska-Wierciochowa Dionizja

By dla wszystkich świeciło słońce ...: opowieści o prawdziwym życiu niezwykłych kobiet. – Lublin : Wydawnictwo Lubelskie, 1989. – 281, [3] s. : il. ; 21 cm. – Bibliogr. s. 275-282

68. Wojnar Kasper

Wspomnienia z cytadeli i innych więzień moskiewskich / skreślił Kasper Wojnar. – Kraków : Księgarnia Ludowa, 1904. – 48 s. ; 18 cm. – (Wydawnictwo Groszkowe im. Tadeusza Kościuszki ; ser. 2, ks. 41)

BN, BURZ

69. Wolicki Konstanty

Wspomnienia Konstantego Wolickiego z czasów pobytu w Cytadeli Warszawskiej i na Syberji / Konstanty Wolicki. – Lwów : nakł. Księgarnia Gubrynowicza i Schmidta, 1876. – [4], 286, [2] s. ; 18 cm.

BN

70. Wolski Roman

Pamiętnik więźnia Cytadeli Warszawskiej / Roman Wolski. – Warszawa ; Kraków : skl. w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1912. – 95 s. ; 20 cm.

71. Wrażenia

Wrażenia z cytadeli poświęcone pamięci towarzyszy niedoli : wiersz robotnika pisany w kazamacie / [oprac. Bogdan Zakrzewski]. – [Wrocław : b.w., 1951]. – s. [125]-134. – Przedr. : [Zeszyty Wrocławskie, R. 5, nr 1]

72. Za kratami

Za kratami więzień i drutami obozów : (wspomnienia i notatki więźniów ideowych z lat 1914-1921). T. 1 / zebrał i oprac. kom. red. pod przew. Juliana Stachewicz. – Warszawa : nakł. Komitetu Organizacyjnego Zjazdu b. Więźniów Ideowych z lat 1914-1921, 1927. – 315, [4] k. tabl. : il. ; 24 cm. – Indeks

73. Zakrzewski Bogdan

Mazur kajdaniarski Ludwika Waryńskiego / Bogdan Zakrzewski. – Wrocław [i in.] : Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo, 1978. – 46 s., [12] s. tabl. : il., nuty ; 24 cm.

74. Zarys

Zarys powstania styczniowego opracowany w Cytadeli Warszawskiej. – Wrocław [i in.] : Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo PAN, 1985. – XLIV, 468 s., [14] s. tabl. : il. ; 25 cm. – Indeksy.–(Powstanie Styczniowe : materiały i dokumenty). – Tyt. i tekst w jęz. pol. i ros.

75. Żoliborz

Żoliborz : wczoraj, dziś, jutro. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1970.- 354, [2] s., [36] s. tabl. : il., pl. ; 25 cm. – Indeksy. – **Zawiera** : **Kołodziejczyk Ryszard**, W cieniu Cytadeli. Żoliborz w XIX i na początku XX w ; **Herbst Stanisław**, Funkcja wojskowa Cytadeli ; **Dunin-Wąsowicz Krzysztof**, Strategiczna a represyjna funkcja Cytadeli ; **Zawadzki Waclaw**, Wspomnienia więźnia Cytadeli ; **Wdzięczny Kazimierz**, Jak ginęli Hibner, Kniewski i Rutkowski

76. Życie

Życie i praca Marji Paszkowskiej : księga pamiątkowa / pod red. Leona Wasilewskiego. – Warszawa : nakł. Komitetu Uczczenia Pamięci M. Paszkowskiej, 1929. – [8], 133, [1] s., [10] s. tabl. : il. ; 24 cm.

Zawiera : Wspomnienia Marji Paszkowskiej, Dziwny człowiek : incydent X Pawilonu ; Ucieczka : mój udział w wykradzeniu Józefa Piłsudskiego ; Aleksander Malinowski w więzieniu i organizowanie ucieczki ; Jak się wydostał Aleksander Malinowski z Cytadeli Warszawskiej

II

77. X Pawilon

X Pawilon Cytadeli Warszawskiej–Oddział Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego w Warszawie / oprac. graf. przewodnika Barbara Cybulska . – Warszawa : Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego, [1971]. – [2], [10, 2] s., [1] k. tabl. złoż. : il. ; 22 cm.

78. Aleksander

Aleksander Sochaczewski 1839-1923 : malarski pamiętnik Aleksandra Sochaczewskiego o polskich i rosyjskich zesłańcach na Syberię / oprac. kat. Wiktor Kordowicz [i in.] ; Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego, Oddział w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej. – [Warszawa : Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego, b.r.]. – [36] s. : il. ; 21 cm.

79. Boczek Helena, Rutkiewicz Maria

X Pavilon Varšavskoj Citadeli–Otdel Muzeja Pol'skogo Revoljucionnogo Dviženija v Varšave : [informator] / razrab. Helenoj Boček, Mariej Rutkievič. – Varšava : MIPRD, 1973. – [14] k. : il. ; 22 cm.

80. Boczek Helena, Rutkiewicz Maria

Pavilon X of the Warsaw Citadel–Department of the Museum of History of the Polish Revolutionary Movement In Warsaw / authors of the guide Helena Boczek, Maria Rutkiewicz. – [Warszawa] : Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego, 1973. – [14] k. : il. ; 22 cm.

81. Boczek Helena, Rutkiewicz Maria

X Pawilon Cytadeli Warszawskiej–Oddział Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjneg /

oprac. informatora [wystawy] Helena Boczek, Maria Rutkiewicz. – Warszawa : Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego, 1977. – [16] k. : il. ; 22 cm.

82. Feliks Dzierżyński 1877-1977 : życie i działalność : wystawa czasowa, wrzesień 1977 – marzec 1978 / [oprac. katalogu Ewa Dobrowolska] ; Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej–Oddział Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego. – Warszawa : Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego, 1977. – [36] s. ; il. ; 19x19 cm.

83. Kalabiński Stanisław

[Rok] 1905 : [informator wystawy] / oprac. tekstu Stanisław Kalabiński, oprac. graf. Czesław Wielhorski, wstęp Helena Wiórkiewicz ; Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego, Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej. – Warszawa : Krajowa Agencja Wydawnicza RSW „Prasa- Książka-Ruch, [1975]. – [36] s. : il. ; 19x19 cm.

84. Kołodziejczyk Arkadiusz, Wągradzki Jerzy

Drogi do Niepodległej : w 80 rocznicę odzyskania niepodległości : informator o wystawie / Arkadiusz Kołodziejczyk, Jerzy Wągradzki, wstęp Janusz Gmitruk, Andrzej Stawarz ; Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej, Muzeum Historii Ludowego Wojska Polskiego. – Warszawa : Muzeum Niepodległości w Warszawie ; Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 1998. – 59, [1] s. : il. ; 21x23 cm.

85. Król Stefan, Rassalski Stefan

X Pawilon / oprac. kat. Stefan Król, Stefan Rassalski. – Warszawa : Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego, [1965]. – [64] s. : il. ; 24 cm.

86. Malarstwo

Malarstwo Aleksandra Sochaczewskiego 1843-1923 : wystawa / oprac. Helena Boczek, projekt graf. Stanisław Żakowski ; Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej–Oddział Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego. – [Warszawa : Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego, 1988].- [5] s., [3] k. tabl. złoż. ; 21 cm.

87. Museum

Museum of the tenth Pavilion of the Warsaw Citadel : [informator] / text Jerzy Wągradzki, phot. Tadeusz Stani. – Warsaw : Museum of Independence, 2011. – 15 s. ; 21 cm.

88. Muzeum

Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej : [informator] / tekst Jerzy Wągradzki, fot. Tadeusz Stani. – Warszawa : Muzeum Niepodległości, 2009. – 15 s. ; 21 cm.

89. Muzeum

Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej : informator = The tenth Pavilion of the Warsaw Citadel / red. Andrzej Stawarz, tekst Jerzy Wągradzki. – Warszawa : Muzeum Niepodległości, 1998. – 14 s. ; 24 cm. – Tekst równol. pol. i ang.

90. Oni walczyli

Oni walczyli : Rzeźba ludowa z cyklu : Wielcy Polacy, ich życie i dzieła : wystawa : styczeń -maj-1977 r. / [oprac. katalogu Ewa Dobrowolska, wstęp Helena Boczek, Aleksander Błachowski] ; Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej–Oddział Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego w Warszawie. – Warszawa : [Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego], 1977. – [20] s. : il. ; 18x17 cm.

91. Pamięci

Pamięci rewolucjonistów w stulecie polskiego ruchu rewolucyjnego 1882-1982 : katalog wystawy w Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej / [pod red. Barbary Sobolowej, oprac. Julia Godlewska i in.] ; Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego w Warszawie, Archiwum Akt Dawnych w Warszawie. – Warszawa : Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego ; Warszawa : Archiwum Główne Akt Dawnych, 1982. – 153 s. : faks. ; 20 cm. – Indeks

92. Patriotyczna

Patriotyczna i rewolucyjna sztuka w Muzeum X Pawilonu / [wstęp Helena Boczek, Barbara Pokorska, oprac. not biogr. Halina Hryńczuk, Alicja Żendara] ; Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej–Oddział Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego. – Warszawa. [Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego], 1972.–62, [2] s. : il. ; 24 cm.

93. Polscy

Polscy zesłańcy po 1863 r. jako badacze Syberii / tekst informatora Maria Magdalena Kosko. – Warszawa : Muzeum Historii Polskich Ruchów Niepodległościowych i Społecznych, [1991]. – [5] k. luzem w obwol. : portr. ; 21 cm. – Na str. wewnętrznych obwoluty : tekst i mapa ze szlakiem wędrówek polskich badaczy po Syberii w XIX w.

94. Powstanie

Powstanie styczniowe : Wielki Proletariat : wystawa : Muzeum w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej / oprac. naukowe Stefan Król, Tadeusz Przyk, Helena Wiórkiewicz ; Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego. – [Warszawa : Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego, 1963]. – [24] s. : il. ; 19x20 cm. – Tyt. na okł. : X Pawilon

95. Rewolucja

Rewolucja 1905-1907 w sztuce : wystawa ze zbiorów Centralnego Muzeum Rewolucji ZSRR w Moskwie : maj-wrzesień 1979–Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej / [oprac. katalogu Centralne Muzeum Rewolucji ZSRR w Moskwie, tł. pol. Zofia Jezierska. – Warszawa : Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego, 1979. – 18, [2] s. : il. ; 19x19 cm.

96. W stulecie

W stulecie Komuny Paryskiej 1871 r. : katalog wystawy / oprac. katalogu Barbara Groniowska, Maria Chmielowiec, Halina Suchojad ; Oddział MHPRR – Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej. – Warszawa : Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego w Warszawie, 1971. – 80 s. : il. ; 24x8,5 cm.

97. Warszawa

Warszawa w powstaniu listopadowym : w 165 rocznicę bitwy o Olszynkę Grochowską / oprac. tekstu Jerzy Skowronek, Zofia Strzyżewska, Jerzy Wągrodzki ; Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej–Oddział Muzeum Niepodległości. – Warszawa : Muzeum Niepodległości, 1996. – 19, [1] s. : il.

98. Wielki

Wielki Proletariat 1882-1886 : w 90-tą rocznicę powstania [katalog wystawy] / tekst Teresa Monasterska ; Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego w Warszawie, Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej. – [Warszawa] : Wydawnictwo Artystyczno-Graficzne, 1983. – [8] k. : il. ; 10 cm.

99. Więźniowie

Więźniowie X Pawilonu w latach 1834-1925 : katalog stałej ekspozycji / [oprac. Helena Boczek i in.] ; Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej. – Warszawa : Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego, 1975. – 207, [1] s. ; 26 cm.

100. Wystawa

Wystawa pokonkursowa prac plastycznych dzieci na temat „X Pawilon Cytadeli Warszawskiej w oczach dziecka” / [wstęp Jerzy Majka, oprac. graf. katalogu Danuta Cesarska]. – [Warszawa] Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego, [1974]. – [18] s. : il. ; 19 cm.

CZĘŚĆ TRZECIA

CYTADELA DLA EDUKACJI I INTEGRACJI

NIEPEŁNOSPRAWNY ODBIORCA I TWÓRCA KULTURY

STRESZCZENIE

Muzea jako instytucje programowo zajmujące się ochroną dziedzictwa kulturowego najczęściej mieszczą się w obiektach zabytkowych, które nie były projektowane z uwzględnieniem problemów osób niepełnosprawnych. Dokonujące się współcześnie przemiany kulturowe kierują wrażliwość społeczną w stronę poszukiwania rozwiązań. Szansą są fundusze unijne, wśród których jedną z polityk horyzontalnych jest zapobieganie wykluczeniu osób niepełnosprawnych. Przykładem dobrej praktyki jest realizowany przez Muzeum Niepodległości projekt unijny. W przedsięwzięciu uwzględniono wykonanie windy oraz mediatyzację wystaw stałych, co ułatwi skierowanie oferty programowej muzeum do osób niepełnosprawnych. Będzie to przełomowe zdarzenie w ponad 180-letnim okresie funkcjonowania obiektu.

Problematyką pracy z osobami niepełnosprawnymi zajmuje się od początku XX wieku pedagogika specjalna. Rozwój tej dyscypliny w Polsce zbiegł się z odzyskaniem przez nasz kraj niepodległości. Wielką rolę odegrała jej kreatorka Maria Grzegorzewska, której słynna maksyma: „Nie ma kaleki, jest człowiek” stała się wytyczną dla społecznego postrzegania niepełnosprawności. Dziedzina ta stale ewoluuje. Wśród osób o specjalnych potrzebach edukacyjnych pojawił się uczeń zdolny. Kultura jest dyscypliną niejako stworzoną dla osób niepełnosprawnych. Twierdzenie to opiera się na wiedzy o zakresie kultury, jej interdyscyplinarnym charakterze i formach ekspresji. Konstytutywną cechą egzystencji kultury jest przełamywanie istniejących barier, co w konsekwencji staje się narzędziem przeciwdziałania segregacji społecznej.

1. WSTĘP

Fundusze unijne inwestowane w kulturę wnoszą nową jakość do sfery życia publicznego. Ich interwencję w „budowanie” kultury można rozpatrywać na wielu poziomach. Najbardziej oczywistym jest wymiar inwestycyjny, kiedy widzimy, jakim przeobrażeniom ulegają zabytkowe obiekty architektoniczne: pałace i dwory, a także ich otoczenie, poprzemysłowe obiekty, zabytkowe budynki więzienne takie jak X i XI Pawilon Cytadeli Warszawskiej. Przykładem dobrej praktyki

jest projekt unijny realizowany przez Muzeum Niepodległości w Warszawie w latach 2013-2014 pt. „Kompleksowa poprawa oferty kulturalnej i wzrost dostępności do kultury obiektów Muzeum Niepodległości w Warszawie poprzez rewitalizację i modernizację oddziału – Cytadeli Warszawskiej – w szczególności X Pawilonu, XI Pawilonu, Bramy Bielańskiej i dziedzińca”.

Ważnym wymiarem realizacji projektu finansowanego ze środków unijnych w dziedzinie kultury jest promocja przedsięwzięcia, a poprzez to dokonania samej kultury. Cenne są także: podjęcie dyskursu o kulturze w związku z organizacją konferencji, wydanie publikacji, na którą składa się szereg referatów wygłoszonych podczas tejże konferencji. Najbardziej jednak wrażliwym efektem realizacji projektu będzie zmiana jakościowa w dostępie do oferty kulturalnej Muzeum Niepodległości w Warszawie dla osób niepełnosprawnych. Niniejszy referat jest próbą zainspirowania środowiska muzealników problematyką niepełnosprawnych odbiorców i twórców kultury.

2. POJĘCIE KULTURY, RÓŻNE DEFINICJE

Kultura jest dziedziną niezbędną w rozwoju człowieka. Bez tej wiedzy nie sposób zrozumieć współczesnego świata. Jej zakres jest tak szeroki, że trzeba ją rozpatrywać jako zjawisko interdyscyplinarne, gdyż skupia w sobie wiedzę różnych nauk i można pokusić się o twierdzenie, że jej złożoność stanowi podstawę do uznania współczesnej kultury za megadyscyplinę. Zamknięcie pojęcia „kultura” w krótkiej definicji jest więc zadaniem niewykonalnym. Mnogość zagadnień, które są częścią kultury sprawia, że próba ta najczęściej kończy się wydaniem nowej publikacji.

Pojęcie „kultura” doczekało się wielu znaczeń na gruncie różnych dyscyplin naukowych i w ramach różnych kontekstów¹.

Pierwsza z przytoczonych definicji podkreśla znaczenia kontekstów kultury. Termin „kontekst” należy rozumieć jako otoczenie, strukturę, atmosferę i okoliczności towarzyszące kulturze. Bez zrozumienia kontekstu nie można w pełni zrozumieć kultury, gdyż kontekst to rzeczywistość i pogłębiona wiedza na jej temat.

Antropologowie kulturowi (...), uznają kulturę za tzw. gęsty opis i określają tym mianem wszystkie aspekty życia danej społeczności: wartości, praktyki, symbole, instytucje oraz relacje międzyludzkie występujące w jej ramach².

Ta definicja jednak nie wyczerpuje całokształtu pojęcia. Często słowo „kultura” jest zamiennie używane ze słowem „cywilizacja”. Tymczasem tego rodzaju próby w istocie rzeczy wkraczają na grunt trwającego od dawna konfliktu. Cywilizacja opiera się na pragmatyzmie, nowoczesności i dążeniu do stałego postępu. Kultura sięga przeszłości, tradycji, tożsamości i zmysłowości.

Człowiek powinien znać i cenić kulturę swojego narodu. Winien także szanować kultury innych

¹ L. E. Huntington, S.P. Harrison (red.), *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństw*, Poznań 2003, s. 13.

² *Ibidem*, s. 14.

nacji. Kultury mniejszości narodowych, etnicznych oraz kultury plemienne mają nie mniejsze znaczenie dla ich uczestników, niż narodowe. W obszarze każdej z nich stale dokonuje się ewolucja kulturowa za przyczyną określonego kontekstu społeczno-politycznego. Jej tempo nie jest nadmiernie dynamiczne, ale niesie ze sobą nieuchronność relatywizacji wartości. Ewolucja kulturowa trwa na styku kultur, ale także i wtedy gdy poszczególne kultury przenikają się nawzajem. W takiej sytuacji relatywizacja wartości jest niebezpieczeństwem dla odrębności poszczególnych kultur, ale i ich bogactwem zarazem. Międzykulturowa transmisja wartości trwa.

Sam fakt istnienia kultury stał się wartością, a wynoszenie jednej kultury ponad inne miało tyle sensu, co twierdzenie, że gramatyka języka katalońskiego przewyższa gramatykę arabską³.

Pojawiły się więc poglądy o hybrydyzacji kultury, jej heterogeniczności oraz braku istnienia kultury czystej. Kultura bywa rozumiana także jako styl życia. Takie spojrzenie na kulturę ogranicza jej naturalną przestrzeń do działalności intelektualnej. Kultura jako sztuka z kolei stawia na siłę wyobraźni i twórczego myślenia. Przemiany historyczne determinują społeczne oczekiwania wobec kultury.

Gdy kultura staje się równoznaczna z wykształceniem i tworzeniem sztuki, działalnością typową dla garstki mężczyzn i kobiet, jej idea staje się zarówno bardziej intensywna, jak i uboższa⁴.

Historia kultury to opowieść o tym, jak ta megadyscyplina nie uniosła ciężaru ludzkich oczekiwań i nie sprostала narzucanej jej roli boga. Znaczący kultury widzą w niej narzędzia rozwoju gospodarczego i demokratyzacji życia społecznego. Podkreślają jej globalny zasięg i społeczne znaczenie. Uznając kulturę za podstawę rozwoju, jej brak rozumieją jako przeszkodę na drodze do prosperity.

Rosnąca liczba naukowców, dziennikarzy, polityków i specjalistów od rozwoju gospodarczego dostrzega rolę wartości i postaw przejawiających się w obrębie danej kultury jako czynników ułatwiających bądź utrudniających postęp cywilizacyjny⁵.

O kulturze świadczą formy zachowań ludzkich i ich postawy zmieniające się o wiele szybciej, niż wartości. Obserwujemy ich unifikację poprzez synergię stylów bycia. Przedstawiciele różnych dyscyplin zauważają także wewnętrzne sprzeczności kultury, tj.: abstrakt i konkret, z których jedna potrafi rozwinąć się kosztem drugiej.

Kultura może także przetrwać, unieważniając wszystkie tego typu abstrakcje i ulegając konkretyzacji jako kultura Bawarii, Microsoftu, czy Buszmenów⁶.

Przeciwieństwa kultury tylko podkreślają jej rolę w rozwoju społeczno-kulturowym, np. dobre wychowanie będące przeciwieństwem barbarzyństwa.

³ T. Eagleton, *Po co nam kultura?*, Warszawa 2012, s. 24.

⁴ *Ibidem*, s. 27.

⁵ L. E. Huntington, S.P. Harrison (red.), *op.cit.*, s. 23.

⁶ T. Eagleton, *op.cit.*, s. 38.

3. HISTORYCZNIE UWARUNKOWANE POSTRZEGANIE NIEPEŁNOSPRAWNOŚCI

Kultura jest bytem podlegającym wpływom zewnętrznym, tj.: polityka, historia, geografia itp. Istnieje w relacji z innymi bytami (instytucjami, organizacjami, osobami). Ważną cechą egzystencji kultury jest przełamywanie barier istniejących naturalnie i samorodnie, co w konsekwencji staje się narzędziem przeciwdziałania segregacji społecznej. W tak sprecyzowanym kontekście prowadzą swoją działalność instytucje. „Kultura jest matką, a instytucje jej dziećmi”⁷. Działalność instytucji kultury takich jak muzea to określony konkretny. Do zadań muzeów należą: ochrona dziedzictwa kulturowego poprzez gromadzenie zbiorów, ich promocja i prezentacja dzięki wystawom i publikacjom, działalność naukowa i edukacyjna. Muzea jako instytucje kultury najczęściej mieszczą się w obiektach zabytkowych. W obszarze swojej misji muzea odnoszą się do historii związanej z danym miejscem i czasem. Ich historyczny charakter ma negatywny wpływ na dostępność muzeów dla osób niepełnosprawnych. Dzieje się tak za przyczyną tego, że aż do XX wieku prawa osób niepełnosprawnych były niezauważane. Niepełnosprawność skazywała człowieka nią obciążonego na życie na marginesie społeczeństwa, w ubóstwie. Bardzo często mylono osoby niepełnosprawnie umysłowo z osobami, które mieściły się w granicach normy intelektualnej, ale z powodu głuchoty, ślepoty ich możliwości komunikowania się z otoczeniem były ograniczone, co w konsekwencji pogłębiało ich alienację społeczną. Zanim powstał język migowy, który udowodnił, że osoby głucho-nieme mogą „rozmawiać”, niepełnosprawność była życiem w świecie cizy i wyobcowaniu. Upośledzone fizycznie dziecko bywało dla rodziny skrzętnie skrywaną tajemnicą, „karą za popełnione grzechy ojców”. O osobie niepełnosprawnej mówiono wówczas chroma, kaleka. Do czasu, kiedy rozpoznano rodzaje niepełnosprawności i rozpoczęto tworzenie placówek specjalnych ukierunkowanych na pracę z osobami obciążonymi poszczególnymi dysfunkcjami i do czasu, kiedy powstała pedagogika specjalna – nauka, do zadań której należy kształcenie, opieka, terapia i wychowanie – los osób odbiegających od uznanej normy społecznej był bardzo trudny.

Historia Cytadeli Warszawskiej sięga XIX wieku. Był to dla Polaków czas zaborów i powstań narodowych. Wiek XX przyniósł dwie wojny światowe. Konflikty militarne dodatkowo przyczyniały się do tworzenia rzesz inwalidów, ofiar walki. Przykładem takiej osoby jest leśnik, powstaniec styczniowy, inwalida wojenny, więzień Cytadeli Warszawskiej, poeta i malarz w jednej osobie - Ludomir Benedyktowicz (1844-1926). Okaleczony w powstaniu styczniowym, gdzie w wyniku odniesionych w potyczce z Kozakami obrażeń utracił prawą dłoń i lewą rękę, malował obrazy korzystając z protez. W zbiorach Muzeum Niepodległości są w/w protezy oraz obraz jego autorstwa *Podjazd powstańców* (1872) prezentowany poniżej. Weterani walk nie zawsze mogli liczyć na opiekę ze strony swojej Ojczyzny, o wolność której walczyli. Podobnego losu doświadczył Ludomir Benedyktowicz⁸. Poniżej prezentowany jest także obraz przedstawiający samego Ludomira Benedyktowicza pozbawionego dłoni, w mundurze powstańca styczniowego z krzyżem Virtutti Militari na piersi.

⁷ L. E. Huntington, S.P. Harrison (red.), *op. cit.*, s. 33.

⁸ O Benedyktowiczu szerzej zob. J. Frankowski, *L. Benedyktowicz (1844-1926). Artysta niezłomny*, [w:] *Z twórczości Ludomira Benedyktowicza artysty, leśnika*. Katalog wystawy, Ośrodek Kultury Leśnej, Gołuchów 2011; T. A. Pruszek, *Polski barbizończyk. Losy i dzieło Ludomira Benedyktowicza*, Warszawa 2013, T. Skoczek (wprowadzenie i redakcja albumu), *Powstanie Styczniowe* w serii „Polskie Powstania Narodowe”, Muzeum Niepodległości, Warszawa 2013.

1. Ludomir Benedyktowicz, *Podjazd powstańców*

2. Proteza Ludomira Benedyktowicza

4. WIEK XX I JEGO DOKONANIA NA RZECZ OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH

Dopiero wiek XX zaczął tę sytuację zmieniać. W Polsce przemiany społeczne w postrzeganiu potrzeb i sytuacji osób niepełnosprawnych rozpoczęły się wraz z odzyskaniem przez kraj niepodległości. Wybitną postacią w tej dziedzinie była Maria Grzegorzewska, która na przełomie 1919/1920 r. powołała w Warszawie za zgodą Ministerstwa Zdrowia Publicznego prekursorski kurs dla nauczycieli dzieci upośledzonych umysłowo. To był początek, który stanowił podwaliny pedagogiki specjalnej. Słynna maksyma Marii Grzegorzewskiej: „Nie ma kaleki, jest człowiek” wyznaczyła raz na zawsze postrzeganie tej grupy społecznej. Już w roku 1922 utworzono Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej. Wśród wielu wybitnych pedagogów tego czasu należy wymienić także Janusza Korczaka. Dziedzina ta okazała się być wymagająca. Potrzeby osób niepełnosprawnych i ich rodzin przerosły oczekiwania jej kreatorów. Okres międzywojenny obfitował w wiele nowatorskich koncepcji pomocy osobom niepełnosprawnym, ale w rzeczywistości zaspokajano tylko 12% potrzeb. Do wybuchu

3. Wanda Kolinek, *Portret Ludomira Benedyktowicza*

II wojny światowej udało się Marii Grzegorzewskiej sformułować jeszcze cele i zadania pedagogiki specjalnej. Podczas II wojny światowej wdrażanie w życie przez hitlerowców ideologii nazizmu propagującej pogardę i nienawiść także do osób niepełnosprawnych było przyczyną ich eksterminacji. Po wojnie problematyka kształcenia osób specjalnej troski ponownie stała się ważna dla teoretyków i praktyków tej dyscypliny. Przełomowym okazał się rok 1970, gdyż reaktywowany po wojnie Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej został przemianowany w wyższą szkołę zawodową. Na wielu polskich uniwersytetach tworzone kierunki kształcące pedagogów specjalnych. Począwszy od lat 70. XX wieku rozpoczął się trwający do dziś dyskurs na rzecz osób z niepełnosprawnościami poparty badaniami, zmianami prawnymi, medycznymi, społecznymi i kulturowymi.

Najważniejszy akt polskiego prawa – Konstytucja RP z kwietnia 1997 r., w art. 32 gwarantuje swoim obywatelom równość wobec prawa i zakazuje dyskryminacji. Zaś w art. 69 odnosi się bezpośrednio do osób niepełnosprawnych następująco: „Osobom niepełnosprawnym władze publiczne udzielają, zgodnie z ustawą, pomocy w zabezpieczeniu egzystencji, przysposobieniu do pracy oraz komunikacji społecznej”. Powstające kolejno akty prawa krajowego uwzględniają problematykę osób niepełnosprawnych. Wspomnieć należy Kartę Praw Osób Niepełnosprawnych przyjętą w 1997 r. przez Sejm RP, w której jest mowa o polityce kraju w stosunku do osób niepełnosprawnych. Podkreślić trzeba, że od początku transformacji ustrojowej, czyli od 1989 r. systematycznie wzrasta rozumienie i zaangażowanie w sprawy osób niepełnosprawnych.

Szczególną troską osoby z dysfunkcjami są darzone przez prawodawstwo Unii Europejskiej oraz inne organizacje międzynarodowe. Stąd też podejmowanie działań dla dobra osób niepełnosprawnych w ramach tzw. polityk horyzontalnych jest obowiązujące i pojawia się zarówno w dokumentach strategicznych, jak i programowych funduszy unijnych.

Regionalny Program Operacyjny Województwa Mazowieckiego 2007-2013 podkreślając politykę równych szans stanowi: „Zgodnie z artykułem 16 Rozporządzenia Rady (WE) nr 1083/2006 z dnia 11 lipca 2006 r. wszystkie działania w ramach RPO WM będą odbywały się z poszanowaniem zasady równości szans i zapobiegania dyskryminacji mniejszości oraz osób niepełnosprawnych zarówno na poziomie Programu, jak również na poziomie realizacji projektów”⁹.

Europejskie Forum Niepełnosprawności obradujące w 1994 r. sformułowało następującą definicję niepełnosprawności:

Osobą niepełnosprawną jest jednostka w pełni swych praw, znajdująca się w sytuacji upośledzającej ją na skutek barier środowiskowych, ekonomicznych i społecznych, których z powodu występujących u niej uszkodzeń nie może przezwyciężyć w taki sposób, jak inni ludzie¹⁰.

Coraz szerzej podkreśla się podmiotowość osoby niepełnosprawnej. „W nowych koncepcjach opieki, rehabilitacji czy kształcenia i wychowania osób obciążonych biologicznie i/ lub środowiskowo dostrzec można wyraźną obecność pierwiastka humanizmu podkreślającego prawo każdej, nawet najgłębiej upośledzonej jednostki do doświadczania swojej podmiotowości”¹¹.

5. NOWE TRENDY W POSTRZEGANIU NIEPEŁNOSPRAWNOŚCI

Wydawać by się mogło, że ta problematyka powinna być już uznana za zbadaną, zdefiniowaną, a przyjęte rozwiązania ostatecznie wdrożone. Tymczasem stale wymyka się ostatecznej formule, ponieważ przybywa nowych dysfunkcji i wiedzy na ich temat. Wśród subdyscyplin pedagogiki specjalnej pracujących z: osobami z zaburzeniami mowy, upośledzeniem umysłowym, mikrouszkodzeniami rozwojowymi, np. dysleksja, dysgrafia, zespół ADHD, osobami niedostosowanymi społecznie, przewlekle chorymi, z zaburzeniami słuchu, niewidomymi pojawia się pedagogika wybitnie zdolnych. Osoby o specjalnych potrzebach edukacyjnych to zarówno osoby niepełnosprawne, jak i szczególnie uzdolnione.

Ponadto dotychczasowy podmiot oddziaływań pedagogiki specjalnej stał się obiektem nowego kierunku w nauce Studiów nad Niepełnosprawnością (*Disability Studies*). Wiek XXI przyniósł rozumienie niepełnosprawności w wymiarze społecznym, kulturowym i politycznym.

„(...) oznacza to, że niepełnosprawność przestała być zjawiskiem, które można analizować jednopłaszczyznowo i tylko z punktu widzenia pedagogiki specjalnej. Zjawisko to należy rozpatrywać
.....

⁹ <http://rpo.mazovia.eu/g2/oryginal/pdf> (dostęp:30.04.2014).

¹⁰ T. Gałkowski, *Wokół definicji pojęcia „osoba niepełnosprawna” – doświadczenia europejskie*, „Problemy Rehabilitacji Społecznej i Zawodowej”, 1997, nr 3.

¹¹ *Pedagogika specjalna. Różne poszukiwania-wspólna misja*, red. M. Bielska-Lach, Warszawa 2009, s. 163.

znacznie szerzej na wielu płaszczyznach i poziomach w ujęciu interdyscyplinarnym¹².

Małgorzata Malec z Uniwersytetu Wrocławskiego w interesującym artykule *Modele niepełnosprawności (medyczny, społeczny, kulturowy) a studia nad niepełnosprawnością (disability studies)* dowodzi bazując na poglądach C. Barnes'a, G. Mercer'a i G. Shakespeare'a, że mija czas skupienia uwagi na modelu medycznym, gdyż bardziej istotne są społeczne i kulturowe modele postrzegania niepełnosprawności.

Rozumienie niepełnosprawności w medycznym modelu skoncentrowane było na cielesnej „nie-normalności”, zaburzeniu lub deficycie oraz na sposobie, jak można usprawnić, naprawić czy też skompensować występujące ograniczenia¹³. Model ten uwzględniał tylko fizyczny i psychiczny aspekt społecznego funkcjonowania osób niepełnosprawnych zmierzający do dostosowania ich do norm i zachowań społecznie akceptowanych, narzuconych przez pełnosprawnych.

W świecie, w którym żyjemy, dominuje przeświadczenie, że obecność osób niepełnosprawnych stanowi problem, co jest rezultatem utrzymującej się hegemonii medycznego dyskursu niepełnosprawności¹⁴.

Wobec powyższego pojawia się pogląd, że medyczny model niepełnosprawności powinien być zastąpiony spojrzeniem społeczno-kulturowym. Model społeczny pokazuje niepełnosprawność w szerokim kontekście, wskazuje na czynniki materialne jako te odpowiedzialne za edukację, zatrudnienie, dostęp do dóbr kultury, status rodziny.

Model społeczny niepełnosprawności oferuje paradygmat lub konceptualny kształt rozumienia niepełnosprawności, w którym to fizyczne, zmysłowe, umysłowe uszkodzenie nie stygmatyzuje, nie „etykietuje” danej jednostki jako osoby niepełnosprawnej, ale raczej niepełnosprawność wynika z ułomności społeczeństwa dążącego do pełnosprawności, pełnego zdrowia jako normy¹⁵.

Takie postrzeganie społecznego modelu funkcjonowania niepełnosprawnej jednostki w społeczeństwie dowodzi jej społecznego wykluczenia. Oczekiwania społeczne wobec osób niepełnosprawnych stają się więc narzędziem nacisku wywieranego w imię anachronicznych, ale ugruntowanych w społeczeństwie stereotypów. „Niepełnosprawność jest społecznie konstruowana i interpretowana przez normy kulturowe i praktyki społeczne¹⁶”. Wobec czego za sposób widzenia niepełnosprawności odpowiada podmiot zbiorowy, czyli społeczeństwo, które nie jest jeszcze gotowe, aby podjąć dyskusję tego rodzaju. W konsekwencji nie rozwiązuje się ważkiego społecznie problemu, a prowadzi do eskalacji poczucia niepełnosprawności przez jednostkę oraz jej opiekunów.

¹² M. Sekułowicz (red.), *Wybrane problemy pedagogiki specjalnej. Teoria-Diagnoza-Terapia*, Wrocław 2006, s. 73.

¹³ *Ibidem*, s. 72.

¹⁴ *Ibidem*, s. 73.

¹⁵ *Ibidem*, s. 73.

¹⁶ *Ibidem*, s. 73.

6. TWÓRCA I ODBIORCA KULTURY

Niepełnosprawność w wymiarze kulturowym jest uwarunkowana wybranymi aspektami kultury, tj.: płeć, język, przestrzeń, miejsce i normy wywierającymi wpływ na tożsamość osoby niepełnosprawnej. Kultura jest tą dziedziną, która dysponuje wszelkimi atrybutami, aby nadać sens życiu osoby niepełnosprawnej. Język sztuki potrafi być uniwersalny i transgraniczny. Kultura ze swej natury pokonuje granice, bariery i ograniczenia, jest więc przeciwieństwem segregacji. Wiele osób, o których mówimy „niepełnosprawni” z powodu występującej dysfunkcji np. słuchu, wzroku, mowy, albo obniżonej normie intelektualnej sięga po środki wyrazu, jakie daje im sztuka.

W Muzeum Niepodległości miała miejsce wystawa prac osób upośledzonych umysłowo w stopniu głębokim „Sztuka radości”. Wystawa rysunków i wyrobów ceramicznych była prezentowana w okresie od 3 grudnia 2013 do 30 kwietnia 2014. Dzień jej wernisażu – 3 grudnia – został wybrany świadomie, gdyż wypada w nim Międzynarodowy Dzień Osób Niepełnosprawnych i Ich Opiekunów, w obchodach którego muzeum uczestniczyło po raz trzeci. Prace były wykonane przez podopiecznych ośrodka terapeutyczno-rehabilitacyjnego Stowarzyszenia Rodzin i Przyjaciół Osób Głęboko Upośledzonych „Maja”. Fenomen prac zgromadzonych na ekspozycji udowodnił, że twórczość artystyczna jest tym obszarem, gdzie niepełnosprawność nie ma tak wielkiego znaczenia. Dzieła wykonane przez osoby o obniżonej normie intelektualnej mogą konkurować z dziełami pełnosprawnych artystów. Przesłaniem wystawy była podróż do świata wyobraźni i ukrytych znaczeń, w którą odbiorców zaprosili twórcy o określonej normie intelektualnej. Podobnie można ocenić grę niesprawnych mentalnie aktorów występujących w muzeum jako „Teatr Klamra”. Werbalna i pozawerbalna ekspresja artystów zachwycała publiczność. Na tej podstawie można sformułować pogląd, że twórczość artystyczna może kompensować rzeczywistość. Zaś osoby niepełnosprawne są w rzeczywistości nie w pełni sprawnymi twórcami lub odbiorcami kultury, jak każdy z nas.

Dbając o dostępność obiektu muzealnego dla osób z ograniczoną możliwością poruszania się i komunikacji nie możemy też zapomnieć o potrzebach osób w pełni sprawnych. Dlatego tak ważne jest projektowanie uniwersalne uwzględniające od samego początku potrzeby różnych grup odbiorców. Muzeum dostępne dla wszystkich to muzeum, w którym uwzględniono potrzeby wszystkich osób¹⁷.

Należy jeszcze rozumieć, że nie można mówić o pełnym uczestnictwie w kulturze, lecz o uczestnictwie w jej wybranym fragmencie. Stan ten warunkują: określone uzdolnienia, predyspozycje, zdrowie (samopoczucie), wiedza, zainteresowania, dostępność do dóbr kultury, wiek, wykształcenie, intelekt, potrzeby. Bardziej przystające do rzeczywistości wydaje się świadome uczestnictwo w życiu kulturalnym, które samo w sobie jest sztuką.

Wszyscy zatem jesteśmy artystami życia – świadomie lub nieświadomie, dobrowolnie lub z konieczności, czy tego chcemy, czy nie. Być artystą oznacza nadawać formę i kształt temu, co bezkształtne i bezforemne¹⁸.

Kultura jest przestrzenią otwartą dla każdego.

¹⁷ <http://www.nimoz.pl/wydawnictwa/wydawnictwa-nimoz>, s. 9 (dostęp 8.04.2014).

¹⁸ Z. Bauman, *Sztuka życia*, Kraków 2009, s. 218.

7. TOŻSAMOŚĆ MIEJSCA I CZASU

Jesteśmy częścią zmieniającej się historii.

W tym kontekście podstawowy okazuje się problem konstytucji świadomości czasu i historyczności świadomości, problem relacji między czasem indywidualnym a czasem historycznym, a także relacji między czasem historycznym i obiektywnym czasem przyrody¹⁹.

Wiodące znaczenie ma tu ochrona dziedzictwa kulturowego, które oparło się erozji czasu i przetrwało aż do nowoczesności, jako zabytek-świadek minionych dziejów, depozyt z przeszłości. Przedmiotowy charakter zabytku jest namacalnym dowodem historii, wymagającym jednakże nowych znaczeń oraz funkcji. Ochrona zabytku dotyczy także wartości, których jest symbolem. Dlatego tak ważnym jest podejmowanie działań m.in. takich jak rewitalizacja, czy modernizacja zabytkowych obiektów i finansowanie tych prac z funduszy unijnych przyczyniając się tym samym do ochrony tożsamości dziedzictwa kulturowego. Skomunikowanie XIX-wiecznego obiektu-jakim jest Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej-dla osób niepełnosprawnych poprzez zainstalowanie windy w sensie historycznym nosi znamiona rewolucji. Obiekt pochodzi z czasów, kiedy wrażliwość społeczna na inwalidztwo nie istniała w sferze społeczno-kulturowej. W owych czasach nie planowano budynków przystosowanych dla potrzeb osób niepełnosprawnych. Obecnie stało się to możliwe dzięki realizacji projektu unijnego i poraz pierwszy od momentu budowy, obiekt będzie dostępny dla niepełnosprawnych zwiedzających. W ten oto sposób zostanie zlikwidowana najbardziej oczywista z barier, bo architektoniczna.

Mediatyzacja wystaw stałych w Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej ułatwi niepełnosprawnym odbiorcom samodzielne ich zwiedzanie. Działanie to ma ukryty, ale bardzo istotny kontekst związany z tożsamością miejsca i zastosowaniem nowoczesnych technologii. Pierwotnym przeznaczeniem budynku było więzienie. Obiekt był symbolem represji na tych, którzy nie zgadzali się z narzuconą, a więc obcą władzą. Bunt rodził konsekwencje ze strony prześladowców: przesłuchania, egzekucje, konkwizkaty majątków rodzinnych za udział w oporze przeciw władzy, zesłania na Syberię. W historii Polski X i XI Pawilon Cytadeli Warszawskiej stał się symbolem inwigilacji. W rozumieniu tradycyjnym gdzie istnieją nadzorcy nad prześladowanymi. W nowoczesnej, płynnej rzeczywistości formy inwigilacji przybrały nowy kształt, któremu stale jesteśmy poddawani.

Istnieje oczywiście pewna ciągłość między dawnymi a obecnymi formami inwigilacji. Jedne i drugie służą dystrybucji szans, możliwości, nagród i przywilejów. Zasady panoptyczne miały zachować hierarchię i podziały klasowe w domach, szkołach, fabrykach i więzieniach²⁰.

W panoptycznej rzeczywistości charakterystycznej dla czasów przednowoczesnych prześladowcy wiedzieli wszystko o swoich ofiarach poprzez stały nadzór i kontrolę. W czasach nowoczesności przykładem płynnej inwigilacji może się okazać zastosowanie technologii w mediatyzacji wystaw. Skanowanie kodów kreskowych lub QR sprowadza każdego odbiorcę dóbr kultury do postaci hiperlinku w stale tworzonej bazie danych. Muzeum Niepodległości opracowując projekt mediatyzacji

¹⁹ K. Gutowska (red.), *Dziedzictwo kulturowe-konteksty odpowiedzialności*, Warszawa 2003, s. 7.

²⁰ Z. Bauman, B. Lyon, *Płynna inwigilacja rozmowy*, Kraków 2013, s. 26.

wystaw stałych miało na względzie ochronę prywatności zwiedzających. Realizacja projektu tworzy możliwość wzbogacenia oferty programowej muzeum. Przyczynią się do tego prace modernizacyjne sali multimedialnej w Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej, a także opracowanie nowego programu edukacyjnego.

ZAKOŃCZENIE

„Niepełnosprawność nie jest kategorią dostrzeganą w pracy muzealnika jako zadanie pierwszoplanowe”²¹. Dzieje się tak za przyczyną braków kadrowych wśród pracowników muzeów, gdzie najczęściej zatrudniani są historycy, a nie pedagodzy specjaliści. Brak wiedzy specjalistycznej i doświadczenia w tej dziedzinie doprowadziły do tego, że zlikwidowanie jednej z barier architektonicznych i udostępnienie muzeum osobom niepełnosprawnym ruchowo, odbywa się 180 lat po wybudowaniu obiektu. Rewitalizacja i modernizacja budynku użyteczności publicznej może stanowić nowe otwarcie na nieobecne dotychczas w nim grupy społeczne. Muzealnikom pozostaje więc przygotowanie się do nowej roli poprzez kształcenie dodatkowych umiejętności pracy z osobami o zróżnicowanych potrzebach edukacyjnych.

BIBLIOGRAFIA

1. Baldwin E., Longhurst B., McCracken S., Ogborn M., Smith G., *Wstęp do kulturoznawstwa*, Poznań 2004.
2. Bauman Z., Lyon B., *Płynna inwigilacja rozmowy*, Kraków 2013.
3. Bauman Z., *Sztuka życia*, Kraków 2009.
4. Bielska-Łach M. (red.), *Pedagogika specjalna. Różne poszukiwania-wspólna misja*, Warszawa 2009.
5. Eagleton T., *Po co nam kultura?*, Warszawa 2012, s. 38.
6. Gajda J., *Wartości w życiu i edukacji człowieka*, Toruń 2013.
7. Gałkowski T., *Wokół definicji pojęcia „osoba niepełnosprawna”- doświadczenia europejskie, Problemy Rehabilitacji Społecznej i Zawodowej*, 1997, nr 3.
8. Golka M., *Socjologia kultury*, Warszawa 2013.
9. Gutowska K. (red.), *Dziedzictwo kulturowe-konteksty odpowiedzialności*, Warszawa 2003.
10. Harrison L.E., Huntington S.P. (red.), *Kultura ma znaczenie*, Kraków 2003.
11. <http://rpo.mazowia.eu/g2/oryginal/pdf> (dostęp:30.04.2014).
12. <http://www.nimoz.pl/wydawnictwa/wydawnictwa-nimoz> (dostęp 8.04.2010).
13. Jaska E., Skoczek T., *Problematyka niepełnosprawności w mediach i edukacji*, Warszawa 2013.
14. Sekułowicz M., (red.) *Wybrane problemy pedagogiki specjalnej*, Wrocław 2006.

.....
²¹ E. Jaska, T. Skoczek, *Problematyka niepełnosprawności w mediach i edukacji*, Warszawa 2013, s. 99.

DISABLED RECIPIENT AND CREATOR OF CULTURE

Summary

As institutions protecting cultural heritage in their policy, museums are mostly situated in monumental venues not designed to take problems of the disabled into consideration. Cultural changes happening nowadays direct social sensitivity towards the search for solutions. A chance is offered by the EU funds which have preventing the exclusion of the disabled as one of their horizontal policies. An EU project carried out by the Museum of Independence is an example of good practice. Building of the elevator, as well as mediatizing the permanent exhibitions, were included in the venture, which will make it easier to direct the programme offer of the museum to the disabled. This will be a crucial moment in over 180 years of the functioning history of the venue.

Since the beginning of the 20th century, special pedagogy deals with the issue of work with the disabled. The development of this discipline in Poland overlaps with the country's regaining of independence. A great role was played by its creator, Maria Grzegorzewska, whose famous motto "there is no cripple, there is a human" became a guideline for the social view on disability. This discipline is continuously evolving. There is a talented student who has risen among people with special educational needs. Culture is a discipline somehow created for the disabled. This statement is based on knowledge about the scope of culture, its interdisciplinary character and forms of expression. A constitutive feature of culture's existence is overcoming existing barriers, which as a consequence becomes an instrument to counteract social segregation.

DER BEHINDERTE EMPFÄNGER UND URHEBER DER KULTUR

Zusammenfassung

Museen als Institutionen, zu deren vorrangigen Aufgabe der Schutz des Kulturerbes gehört, befinden sich meistens in historischen Gebäuden, die ohne Rücksicht auf Belange der Menschen mit Behinderung entworfen wurden. Die kulturellen Veränderungen, die sich gegenwärtig vollziehen, richten die gesellschaftliche Wahrnehmung auf die Suche nach Lösungen aus. Eine Chance bieten die EU-Fonds, die dazu eingesetzt werden sollen dem vorzubeugen, dass Menschen mit Behinderung ausgeschlossen werden. Ein Beispiel der guten Praxis ist das durch das Unabhängigkeitsmuseum durchgeführte und aus den EU-Mitteln kofinanzierte Projekt. Dazu gehörte der Einbau eines Fahrstuhls und die Ergänzung der Dauerausstellungen um verschiedene Medien, der Zugang der Menschen mit Behinderung zum Programmangebot des Museums erleichtert wird. Es ist ein entscheidendes Ereignis in der 180 Jahre langen Geschichte des Museums.

Seit dem Beginn des 20. Jahrhunderts beschäftigt sich die Sonderpädagogik mit der Problematik der Arbeit mit den Behinderten. Die Entwicklung dieser Disziplin in Polen erfolgte zeitgleich mit der Erlangung Unabhängigkeit durch unsere Land. Eine große Rolle hat ihre Schöpferin Maria Grzegorzewska gespielt, deren bekannte Maxime: „Es gibt keinen Behinderten, es gibt einen Menschen“ zur Richtlinie der gesellschaftlichen Wahrnehmung von Behinderungen wurde. Dieses Gebiet entwickelt sich ständig. Zu der Gruppe der Personen, die einer besonderen Förderung bedür-

fen, kamen die begabten Schüler hinzu. Die Kultur ist eine Disziplin, die quasi für die Behinderten geschaffen wurde. Diese Behauptung gründet auf dem Wissen über den Umfang der Kultur, ihren interdisziplinären Charakter und die Vielfalt der Ausdrucksformen. Ein konstitutives Merkmal der Existenz Kultur ist das Durchbrechen der vorhandenen Barrieren, was in der Folge zum Mittel der Bekämpfung der gesellschaftlichen Trennung wird.

ИНВАЛИД – ПОЛУЧАТЕЛЬ И СОЗДАТЕЛЬ КУЛЬТУРЫ

Резюме

Музеи как учреждения, занимающиеся охраной культурного наследия чаще всего находятся в исторических объектах, которые не проектировались с учетом проблем инвалидов. Культурные перемены, имеющие место в настоящем, направляют общественную чувствительность в сторону поисков новых решений. Шансом являются фонды ЕС, среди которых одна из отраслей горизонтальной политики – предотвращение изоляции инвалидов. Проект Евросоюза реализуемый Музеем независимости – это пример хорошей практики. В мероприятии учитывается монтаж лифта и медиатизацию постоянных выставок, что будет способствовать направлению предложенной программы музея к инвалидам. Это будет прорывной момент в свыше 180-летней истории деятельности объекта.

Вопросами работы с инвалидами занимается с начала XX века социальная педагогика. Развитие этой научной дисциплины совпало с провозглашением нашей страной независимости. Огромную роль сыграла ее создательница Мария Гжегожевска, известна максима которой «Нет калеки, есть человек» стала руководящим принципом общественного восприятия инвалидности. Эта область все еще развивается. Среди лиц со специальными потребностями появился способный ученик. Культура – это дисциплина словно создана для инвалидов. Это утверждение основано на знаниях о диапазоне культуры, ее междисциплинарном характере и формах выражения. Конститутивная черта существования культуры – желание пробиваться сквозь существующие барьеры, что следовательно становится инструментом противодействия сегрегации в обществе.

BARIERY, MUZEUM, NIEPEŁNOSPRAWNOŚĆ¹

STRESZCZENIE

Autor przypomina debaty terminologiczne dotyczące kształtowania się definicji niepełnosprawność i adaptuje je na potrzeby rozważań o zarządzaniu instytucjami kultury. Rozważania oscylują wokół krajowych definicji. Krytycznie odnosi się do „szarej muzealnej codzienności” słabo dostrzegającej problemy niepełnosprawnych w muzeach. Placówki te na ogół dostrzegają jedną z form niepełnosprawności – ruchową – kryjąc swoją niechęć za usprawiedliwieniem związanych z zabytkową substancją siedzib muzealnych. Podane zostają bariery utrudniające harmonijną współpracę różnych środowisk: psychologiczne, organizacyjne, bariery w zakresie zarządzania instytucjami, bariery finansowe, a nawet bariery u samych niepełnosprawnych. Winą za ten zły stan świadomości obarcza też media elektroniczne.

WPROWADZENIE

Problemy niepełnosprawności rzadko absorbują uwagę muzealników. W pracy programowej nie zwraca się na ogół uwagi na udostępnienie ekspozycji niepełnosprawnym, wciąż panuje w działach oświatowych i edukacyjnych wiele stereotypów i uprzedzeń. Potocznie zauważa się niepełnosprawność ruchową i usunięcie bariery dostępu traktowane jest jako wypełnienie misji dla środowisk wykluczonych z dostępu do dóbr kultury. Placówki mające siedziby w obiektach zabytkowych usprawiedliwiają swoją bezczynność koniecznością ochrony substancji w niezmiennym stanie. Często mitologizuje się niemożność podejmowania decyzji konserwatorskich w sprawie przebudowy i usuwania barier, znajdując w przepisach uzasadnienie bezczynności. Piotr Pawłowski, prezes Stowarzyszenia Integracja, pisze:

.....
¹ Jest to tekst wystąpienia podczas konferencji zorganizowanej w Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego. Cały materiał zob. E. Jaska, T. Skoczek (redakcja naukowa), *Problematyka niepełnosprawności w mediach i edukacji*, Wydawnictwo Naukowe SGGW, Warszawa 2013.

Niepełnosprawność zawsze była poważnym wyzwaniem dla człowieka i zadaniem dla całego społeczeństwa. Dzięki przemianom w naszym kraju problem niepełnosprawności wychodzi na światło dzienne i jest ujawniany we wszystkich aspektach życia. Sam fakt, że zaczynamy widzieć osoby z niepełnosprawnością i mówić o ich problemach, jest początkiem, mam taką nadzieję, wielkiego przełomu mentalnego w Polsce. Ale wiem także, że ciągle nie ma skutecznych sposobów radzenia sobie z ujawnionymi problemami tej grupy społecznej, chociaż uczyniono wiele, aby tak się stało².

Konserwatywizm w zakresie organizowania pracy muzeum, niskie budżetowanie placówek kultury, wreszcie zwykłe lenistwo – nie pozwalają postępować z duchem czasów. Ważną rolę w uświadamianiu konieczności likwidowania barier mentalnych odgrywają akcje inicjowane przez instytucje trzeciego sektora, stowarzyszenia i fundacje zajmujące się środowiskami niepełnosprawnych. Jedną z takich sztandarowych akcji jest zainicjowany przez Marka Książka projekt organizowania Dni Otwartych w muzeach organizowany z okazji Światowego Dnia Niepełnosprawnych. Muzeum Niepodległości uczestniczy w tym projekcie od trzech lat, stanowiąc bazę dla realizacji projektu w Warszawie i na Mazowszu.

PODSTAWOWE DEFINICJE NIEPEŁNOSPRAWNOŚCI

W wyjaśnieniu wielu nieporozumień i w konsekwencji we właściwym zdefiniowaniu misji muzeum pomóc może lektura literatury przedmiotu związana z terminologią niepełnosprawności i wielu pokrewnych pojęć. Do lat sześćdziesiątych XX wieku stosowano ogólny termin „inwalidztwo”. Popularna encyklopedia internetowa tak definiuje ten termin:

Inwalidztwo, stan wywołany chorobą lub kalectwem, powodujący całkowitą lub częściową niezdolność do pracy na skutek zaburzeń w wykonywaniu różnych czynności, np.: na skutek uszkodzenia wzroku, słuchu, amputacji kończyny, porażeń, obniżenia sprawności umysłowej. W zależności od miejsca wypadku wyróżniamy inwalidztwo: wojenne, wojskowe, cywilne i pracy. W Polsce są ustawowo wyróżniamy trzy grupy inwalidzkie w zależności od stopnia niezdolności do pracy oraz zakresu wymaganej pomocy³.

Aleksander Hulek bardziej opisowo określał, że inwalida to osoba trwale poszkodowana na zdrowiu, u której naruszona została sprawność w stopniu utrudniającym funkcjonowanie: pobieranie nauki, wykonywanie czynności życiowych, udział w życiu zawodowym i społecznym, organizowanie zajęć (pracy), udział w wypoczynku, dostęp do dóbr kultury i wypoczynku⁴.

Dopiero w latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku, po przyjęciu przez Światową Organizację Zdrowia (WHO) dokumentu o nazwie Międzynarodowa Kodyfikacja Uszkodzeń, Niepełnosprawności i Upośledzeń, wprowadza się stopniowo definicje niepełnosprawności. Nie ma jednego określenia tego terminu. Jest to problem z zakresu teorii społecznych, nie dotyczy pojedyn-

² P. Pawłowski, *Przemowa* [w:] D. Gorajewska, *Fakty i mity o osobach z niepełnosprawnością*, Stowarzyszenie Przyjaciół „Integracja”, Warszawa 2009, s. 5.

³ <http://portalwiedzy.onet.pl/11389,inwalidztwo,haslo.html> (wszystkie cytaty ze źródeł internetowych sprawdzono 15 września 2014).

⁴ A. Hulek, *Teoria i praktyka rehabilitacji inwalidów*, PZWL, Warszawa 1969, s. 18 i następane.

czej osoby. Na stronie Ośrodka Informacji ONZ w Warszawie znajdziemy informację, że definiując niepełnosprawność musimy mieć przede wszystkim na uwadze relacje między zdrowiem człowieka a środowiskiem, w którym żyje, oraz społeczeństwem, w którym funkcjonuje.

Światowa Organizacja Zdrowia wprowadziła więc definicje niepełnosprawności, uwzględniające stan zdrowia człowieka:

– niesprawność (*impariment*) – każda utrata sprawności lub nieprawidłowość w budowie czy funkcjonowaniu organizmu pod względem psychologicznym, psychofizycznym lub anatomicznym;

– niepełnosprawność (*disability*) – każde ograniczenie bądź niemożność (wynikające z niesprawności) prowadzenia aktywnego życia w sposób lub zakresie uznawanym za typowe dla człowieka;

– ograniczenia w pełnieniu ról społecznych (*handicap*) – ułomność określonej osoby wynikająca z niesprawności lub niepełnosprawności, ograniczająca lub uniemożliwiająca pełną realizację roli społecznej odpowiadającej wiekowi, płci oraz zgodnej ze społecznymi i kulturowymi uwarunkowaniami⁵.

W 2001 przyjęto dokument o nazwie *International Classification of Functioning, Disability and Health (ICF) – Międzynarodową Klasyfikację Funkcjonowania Niepełnosprawności i Zdrowia* określający, że niepełnosprawność nie dotyczy tylko tej części ludzi, którzy nią zostali dotknięci. Dotyczy całego społeczeństwa: rodzin, opiekunów, kolegów ze szkoły, pracy, najbliższego otoczenia. Jako problem społeczny dotyczy nas wszystkich i wszyscy powinniśmy uczestniczyć w procesie likwidowania barier. Każdy człowiek może w każdej chwili stać się niepełnosprawnym, ludzkość powinna też solidarnie pomagać wszystkim dotkniętym (niektórzy publicyści, zwłaszcza katolicy, używają tu terminu – „wyróżnieni”) niepełnosprawnością. Wszyscy też powinni pomagać wykluczonym przez los⁶.

Grażyna Magunszewska-Otulak podaje szerokie spektrum definicji niepełnosprawności w książce *Uczestnictwo osób niepełnosprawnych w życiu społecznym*.⁷ Na podstawie tej lektury, w uproszczeniu, przyjętym na potrzeby pracy muzealnej możemy podać, prostą typologię niepełnosprawności. Spotykać się z nią możemy w codziennej pracy edukacyjnej i oświatowej. Zarządzający instytucjami kultury powinni zapewnić dostęp do ekspozycji, imprez promocyjnych, edukacyjnych, konferencji naukowych i projektów informacyjnych dla następujących grup:

- niepełnosprawnych ruchowo;
- niedosłyszących i zupełnie niesłyszących;
- niepełnosprawnych umysłowo/intelektualnie, oligofreników (upośledzeni w niewielkim stopniu);
- niepełnosprawnych wzrokowo (słabo widzących, niewidomych);

⁵ <http://www.unic.un.org.pl/niepełnosprawnosć/definicja.php>.

⁶ E. Wapiennik, R. Piotrowicz, *Niepełnosprawny – pełnoprawny obywatel Europy*, Stowarzyszenie Przyjaciół Integracji, Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, Warszawa 2002, *passim*.

⁷ G. Magunszewska-Otulak, *Uczestnictwo osób niepełnosprawnych w życiu społecznym*, Oficyna Wydawnicza ASPRA -JR, Warszawa 2009, s. 13-22.

- niepełnosprawnych społecznie (społecznie niedostosowanych);
- przewlekle chorych;
- posiadających wady wymowy.

BARIERY WŚRÓD ORGANIZATORÓW PRACY PROGRAMOWEJ W MUZEACH

BARIERY PSYCHICZNE

Praca w instytucjach kultury nie należy do prestiżowych, nie jest też należycie gratyfikowana. Powszechnie znane są trudności w finansowaniu kultury: zarówno instytucji, dla których organizatorem (założycielem) jest państwo (Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego), jak i Samorządy różnych szczebli. Mimo rozwiniętego szkolnictwa do tej gałęzi gospodarki nie trafiają najlepsi fachowcy, kreatywni, otwarci na innowacyjność, obeznani z nowoczesnymi środkami komunikacji Public Relations czy Media Relations. Awanse zawodowe nie są częste, ścieżki kariery zawodowej nie pozwalają rozwijać w praktyce wiedzy zdobytej na studiach. Barię w nowoczesnym podejściu do pracy w tych instytucjach jest też stosunkowo duża średnia wieku zatrudnionych, posiadających konserwatywne przyzwyczajenia (zawsze tak było, po co coś zmieniać). Środowisko reaguje na nowe propozycje programowe ostrożnie, z oporem wynikającym z dotychczasowych modeli pracy i doświadczeń, z niechęcią do zmiany przyzwyczajzeń. Każde nowe zadanie wymaga dogłębnego zdefiniowania i uświadomienia potrzeby jego realizacji.

Podział na dwa światy: sprawnych i niepełnosprawnych stał się podstawą licznych uprzedzeń. Część z nich pozwoliła obalić wzrastająca świadomość społeczną na temat niepełnosprawności. Dzięki niej stopniowo zwiększała się szansa na samodzielność osób z niepełnosprawnością poprzez zrozumienie ich funkcjonalnych możliwości. Niestety, tempo zachodzenia pozytywnych przemian wciąż nie zadowala. Drogę do normalizacji życia osób z niepełnosprawnością utrudniają zakorzenione w społecznej świadomości mity i uprzedzenia. Przyczyną ich trwania (a niejednokrotnie i pogłębiania się) jest m.in. społeczna niewiedza na temat niepełnosprawności i osób z niepełnosprawnością. W świecie zdominowanym przez nowoczesne technologie rozwiązanie tej sytuacji zdaje się nie tyle oczywiste, co banalnie proste. Należy poszukiwać sposobów dotarcia do społeczeństwa z opartą na faktach wiedzą na temat niepełnosprawności. Pozostaje pytanie, jak tego dokonać?⁸

Niepełnosprawność nie jest kategorią dostrzeganą jako zadanie pierwszoplanowe w pracy muzealnika. Z reguły ewentualnym staraniem obejmuje się jedyną formę niepełnosprawności, jaką jest upośledzenie ruchowe, innych się nie dostrzega.

Muzealnicy nie widzą potrzeby przygotowywania specjalnych programów dla niepełnosprawnych traktując problem jako marginalny, „modny”, lecz nieprzystający do misji muzealnej (gromadzenie, konserwacja i upowszechnienie obiektów zabytkowych), nie wyczuwają potrzeby zorganizowanej integracji z wszystkimi widzami. Można powiedzieć, że mamy do czynienia

.....
⁸ D. Gorajewska, *Fakty i mity o osobach z niepełnosprawnością*, Stowarzyszenie Przyjaciół „Integracja”, Warszawa 2009, s. 7.

z uprzedzeniami czy nawet postawami dyskryminacji społecznej wobec niepełnosprawnych. Postawy te są powszechnie znane i opisane literaturze.

Utrzymywanie się stereotypów osób niepełnosprawnych oraz osłabianie ich pozycji w społeczeństwie wynika przede wszystkim z ograniczonej wiedzy o niepełnosprawności. Jak wynika z badań, jest ona kojarzona przede wszystkim z widocznymi ułomnościami, wiele zaś stanów znaczna część społeczeństwa nie uznaje za uprawniające do szczególnych działań na rzecz aktywizacji i wyrównywania szans osób nimi dotkniętych⁹.

Niepełnosprawność nie jest też kategorią dostrzeganą, nie ma w powszechnej świadomości konieczności uczynienia starań, aby „wynagrodzić” niepełnosprawnym i zniwelować problem ich wykluczenia. Nie wytworzono też potrzeby psychicznej obserwowania potencjalnych bywalców instytucji kultury pod kątem pomocy w przyswajaniu dóbr kultury. Dochodzą czasami opory natury psychofizycznej, przeszkadzające w harmonijnym zorganizowaniu pracy. Są to najczęściej:

- lęk przed zachowaniem niepełnosprawnego;
- okazywana niechęć a nawet pogarda;
- dystans wobec niepełnosprawnych (często nieuświadomiany);
- brak empatii w stosunku do „innego”;
- otwarcie pokazywane współczucie.

BARIERY W SFERZE ORGANIZACJI I ZARZĄDZANIA.

Problematyki niepełnosprawnych nie dostrzega się na etapie konstruowania statutów czy regulaminów organizacyjnych. Czynnikiem ekonomiczny (ustawa o rehabilitacji¹⁰) sprzyja zatrudnieniu niepełnosprawnych, ale nie jest to strategia dominująca w placówkach upowszechniania kultury. Pracodawcy ograniczają się w zasadzie do wykorzystywania firm posiadających w rejestrach gospodarczych zapisy o zatrudnieniu niepełnosprawnych, co daje odpis z obowiązkowej daniny, jaką składa każdy pracodawca na rzecz Państwowego Funduszu Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych.

Osoba z niepełnosprawnością musi być zatrudniona na podstawie ogólnie obowiązującego prawa (kodeks pracy). Podobnie jak w przypadku ogółu zatrudnionych do pracy dopuszczona zostaje na podstawie opinii lekarza z odpowiednimi uprawnieniami. Dopiero zatrudnienie osoby z umiarkowaną czy znaczną niepełnosprawnością obliuguje do stworzenia specjalnego stanowiska pracy. Wtedy najczęściej pracodawca rezygnuje.

W muzealnictwie możliwe jest wykorzystywanie wiedzy i zdolności niepełnosprawnych w różnych dziedzinach: w komórkach zajmujących się prawem i dyscypliną pracy (kadry), w działach ekonomiczno-księgowych, oświatowych, w promocji. Nie prowadzi się edukacji umożliwiających prace tej grupie pracowników w działach merytorycznych. Mało, nie prowadzi się badań i statystyk

⁹ G. Magnuszewska-Otulak, *op. cit.*, s. 83.

¹⁰ Ustawa o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych. Dz.U.97.123.776 z późniejszymi zmianami.

dotyczących możliwościach w zakresie zatrudniania oraz sprawozdań czy zestawień pokazujących dobre praktyki w tym zakresie. Szkoda, że nie wykorzystuje się też możliwości jakie daje zatrudnienie w formie telepracy (możliwy marketing usług muzealnych, sprzedaż biletów, wydawnictwo, różne formy promocji działań, mailing). Odrębnie można stworzyć działy związane z digitalizacją katalogów i zbiorów muzealnych opierając się o firmy zatrudniające niepełnosprawnych fachowców¹¹.

Funkcjonują już pojedyncze projekty muzealne likwidujące bariery. W awangardzie znajduje się Muzeum Regionalne w Stalowej Woli. Projekt „Dostępne muzeum” pokazuje różne możliwości w tym zakresie. Czytamy między innymi na specjalnej witrynie projektu:

Niepełnosprawność, choroba może dotknąć każdego z nas, choćby z racji wieku. Świat coraz mocniej to sobie uświadamia i coraz szerzej otwiera się na ludzi z różnymi dysfunkcjami, zaczyna dostrzegać ich potrzeby i stara się na nie odpowiedzieć. Jedną z tych potrzeb jest uczestnictwo w kulturze. Muzeum pozbawione barier społecznych, intelektualnych i architektonicznych staje się wyjątkowym miejscem, instytucją, gdzie bezpośredni kontakt ze sztuką umożliwia ludziom niepełnosprawnym jej autentycznie przeżywanie. Tylko takie muzeum może w pełni wykorzystać swój potencjał wystawienniczy i edukacyjny. Jak udostępnić ofertę muzeów osobom dotkniętym różnego rodzaju niepełnosprawnością – to przewodni temat niniejszej witryny.

Muzeum Regionalne w Stalowej Woli od kilku lat realizuje program „Dostępne Muzeum”, w którego ramach powstała rzeźbiarska „Galeria przez Dotyk”, pakiet edukacyjny, przewodnik dla muzealników, cykl warsztatów i lekcji muzealnych. Likwidowane są bariery architektoniczne w zabytkowej siedzibie Muzeum, pokonywane też są bariery mentalne, które zatrzymują nas w bierności wobec Innego. Odbywają się tu szkolenia dla muzealników w zakresie obsługi gości niepełnosprawnych.

Ta witryna ma służyć popularyzacji sprawdzonych przez nas rozwiązań, publikacji ważnych materiałów, wymianie doświadczeń i dyskusji między muzealnikami.¹²

Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zabytków w bazie muzeów dostępnych dla niepełnosprawnych podaje ich liczbę: 41¹³. Skądinąd wiadomo, że w Polsce istnieje ponad tysiąc placówek muzealnych¹⁴.

BARIERY FINANSOWE

Pracodawcy działający w otwartym rynku pracy powinni zatrudniać osoby niepełnosprawne. Zachęca do tego i motywuje „Ustawa o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych”, z dnia 27 sierpnia 1997. Istnieje bowiem w świetle jej uregulowań obowiązek zatrudniania niepełnosprawnych, obowiązek osiągnięcia ściśle określonego wskaźnika 6%. Jeśli

.....
¹¹ *Cyfrowe odwzorowanie. Parametry techniczne, modelowe rozwiązania*, Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Warszawa 2002

¹² <http://muzeum.stalowawola.pl/pl/projekty/dostepne-muzeum-gosc-niepelnosprawny-w-muzeum>.

¹³ <http://www.nimoz.pl/pl/bazy-danych/baza-dobrych-praktyk/dostepnosc-muzeow-dla-osob-niepelnosprawnych-baza-muzeow>.

¹⁴ D. Folga-Januszewska, *1000 muzeów w Polsce. Przewodnik*, Wydawnictwo BOSZ, Olszanica 2011.

pracodawca tego nie uczyni płaci daniny/kary (odpis) na PFRON. Ten obowiązek dotyczy każdego pracodawcy zatrudniającego co najmniej 25 pracowników. Dotyczy ten zapis również państwowych i samorządowych jednostek organizacyjnych, instytucji kultury a nawet jednostek organizacyjnych zajmujących się ochroną dóbr kultury uznanych za pomniki historii, dotyczy więc również domów kultury, bibliotek publicznych i muzeów.

W *Vademecum* zatrudniania osób niepełnosprawnych wydanym w ramach projektu „Pracodawca wrażliwy społecznie” znajdujemy taką informację: „Kwotę miesięcznej wpłaty na PFRON stanowi iloczyn 40,65 przeciętnego wynagrodzenia liczby pracowników odpowiadającej różnicy między zatrudnieniem zapewniającym osiągnięcie 6. procentowego wskaźnika zatrudnienia osób niepełnosprawnych a rzeczywistym zatrudnieniem osób niepełnosprawnych”¹⁵. Mówiąc innymi słowy, aby nie płacić daniny należy zatrudniać niepełnosprawnych. W chronicznie niedofinansowanych instytucjach kultury taki wydatek stanowi spore obciążenie. Ustawa jednak nie motywuje odpowiednio. Instytucje płacą, nie zatrudniając.

Częściej pracodawcy korzystają z innej możliwości. Zakupują usługi od pracodawców, którzy zatrudniają niepełnosprawnych, jednak od 2011 roku zaostżono przepisy i wiele podmiotów straciło status zakładu pracy chronionej. Nie wyklucza to wprowadzie korzystania z możliwości „zaoszczędzenia” na wpłatach do Funduszu, należy jednak u takiego „usługodawcy” osiągnąć wyraźnie określony wskaźnik zatrudnienia. Możliwość uzyskania odpisy w wyniku zakupu takiej usługi jest ostatnio bardzo ograniczona. Sprzedający usługę ma obowiązek podawania kwoty obniżenia płatności na PFRON jednak pracodawca nie może zalegać w uregulowaniu należności, bo traci przywilej. To jest kolejna bariera, na jakiej tracą swoje możliwości instytucje kultury otrzymujący dotacje od swojego organizatora z opóźnieniem.

Barierą jest też nieświadomość pracodawcy, że może uzyskać dofinansowanie na stworzenie miejsc pracy dla niepełnosprawnych. Te uprawnienia mogłyby zrekompensować trudności i ograniczenia jakie musi pokonać taki pracodawca. Pomijając kwestie moralne każdy zarządzający może uzyskać dofinansowanie wynoszące 180 % najniższego wynagrodzenia dla osób posiadających świadectwo znacznej niepełnosprawności; 100 % takiego wynagrodzenia w przypadku osób zaliczanych do umiarkowanej niepełnosprawności i 40 % dla lekko niepełnosprawnych. Wcześniej podobne dofinansowania były jeszcze wyższe. Skomplikowane wyliczenie najniższej stawki wynagrodzenia i odwołanie się ustawodawcy do lat poprzednich, skomplikowane i niejasne, wykracza poza ramy niniejszego artykułu. Przypadek ten pokazuje jednak, że sposób rozliczenia może być kolejną barierą na drodze do ułatwiania adaptacji zawodowej dla niepełnosprawnych.

Pracodawcy z instytucji kultury nie mają też świadomości, że mogą uzyskać zwrot kosztów utworzenia nowego stanowiska pracy lub przystosowania takiego stanowiska dla niepełnosprawnych. PFRON może refundować koszty adaptacji pomieszczeń, zakup sprzętu specjalistycznego oraz oprogramowania. W każdym przypadku niezbędne jest jednak skierowanie z Powiatowego Urzędu Pracy, a to może być barierą zarówno dla niepełnosprawnych jak i dla pracodawców

.....
¹⁵ *Vademecum zatrudniania osób niepełnosprawnych*, Polska Organizacja Pracodawców Osób Niepełnosprawnych, [Warszawa 2012], s. 8.

Ustawodawca przewidział również zwrot kosztów poniesionych na szkolenia niepełnosprawnych, ale tylko do wysokości 80 % poniesionych kosztów, jednak nie więcej niż 6 832,00¹⁶. Jest to przyczyna kolejnego wahania pracodawcy.

Często bariery organizacyjne, formalne i finansowe stwarzają zarządzającym instytucjami kultury sporo kłopotów. Ustawowe normy nie przynoszą niepełnosprawnym spodziewanych korzyści. Rynek pracy nie powiększa się.

BARIERY I OPÓR NIEPEŁNOSPRAWNYCH

Sami potencjalnie zainteresowani niezbyt często interesują się placówkami upowszechniania kultury. Literatura przedmiotu mówi najczęściej o barierach architektonicznych i psychologicznych. Aleksandra Maciarz¹⁷ wymienia ich więcej. Wykorzystując powyższy model możemy adaptować go do omawianego środowiska muzealnego określając bariery samych niepełnosprawnych w następujący sposób:

- bariery natury fizycznej, nieumiejętność i niechęć do pokonania trudności z dojściem (dojazdem) do pracy;
- bariery społeczne polegające na zamykaniu się w sobie i izolowaniu od grupy, kolegów z pracy;
- bariery kulturowe polegające na izolowaniu się od potencjalnego nowego środowiska (muzealnego), skądinąd hermetycznego, zamkniętego, a nawet wrogiego;
- bariery edukacyjne wynikające z małej wiedzy o środowiskach kultury.

Oczywiście problemy nie zawsze występują w tak wyrazisty sposób, nie we wszystkich środowiskach mają jednakowe usytuowanie, nie jest to też model stały. Ważne, że w badaniach naukowych występuje też problematyka barier po stronie niepełnosprawnych.

Grażyna Magnuszewska-Otulak twierdzi, że tego typu barier można wskazać wiele:

Nie ulega wątpliwości, że sama niepełnosprawność może być przyczyną ograniczonego uczestnictwa, niezależnie od sposobu organizowania społeczeństwa i stopnia akceptacji osób niepełnosprawnych, jako pełnoprawnych uczestników życia społecznego. Za barierę po stronie osoby można też uznać nieadekwatne wykształcenie, brak kwalifikacji, ale także postawę wobec własnej niepełnosprawności, stopień zrehabilitowania czy indywidualną reakcję na niepełnosprawność¹⁸.

¹⁶ *Ibidem.*, s. 24.

¹⁷ A. Maciarz, *Cel i istota integracji społecznej dzieci niepełnosprawnych* [w:] *Z teorii badań integracji społecznej dzieci niepełnosprawnych*, pod redakcją A. Maciarz i Z. Janiszewskiej-Nieścieruk, Wydawnictwo Pedagogiczne „Impuls”, Kraków 1999, s. 41-43.

¹⁸ G. Magnuszewska-Otulak, *Uczestnictwo niepełnosprawnych w życiu społecznym*, op. cit., s. 50.

ROLA MEDIÓW W POKONYWANIU BARIER

Krajowa Rada Radiofonii i Telewizji uruchomiła w 2011 roku serwis pt. Media bez barier. Blisko trzy lata od wprowadzenia innowacji niepełnosprawni mają jedynie możliwość powiększania grafiki tekstów oraz zmiany ich kontrastowości (niedowidzący). Nie wprowadzono zapowiadanej możliwości odbierania treści w języku migowym. Nie wprowadzono ułatwień kryjących się za definicją audiodeskrypcji. Można natomiast obejrzeć i posłuchać prezentacji wideo dotyczącej promocji projektu Mam prawo! Jest to kampania informacyjna na rzecz dzieci niepełnosprawnych¹⁹. Dostępna jest też tam prezentacja Fundacji Instytutu Rozwoju Regionalnego o możliwości telewizji stwarzanej przez technologie: przygotowania programów dla niesłyszących (nazywanych tu głuchymi), niedowidzących, pokazane są różne możliwości prezentacji wizualnej głosów oraz możliwości komunikacji przy pomocy języka migowego. Artykuł Telewizja cyfrowa a osoby niepełnosprawne kończy akapit:

Telewizja cyfrowa to szansa na uzyskanie szerszego niż dotąd dostępu do telewizji dla osób niepełnosprawnych. Dotyczy to w pierwszym rzędzie osób z dysfunkcją wzroku, dla których usługa audiodeskrypcji była dostępna tylko w Internecie lub na płytach DVD. Technologia cyfrowa umożliwia realizację wszystkich ułatwień dla niepełnosprawnych (napisy, język migowy, audio deskrypcja itd.), a wybór rodzaju przekazu dokonywany jest przez odbiorcę.²⁰

KRRiT opublikowała w listopadzie 2011 raport pn. Uczynić telewizję dostępną [dla niepełnosprawnych]²¹. Czytamy w nim, że na świecie miliard ludzi nie ma dostępu do telewizji z powodu swojej niepełnosprawności. Międzynarodowy Związek Telekomunikacyjny proponuje w tym raporcie konkretne rozwiązania niwelujące różnice. „Telewizja Dostępna powinna być podstawowym narzędziem budowy społeczeństw obejmujących wszystkich ludzi” – piszą autorzy raportu. Wynika z niego też nowa konstatacja, że telewizja może być jedynym źródłem szybkiej informacji dla wielu ludzi trapionych analfabetyzmem, co może być uznawane w niektórych rejonach świata za przejaw niepełnosprawności.

Krajowa Rada Radiofonii i Telewizji została laureatem pierwszej edycji Forum Dostępności Cyberprzestrzeni. Nagrodę przyznano w kategorii „Szczególny wkład w dostępność mediów i multimediów dla osób niepełnosprawnych”, za pracę na rzecz włączenia do Ustawy o Radiofonii i Telewizji zapisów dotyczących audiodeskrypcji, napisów i języka migowego.

Mimo tej nagrody, którą raczej należy uznać za zachętę do następnych działań niż ocenę skuteczności wprowadzania nowych rozwiązań, przeważa pogląd, że niewiele jeszcze zrobiono (jak na możliwości regulatora rynku mediów elektronicznych), ale i tak dużo, jeśli uwzględni się zupełny brak podobnego instruktarzu czy projektów modelowych rozwiązań dla muzeów czy domów kultury.

.....
¹⁹ <http://www.krrit.gov.pl/dla-abonentow-i-konsumentow/media-bez-barier/>.

²⁰ *Telewizja cyfrowa a osoby niepełnosprawne* <http://www.krrit.gov.pl/dla-abonentow-i-konsumentow/media-bez-barier/telewizja-cyfrowa-a-osoby-niepelnosprawne/>.

²¹ http://www.krrit.gov.pl/Data/Files/_public/Portals/0/komunikaty/kp2012/listy_zalaczniki/uczynic-telewizje-dostepna-do-druku.pdf.

PODSUMOWANIE

Muzeum pozbawione barier społecznych, intelektualnych i architektonicznych staje się wyjątkowym miejscem, instytucją, gdzie bezpośredni kontakt ze sztuką umożliwi ludzom niepełnosprawnym jej autentycznie przeżywanie. Tylko takie muzeum może w pełni wykorzystać swój potencjał wystawienniczy i edukacyjny²².

BARRIERS, MUSEUM, DISABILITY

Summary

The author reminds terminological debates concerning the shaping of disability's definition and adapts it for needs of considerations about administrating of culture institutions. Those considerations pivot on the country's definitions. He is critical about the "grey everyday life of the museum" that fails to notice problems of the disabled in museums. Those institutions usually notice one of the forms of disability – the motor disability – and hide their reluctance between the justification of monumental substance of the museum location. Barriers that make it difficult for a variety of environments to cooperate are named: psychological, organisational, barriers concerning the management of institutions, financial barriers and even barriers of the disabled as such. The blame for the bad state of consciousness is also put on the electronic media.

BARRIEREN, MUSEEN, BEHINDERUNG

Zusammenfassung

Der Verfasser erinnert an die terminologischen Auseinandersetzungen, in Bezug auf die Entwicklung der Definition der Behinderung, und nutzt sie für die Überlegungen über die Leitung von Kulturinstitutionen. Die Überlegungen umkreisen die inländischen Definitionen. Er verweist kritisch auf den „grauen musealen Alltag“, in dem die Probleme der Behinderten in Museen nicht ausreichend wahrgenommen werden. In den Einrichtungen wird meistens nur eine Form der Behinderung – die motorische – bemerkt und die eigene Abneigung gegen Änderungen mit der denkmalgeschützten Bausubstanz der Gebäude, in denen sich die Museen befinden, gerechtfertigt. Es wurde auf die Hindernisse hingewiesen, die eine harmonische Zusammenarbeit verschiedener Kreise erschweren: psychologische, organisatorische, Hindernisse im Bereich der Leitung der Einrichtungen, finanzielle Hindernisse, und sogar Hindernisse seitens der Behinderten. Die Schuld für das mangelnde Problembewusstsein wird auch den elektronischen Medien gegeben.

.....
²² <http://www.platformakultury.pl/artykuly/96997-gosc-niepelnosprawny-w-muzeum.html>.

БАРЬЕРЫ, МУЗЕЙ, ИНВАЛИДНОСТЬ

Резюме

Автор напоминает терминологические дебаты, касающиеся формирования дефиниции инвалидности и адаптирует их к нуждам рассуждений об управлении учреждениями культуры. Рассуждения касаются национальных дефиниций. Он критически относится к серой действительности музеев, которая не очень замечает проблемы инвалидов в музеях. Эти учреждения, в общем, замечают одну форму инвалидности – физическую – скрывая свое нерасположение оправданием, связанным с историческим веществом музейных местонахождений. Указываются барьеры, усложняющие гармоничное взаимодействие различных сред: психологических, организационных, барьеры в управлении учреждениями, финансовые барьеры, а даже барьеры у инвалидов. Виновным этому плохому состоянию сознания считаются также электронные СМИ.

PROPOZYCJE WYKORZYSTANIA HISTORII, WNĘTRZ I EKSPOZYCJI X PAWILONU DLA POTRZEB EDUKACYJNYCH

STRESZCZENIE

Zachowane do dziś autentyczne wnętrza X Pawilonu pozwalają na różnorodne ich wykorzystanie na potrzeby edukacyjne. Otoczenie sprzyja też przygotowywaniu imprez plenerowych o charakterze patriotycznym oraz rekonstrukcji historycznych.

Kontakt z historią w jej autentycznym wymiarze warto zacząć już od początku edukacji szkolnej, wykorzystując do tego celu historyczną scenerię i zbiory muzealne. Każda z wystaw prezentowanych w Muzeum X Pawilonu może być wykorzystana na potrzeby lekcji muzealnej adresowanej do uczniów określonego poziomu nauczania. Lekcje prowadzone w X Pawilonie dają możliwość łączenia wiedzy historycznej z literaturą i sztuką, mogą stać się okazją do podejmowania dyskusji na temat postaw patriotycznych oraz różnych sposobów pojmowania służby na rzecz ojczyzny.

1. CYTADELA A PODSTAWA PROGRAMOWA

Uczeń szkoły podstawowej (klasa 4-6) zetknie się na lekcjach historii z hasłem Cytadela Warszawska przy okazji omawiania form walki o niepodległość. Według podstawy programowej uczeń powinien umieć podać przykłady represji zastosowanych wobec społeczeństwa po przegranych powstaniach.

Na poziomie gimnazjalnym analizowana jest sytuacja społeczeństwa polskiego w okresie powstań narodowych. Uczeń powinien umieć omówić przebieg i następstwa powstań oraz metody działań zaborców wobec mieszkańców ziem dawnej Rzeczypospolitej.

Na IV etapie edukacyjnym (szkoła ponadgimnazjalna – zakres rozszerzony) hasło Cytadela Warszawska pojawi się przy omawianiu zagadnienia walka o niepodległość w okresie niewoli narodowej oraz społeczeństwo polskie w okresie zaborów w XIX wieku. Zgodnie z podstawą programową uczeń charakteryzuje i porównuje cele oraz metody polityki zaborców wobec społeczeństwa polskiego w okresie niewoli narodowej; porównuje programy ruchu narodowego, ruchu ludowego oraz partii socjalistycznych.

W zakresie podstawowym przedmiotem obowiązkowym jest Historia i społeczeństwo, w ramach którego nauczyciel będzie musiał zrealizować cztery spośród dziewięciu wątków: „Gospodarka”, „Europa i świat”, „Wojna i wojskowość”, „Rządzący i rządzeni”, „Kobieta, mężczyzna, rodzina”, „Język, komunikacja, media”, „Nauka”, „Swojskość i obcość”, „Ojczysty Panteon i ojczyste spory”. Istnieje też możliwość realizowania przez nauczyciela dodatkowego wątku regionalnego. Hasło Cytadela Warszawska niewątpliwie pojawi się w treściach wątku „Ojczysty Panteon i ojczyste spory”, gdzie uczeń odniesie się do sporów o ocenę XIX-wiecznych powstań narodowych, musi więc znać skutki powstań i formy represji zaborców wobec narodu polskiego¹.

Świadomość obecności zagadnień dotyczących Cytadeli Warszawskiej w programach nauczania na różnych etapach edukacji daje możliwość stworzenia różnorodnej oferty kierowanej do uczniów i nauczycieli.

2. WALORY OBIEKTU

Położona na skarpie, na wysokim wiślanym brzegu w otoczeniu drzew jest Cytadela obiektem przyciągającym uwagę turystów oraz warszawiaków. Jej historia sięga wieku XIX, gdy to car postanowił poskromić niepokornych Polaków, a obecność rosyjskiego garnizonu okazała się już niewystarzająca. Należało więc zbudować fortecę, która przypominałaby o przynależności Warszawy oraz Polaków do imperium rosyjskiego. Cytadela miała górować nad miastem, być symbolem rosyjskiego panowania, przestrogą i formą wymuszenia posłuszeństwa. Należała też Cytadela do systemu twierdz wznoszonych przez Rosjan na zachodnich rubieżach państwa, mając stanowić punkt wypadowy w przypadku akcji zbrojnej podjętej przez mocarstwa zachodnie wobec Rosji. Wreszcie jeden z obiektów – X Pawilon był więzieniem politycznym, gdzie osadzano uczestników powstań narodowych, działaczy niepodległościowych, patriotów. Stamtąd ruszali na śmierć lub na zesłanie, dlatego nazywa się to miejsc przedsiönkiem Syberii².

Zachowane do dziś autentyczne budynki, otaczający je teren bogaty w akcenty patriotyczne czynią Cytadelę miejscem szczególnym³. Jej klimat ma ogromny wpływ na atmosferę organizowanych tam wydarzeń czy lekcji, które odbywają się przecież w autentycznych wnętrzach, w historycznej

¹ Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych, gimnazjów i szkół ponadgimnazjalnych. Edukacja historyczna i obywatelska szkole podstawowej, gimnazjum i liceum: https://www.men.gov.pl/images/ksztalcenie_kadra/podstawa/men_tom_4.pdf [dostęp 2 marca 2014].

² J. Wągorodzki, *Cytadela Warszawska – przedsiönek Syberii*, „Zesłaniec” 2010, nr 43, s. 3-18.

³ Tematyce Cytadeli poświęcony został nr 12 „Niepodległości i Pamięci” (dalej „NiP”) z roku 1998. Tam też znalazła się obszerna bibliografia: M. Pałaszewska, *Cytadela Warszawska i X Pawilon. Bibliografia w wyborze*, s. 205-233. Jej uzupełnienie stanowią: S. Macierzyńska, *Cytadela Warszawska: bibliografia druków zwartych; wybór*, „NiP” 2012, nr 37-40, s. 308-319.

1. Fragment ekspozycji Sybiracy 1940–1956

scenerii. Otoczenie sprzyja też przygotowywaniu imprez plenerowych o charakterze patriotycznym oraz rekonstrukcji historycznych.

3. EKSPOZYCJE I ICH WALORY EDUKACYJNE

W budynku X Pawilonu przez rozpoczęciem rewitalizacji zlokalizowane były trzy – składające się na logiczną całość – ekspozycje: „Więźniowie X Pawilonu”, wystawa obrazów Aleksandra Sochaczewskiego⁴ oraz „Sybiracy 1940–1956”⁵.

Po zakończeniu procesu rewitalizacji wystawa „Więźniowie X Pawilonu” zostanie przebudowana, poszerzona i unowocześniona, co znacząco podniesie jej atrakcyjność i walory edukacyjne. Elementem dodanym będą multimedia: kioski multimedialne z treściami uzupełniającymi wystawę, ekrany do prezentacji obrazów czy aplikacje.

Każda z wystaw może być wykorzystana na potrzeby lekcji muzealnej adresowanej do uczniów określonego poziomu nauczania. Modyfikowana i unowocześniana ekspozycja „Więźniowie X Pawilonu” stanowi punkt wyjścia do lekcji o partiach politycznych na ziemiach polskich w XIX i XX wieku, może być uzupełnieniem zajęć poświęconych represjom carskim wobec społeczeń-

⁴ B. Pokorska, *Aleksander Sochaczewski i jego malarski reportaż z zesłania*, „Zesłaniec” 2010, nr 13, s. 19-40.

⁵ A. Milewska-Młynik, *Kolekcja sybiracka Muzeum Niepodległości w Warszawie*, „Zesłaniec” 2008, nr 36, s. 71-79.

2. Fragment wystawy prac Aleksandra Sochaczewskiego

stwa polskiego po klęsce powstania styczniowego. Wystawa obrazów Aleksandra Sochaczewskiego będzie doskonałą ilustracją losów Polaków zesłanych na Sybir za próbę buntu wobec caratu, można ją wykorzystać, jako uzupełnienie do literatury zesłańczej omawianej na lekcjach języka polskiego⁶.

4. WALORY EDUKACYJNE IMPREZ ROCZNICOWYCH ORGANIZOWANYCH W CYTADELI WARSZAWSKIEJ

Imprezy rocznicowe (np. rocznica stracenia na stokach Cytadeli Romualda Traugutta i członków Rządu Narodowego, czy 11 listopada) mają wymiar szczególny. Odbywając się właśnie w tym miejscu, obrazują skomplikowane losy narodu. Dawne carskie więzienie i złorzecząca Polakom rosyjska twierdza stają się tłem dla patriotycznych uroczystości. Podobnie jak to było już w roku 1916, gdy po wkroczeniu do Warszawy Niemców uzyskano zgodę na ustawienie krzyża w miejscu stracenia Traugutta, a uroczystość odsłonięcia krzyża zgromadziła rzesze mieszkańców miasta⁷.

Udział młodzieży we współczesnych uroczystościach jest najlepszą lekcją historii i patriotyzmu. Istotną rolę pełnią też inne imprezy, np. „Dni Cytadeli Warszawskiej”, „Noc Muzeów”, w ramach których pokazująca jest zwiedzającym żywa lekcja historii, czyli plenerowa prezentacja barwy i broni w wykonaniu grup rekonstrukcyjnych. Formą ciekawej prezentacji historii jest

⁶ O wykorzystaniu wystawy „Sybiracy”: J. Załączny, „Wywieziono was na Sybir”. O walorach edukacyjnych wystawy „Sybiracy 1940–1956”, „Zesłaniec” 2012, nr 52, s. 41–46.

⁷ J. Wągradzki, *Pierwsze uroczystości patriotyczne na stokach Cytadeli Warszawskiej w latach 1916–1919*, „NiP” 1998, nr 3 (12), s. 177–194.

ukazanie wykorzystania treści historycznych w grach podczas Warszawskiego Konwentu Gier Strategicznych⁸.

5. „OSWAJANIE HISTORII”

Powszechne i całkowicie słuszne przekonanie, że treści historyczne należy przekazywać stosownie do wieku i dojrzałości emocjonalnej ucznia nie stoi na przeszkodzie wprowadzeniu na teren X Pawilonu najmłodszych. Trudno oczywiście wyobrazić sobie, że będą oni odbiorcami wykładu czy prelekcji zawierającej obszerne treści historyczne. Dlatego najmłodszym warto zaoferować zajęcia o charakterze podchodów, w ramach których będą oni przemieszczać się wg opracowanego planu. Mogą więc odszukiwać wskazane obiekty, np. budka strażnicza, kibitka, brama straceń itp., a potem zaznaczać na schematycznym planie Cytadeli, mogą rozwiązywać zadania i odczytać hasło. Wsparciem w zabawie winni służyć pracownicy merytoryczni, których wiedza i orientacja w terenie ułatwi dzieciom rozwiązanie zadań.

Dla starszych – uczniów klas 4-6 czy gimnazjalistów można przygotować grę terenową, w ramach której – podzieleni na zespoły – będą rozwiązywać zadania polegające na odszukaniu obiektów, odczytaniu informacji, wykorzystaniu w praktyce wiedzy szkolnej itp. W przypadku najmłodszych „oswajanie historii” może mieć też formę zajęć plastycznych. Bo choć temat wydaje się trudny, a obiekt niezwykle poważny, to można znaleźć takie elementy, których wykorzystanie pozwoli przybliżyć go nawet uczniom klas 0-3. Przykładem niech będzie opowieść o formach komunikowania się więźniów.

PROPOZYCJA I.

Punktem wyjścia jest zapoznanie dzieci z warunkami panującymi w celach⁹, obrazowa narracja o samotności więźnia. Potem należy rozdać im wydrukowany alfabet do stukania i odczytać wybrany fragment wspomnień więźnia X Pawilonu¹⁰.

O zmroku cały gmach budził się i zaczynał szemrać... Ze wszystkich stron rozlegały się dźwięki podobne do ćwierkania owadów: to stukano w ściany, korzystając z ciemności, uniemożliwiających kontrole żandarmów. Z początku nie rozumiałem, co to znaczy [...], ale pewnego razu znalazłem alfabet stukania wryty za piecem na ścianie, przypuszczalnie jeszcze w 63 roku, a następnie znalazłem jego potwierdzenie wydrapane na menażce, w której przyniesiono mi obiad. Zrozumiałem, o co chodzi i pilnie zacząłem się uczyć. [...] Pierwsze uderzenie rządu, drugie uderzenie kolumna!

⁸ Szerzej na temat imprez organizowanych przez Muzeum X Pawilonu: J. Jaskólski, *Na marginesie remontu Cytadeli Warszawskiej – kalendarium imprez w Muzeum X Pawilonu (2012 r.)*, „NiP” 2013, nr 1-2 (41-42), s. 250-263.

⁹ Tu dobrą ilustracją może być fragment nagrania pieśni *Śpiew więźniów z Cytadeli Warszawskiej z r. 1863*: „Mamy pokój książęcy,/ Łóżko, stołek i więcej – nic./ Mamy wszelką wygodę:/ Chleb, kapustę i wodę – wciąg”.

¹⁰ Np. fragment wspomnień Feliksa Kohna: S. Król, *Cytadela warszawska*, Warszawa 1978, s. 48, 163 albo Z. Herynga, *X Pawilon przed pięćdziesięciu laty*, [w:] *Pamiętnik X Pawilonu* zebrali i do druku przygotowali Aleksander Kozłowski i Henryk J. Mościcki, Warszawa 1958, s. 118-119.

	1	2	3	4
1	A	B	C	D
2	E	F	G	H
3	I	K	L	Ł
4	M	N	O	P
5	R	S	T	U
6	W	Y	Z	

*Niektórzy doszli do tak szalonej wprawy, że szybkie ich stukanie podobne było do świergotu ptaków albo punktacji aparatu telegraficznego. Co deklamowali nieraz sobie wiersze, prowadzili dyskusje polityczne lub odczytywali sobie wzajemnie całe strony z książek...*¹¹

Po wyjaśnieniu zasady wykorzystania alfabetu i rozdaniu wydrukowanych tabletek, można polecić dzieciom, aby w parach (jak więźniowie w sąsiednich celach) wystukały ołówkiem i odczytały swoje imiona oraz krótkie informacje.

PROPOZYCJA II.

Dzieciom można opowiedzieć też o innych sposobach porozumiewania się więźniów. Przykładem wydrapywanie informacji na glinianych lub blaszanych miskach, w których przynoszono więźniom posiłki (o czym wspominał Wacław Sieroszewski), przemykanie wiadomości na skrawkach tkanin lub papieru przyklejanych chlebem do stołka z miską do mycia. Niezwykłym posłańcem był kot sprowadzony do Cytadeli, by zwalczyć plagę myszy. Przenosił on wiadomości z celi do celi, wpadając tam przy otwieraniu drzwi przez strażników. „Kocia poczta” została przyłapana na gorącym uczynku i zlikwidowana na rozkaz naczelnika więzienia.

Uzupełnieniem krótkiej prelekcji będzie pokazanie dzieciom korytarza i cel oraz zajęcia plastyczne. Dzieci mogą wykonać rysunek kota. Można im zaproponować wykonanie sylwetki kota z plasteliny, a potem zaprezentować kotki na tle planu X Pawilonu.

Podobnie z plasteliny dzieci mogą wykonać bransoletki wzorowane na tych wykonywanych przez więźniów, wzorem mogą być bransoletki wykonane z chleba przez Eustachego Czarnowskiego¹² czy figurki szachowe.

.....

¹¹ W. Sieroszewski, *X Pawilon*, „NiP” 1998, nr 12, s. 309.

¹² W zbiorach MN są dwie bransoletki. Jedna z napisem: „Pamiętka cierpień 1864 w więzieniu Cytadeli. Dla mojej córki Izabelli” w latach 60. XIX wieku (MN E7218). Druga z roku 1864 opatrzona napisem „Pamiętka więzienia 1864 r. listopad. Dla mojej Olgi” (MN 7219).

Uczniom klas 4-6 można polecić wyrycie na glinianych płytkach lub wykonanie inną techniką (np. zapis świecą na kartonie, a potem pomalowanie kartki farbą) napisów, jakie więźniowie pozostawili na ścianach cel: „...reszty dumy odebrać nie mogą!”, „Z prochów naszych powstaną mściciele!”, „Miły bracie! Próżna praca! kto tu zaszedł, nie powraca!”, „Żegnajcie”, „Milczeć, cierpieć i wojować!” itp.

6. ZNANI I NIEZNANI WIĘŹNIOWIE X PAWILONU

Lista osób więzionych w X Pawilonie jest bardzo długa, wciąż uzupełniana jest kartoteka więźniów. Są tam nazwiska osób znanych młodzieży z podręczników historii, ale są też takie, o których milczą ich autorzy. Dlatego warto opracować cykl prelekcji adresowanych do młodzieży ze szkół ponadgimnazjalnych, studentów i osób dorosłych (tu warto pamiętać o najwdzięczniejszych odbiorcach – słuchaczach uniwersytetów trzeciego wieku) prezentujących szczególnie interesujące osoby. Oczywiście poziom przekazu musi być dostosowany do percepcji odbiorców, niemniej ważny jest język, zrozumiały, ale nie uproszczony, zawierający konkretny przekaz i obiektywne oceny, ale jednocześnie nie pozbawiony ładunku emocjonalnego. Tylko wtedy bowiem prelekcja – poza dostarczaniem wiedzy – będzie też formą przeżywania historii. Dobór postaci może być bardzo różnorodny. Można pokazać grupy działaczy, np. powstańców styczniowych, socjalistów, można też wykorzystać jednostkowe biografie.

Dla młodzieży interesująca okaże się niewątpliwie postać Karola Levittoux, który w ostatnich dniach lipca 1841 roku dokonał samospalenia w więziennej celi¹³. Śmierć Levittoux zainspirowała twórców. O jego bohaterstwie pisał Cyprian Kamil Norwid w wierszu „Burza” (z roku 1841). Wiersz nie mógł być oficjalnie opublikowany, bo wyraźnie były w nim widoczne elementy mające na celu uczczenie pamięci tragicznie zmarłego więźnia (motywnik ogniska, iskier, burzy symbolizującej carski terror, gloryfikacja wojownika zasługującego na wieniec z wawrzynu).

*Śmiało, młodzieńcze! chociaż przepaść bliska,
A niebo gromem odzywa się nowym,
Z nieuchronnego wynijdziesz ogniska
W wieńcu gwiazdami iskier brylantowym.
I kataraktę nie wstrzymaną w pędzie
Przejdiesz, choć trwalsze unosi kamienie;
Strącony z góry głaz cię mijać będzie,
Walcząc opodal jak bezsilne szczenię.
A ty, sam jeden wśród żywiołów bitwy,
Ani o błahy zawołasz ratunek,
Ani płacziwie ponowisz modlitwy,
Które przed burzą miałeś za kierunek.
I poświęcenia silny talizmanem,*

¹³ Prezentując młodzieży tę postać można wykorzystać zapiski Rufina Piotrowskiego: R. Piotrowski, *Jak umierał Karol Levittoux*, [w:] *Pamiętnik X Pawilonu...*, s. 22-23 oraz A. Kołodziejczyk, *Życie i śmierć Karola Levittoux (1820-1841) w świetle źródeł historycznych i legendy*, „NiP” 1998, nr 12, s. 53-67.

Gdy inni, wiosła opuściwszy, klęczą,
Ty, z zapienionym walcząc oceanem,
Grzywę mu dłonią ujarzmisz młodzieńczę.
[...]

Śmiało więc zdążaj ku przezrystej cnocie,
Jeśli zaś burza wyrwie ci wawrzyny,
Myśl wskrzeszać będzie naśladowców krocie,
A w posąg własne skamienieją czyny!¹⁴

Śmierć w płomieniach utrwalił w strofach wiersza Władysław Syrokomla (także więziony krótko w Cytadeli) oraz poeta-powstaniec styczniowy Mieczysław Romanowski:

A gdy go złożono na nędznej pościeli,
Rozważał, czy ciało wytrzyma
Te męki, bo znowu tak chłostać go mieli
Sędziowie – I poczuł: sił nie ma.

Lecz święcie dochowa tajemnice bratnie,
Bo stu by zginęło ich może.
Toż westchnął do Boga o męki ostatnie –
I ognia nasypał pod łożę.

I usiadł na łożu spokojny, bez lęku,
Gdy jasne płomienie wstawały.
Choć ogień gryzł kości, nie wydał i jęku
I milczał, jak zakamieniały.

Przez kraty wnet bracia płomienie ujrzeni,
Straż alarm krzyknęła w podsieniu;
Jenerał i draby wpadają do celi:
Levittoux już skonał w płomieniu!¹⁵.

Uzupełnieniem może być obraz namalowany przez Antoniego Kozakiewicza *Śmierć Karola Levittoux*. Do młodzieży najlepiej przemówi zapewne tekst współczesny, dlatego warto zaprezentować nagranie utworu Jerzego Czecha *Karol Lewittoux* w wykonaniu Przemysława Gintrowskiego.

[...]

Drogi panie Levittoux, prawdę wyznać chciej
Gdy współników podasz tu, sercu będzie lżej

¹⁴ <http://exomega.wz.cz/ircwujek/kp1cp.html> [dostęp 20 maja 2014]; Księga wierszy polskich XIX wieku, zebrał J. Tuwim, opr. J. Gomułicki, t. II, Warszawa 1956, s. 540.

¹⁵ M. Romanowski, *Śmierć Levittoux*, [w:] *Wybór pism Mieczysława Romanowskiego*, t. I, Lwów 1904, s. 69-70.

*Milczysz, panie Levittoux, nie unikniesz kar
Młodzież wiodłeś ty ku złu, smuci się nasz car
Mury kazamat dostatecznie grube
Żeby krzyk każdy wytłumić dokładnie
Błogosławiony, kto przejdzie tę próbę
A kto się złamie, przekleństwo nań spadnie
Logika dziejów nakłada kajdany
Sprawiedliwości zgrzytają zasuwy
I ciągle jedna myśl tłucze o ścianę:
„Nic nie mówić, nie mówić, nie mówić...”*

[...]

*Na przesłuchaniu wziął czterysta pałek
Konieczny był tu bezpośredni przymus
Śledztwo da skutek, jeśli jest wytrwałe
Bez końca przecież nie może się trzymać
Zwinięty w szmatę leży sztandar ciała
Szarpie go w strzępy ptaszysko dwugłowe
Krwia pokreślona pleców karta biała
Na niej napis „nie powiem, nie powiem...”*

[...]

*Pod siennikiem migoce kaganek
Mniej boli ogień, niżli ran płomienie
Dziś sobie takie rozścielę posłanie
Co moją celę w jeden krzyk zamieni
Skąpo tu światła Moskale mi dali
Ale wystarczy, żeby spłonął człowiek
Patrzcie, jak długo ten więzień się pali
Co już nic nie powie, nie powie...*

*Zwęglone resztki wymieciono rano
Ból szybko wsiąka w kamień cytadeli
Po incydencie tym rozkaz wydano
By więźniom światła nie dawać do celi¹⁶.*

Prezentacja jego osoby może stać się punktem wyjścia do dyskusji na temat granicy poświęcenia jednostki dla ogółu. Być może pojawią się też odwołania do współczesnych, podobnych zachowań. Warto przedyskutować obecność elementów historycznych w literaturze i sztuce, posłannictwo artysty tak czytelnie widoczne w epoce romantyzmu. Istotne będzie też przypomnienie, że wśród więźniów Cytadeli była liczna grupa ludzi pióra, jak choćby Adam Asnyk, Wacław Sieroszewski,

.....
¹⁶ http://www.kaczmarek.art.pl/tworczosc/wiersze_alfabetycznie/inne/karol.php [dostęp 22 lutego 2014 r.]

Tadeusz Gałęcki (Andrzej Strug), Władysław Jabłonowski, Adam Grzymała-Siedlecki, Włodzimierz Wołski, Apollo Nałęcz-Korzeniowski (ojciec Józefa Conrada).

Ciekawą formą zajęć może być wykorzystanie biografii Traugutta z uwzględnieniem jego pobytu w X Pawilonie i aktu śmierci na stokach Cytadeli¹⁷. Uczniowie mogą zobaczyć te miejsca (cela Traugutta, krzyż na miejscu stracenia), obejrzyć pamiątki związane z ostatnim dyktatorem powstania. Wartościowym dodatkiem może być film Człowiek świętego imienia. *Rzecz o Romualdzie Traugutcie* w reż. Teresy Gordon i Leszka Wasiuty (TVP Historia 2009) realizowany we wnętrzu X Pawilonu. W oparciu o niego można młodzieży zaproponować dyskusję na temat postaci Traugutta, dokonać oceny jego działań i decyzji, porozmawiać o formach upamiętnienia dyktatora.

7. PAMIĘTNIKI WIĘŹNIÓW CYTADELI

Pozostając w kręgu literatury, warto sięgnąć po zapiski pamiętnikarskie i wykorzystać je do pracy z uczniami. Jak wiadomo, przez Cytadelę w drodze z więzień na Syberię przeszli powstańcy styczniowi. W ich zapiskach znalazło się wiele opisów tego miejsca¹⁸.

Henryk Samborski przetransportowany w kwietniu 1863 roku do Cytadeli, a stamtąd wysłany na Sybir podkreślał, że:

ceremoniał wywożenia z Warszawy zasługuje na opisanie. Odbywał się w ten sposób. Zaraz po północy zbudzono nas, abyśmy przygotowali się do wyjazdu. Następnie zakuwano w kajdany [...], prowadzono nas piechotą przez ulice: Zakroczymską, Freta, wśród oznak współczucia i cichych owacyi rozbudzonych mieszkańców tej dzielnicy: dalej szliśmy około Zjazdu w kierunku Bednarskiej i przez most łyżwowy na Pragę, aż do dworca Petersburskiego. Brutalność żołdaków, odtrącających kobiety, zbliżające się do swoich krewnych lub znajomych, nie da się opisać, tak była oburzająca¹⁹.

Inny powstaniec Kornel Zielonka tak wspominał wejście do Cytadeli po trzydniowym marszu z Radomia:

tej sławnej cytadeli, znanej ze swej grozy każdemu Polakowi. Otwierają bramę i wchodzimy w paszczę tego potworu, który już tyle ofiar pochłonął. Dreszcz przebiegł po ciele (...) Ponure budynki: to kazamaty; w oknach kraty, przy nich miejscami kosze domyślać się kazały, ile tam niewymownych boleści, ile niedoli przebywa. To ziemskie piekło tam! (...)²⁰

Jan Siwiński – powstaniec, a potem zesłaniec pisał:

„Wchodzący we mnie zostawcie nadzieję!

W tych słowach napis na bramie czernieje”

¹⁷ Warto wykorzystać: M. Dubiecki, *Romuald Traugutt i jego dyktatura podczas powstania styczniowego 1863–1864*, Poznań 1924, s. 185–197.

¹⁸ Np. B. Szwarcze, *Dziesiąty Pawilon*, [w:] *W czterdziestą rocznicę powstania styczniowego 1863–1903*, Lwów 1903, s. 443–468.

¹⁹ *Wspomnienia z Powstania 1863 r. i pobytu na Syberji. Skreślił Henryk (Ostoja) Samborski*, Warszawa 1916, s. 56.

²⁰ K. Zielonka, *Wspomnienia z powstania 1863 roku i z życia na wygnaniu w Syberji*, Lwów 1913, s.

3. Wnętrze kuźni

Te wiersze nieśmiertelnego wieszczu, Dantego, wybrałem umyślnie, aby je zastosować najwłaściwiej do owej piekielnej bramy Cytadeli warszawskiej. Kto raz przekroczy ową bramę, to już żywcem pogrzebiony, już się dostał w ów gród łez i mąk niezliczonych! (...) Już samo wejście jest przerażające; droga wiedzie od Wisły pomiędzy wysokie skarpy, pomiędzy mury, jak w otchłań jaką! Każdy krok w akustyczny sposób odbija się, odbija i dziwnie przejmująco trwogą! Również przygnębiające wrażenie wywierają te olbrzymie mury, te brudne kazamaty forteczne, a jeszcze większa ogarnia groza na widok owych ogromnych piramid kul armatnich (...) mimo woli przychodzi refleksja: kto tej potędze sprosta?²¹

Z ogromną dokładnością opisał autor zakuwanie w kajdany:

W lochu spostrzeżliśmy siedzących na ziemi brodatych szatanów, sadzą zabrukanych, z rękami

²¹ J. Siwiński, *Katorżnik czyli pamiętniki sybiraka*, Kraków 1905, s. 22-23.

zakasanemi, byli to kowale. Przed każdym leżała olbrzymia kupa kajdan (...) na ten widok serce nam zamarło, odrętwiliśmy z niemocy, strachu i żalu, i staliśmy bezradni i oniemiaли. (...) Kajdany były krótkie, bo zaledwie na dwanaście cali długie, kroku tedy w nich nie można było zrobić; stąpało się jak kura i co chwila upadało. (...) Brzęk, szcęk i łomot kajdanów wywołał głuchą grozę²².

Z okresu późniejszego pochodzą Wspomnienia z cytadeli spisane przez Feliksa Kona.

Przed aresztowaniem bywałem niejednokrotnie na widzeniach z krewnymi w Cytadeli Warszawskiej, słynnym X Pawilonie, przeznaczonym wyłącznie dla politycznych. Ale odbywało się to w dzień. Nie można powiedzieć, żeby i za dnia twierdza oraz martwa cisza sprawiała „dobre wrażenie”. A cóż dopiero w nocy? Kiedyśmy podjechali do cytadeli, most był podniesiony. Odezwał się wartownik. Starszy żandarm wyskoczył z dorożki i widocznie powiedział hasło. Wartownik gwizdnął i skądś tam wynurzył się zaspany dozorca, a po chwili zaczęto powoli spuszczać most. Brama cytadeli otwarła się gościnnie. Wartownicy pilnujący wewnątrz twierdzy różnych budynków nie zwracali na nas żadnej uwagi. Dla nich dorożki z żandarmami przywożącymi aresztowanych były zjawiskiem normalnym, codziennym. Wątpliwe, czy bodaj jeden na tysiąc z nich pomyślał, za co aresztowano przywiezionych tu studentów. A jeśli nawet tak było, odpowiadał na to po żołniersku: „Rozkaz”²³.

Aresztowana w roku 1911 Julia Freyer tak opisała swoje spotkanie z Cytadelą:

Oddrzwia zawarły się za karetką z głuchym łoskotem. Zdawało mi się, że wieko trumny zatrzaśnięto się nade mną. Karetka zadudniła po nierównym bruku Cytadeli i wkrótce stanęła przed jakimś bocznym budynkiem. Był to słynny X Pawilon, miejsce tak bliskie sercu każdego Polaka i tak tragiczne w nim budzące echa. (...) Gdy zatrzaśnięto ciężkie, żelazne drzwi [celi – JZ] zdawało mi się, że trumnę z moim ciałem opuszczono do grobowca, i że grobowiec ten zamurowano. I rzeczywiście cela X pawilonu przypominała taki duży, komfortowy grobowiec, jak bielą swych okrytych wapnem ścian, tak i tą bezgraniczną, iście grobową ciszą, która tam panowała.

[...] Przez okno widać było spory kawałek błękitnego nieba. Umeblowanie pozostawiało bardzo wiele do życzenia. Składało się ono z niedużego, kulawego stolika i i stolka przed nim oraz z żelaznego łóżka, którego kraty poprzez suchotniczy siennik niemilosiernie się wpijały w moje biedne ciało²⁴.

Te i inne fragmenty wspomnień²⁵ mogą stanowić materiał uzupełniający w trakcie warsztatów po prelekcji. Uczniowie gimnazjum i szkół ponadgimnazjalnych mogą wykorzystać fragmenty z nich do podpisania ilustracji przedstawiających wnętrza X Pawilonu czy eksponaty z wystaw, np. do opisu zakuwania w kajdany pióra Siwińskiego ilustracją będzie wnętrze kuźni. Uczniowie mogą też – wzorując się na zapiskach Tadeusza Dłogoszowskiego²⁶ – samodzielnie przygotować fragment wspomnień więźnia Cytadeli i ozdobić je rysunkami.

²² *Ibidem*, s. 25-26.

²³ F. Kon, *Ze wspomnień*, [w:] *Pamiętnik X Pawilonu...*, s. 140-230.

²⁴ J. Freyer, *Wspomnienia z pobytu w Cytadeli*, „Kronika ruchu rewolucyjnego w Polsce”, t. III, nr 2 (10) IV-VI 1937, s. 97-100.

²⁵ Np. Henryk Kamieński *Wspomnienia więźnia, zapiski Szymona Tokarzewskiego, Mariana Dubieckiego*.

²⁶ S. Król, *Cytadela...*, s. 224.

Niezwykle cennym źródłem mogą być też listy więźniów X Pawilonu pisane do rodziny i przyjaciół. Zawierały one nie tylko opis przeżyć, ale też często miały charakter wskazówek udzielanych rodzinie, niemal swoistego testamentu więźnia²⁷.

W X Pawilonie powstawały także wiersze i pieśni²⁸, tworzyli je znani i nieznani więźniowie. Odtworzenie ich w formie nagrań czy nawet odczytanie tekstów autentycznej scenerii mogłoby wprowadzić szczególnie nastrój. Utwory te niosą ogromny ładunek emocjonalny, są też źródłem do poznania losów ludzi więzionych w X Pawilonie. Powszechnie znany *Śpiew więźniów Cytadeli Warszawskiej* z roku 1863 może stać się punktem wyjścia do analizy sytuacji więzionych powstańców, mamy przecież w tekście konkretne informacje o warunkach panujących w Cytadeli oraz o losie zesłanych na Sybir, ale też może być przykładem literackiego operowania aluzją, niedopowiedzeniem.

*Czemu tęsknić za chatą,
Czyż nie lepiej za kratą — Nam.
Mamy pokój książęcy,
Łóżko, stołek i więcej — Nic.
Mamy wszelką wygodę:
Chleb, kapustę i wodę — Wciąż.
[...]
Brak nam tylko swobody,
Jęczą bez niej narody — Tak.
Do Tobolska etapem
Pojedziemy z kacapem — Wraz.
A z Tobolska „w Kamczatku”
Pojedziemy w ostatku — Tam.
A w Kamczatce pod batem
Rozstaniem się z tym światem — Raz.
Podniosiem się wysoko
I spadniemy głęboko — W dół.
Sprawa nasza niech żyje!
Wszelki ucisk niech zgnije! — Wnet!*

8. WYDOBYCIE CIEKAWYCH, MAŁO ZNANYCH WĄTKÓW

Historia jest najbardziej wszechstronną dziedziną wiedzy spośród wszystkich nauk społecznych. Jest ona nauką otwartą, ogólnie dostępną, a przy tym żywą i stale rozwijającą się. Jest także swego rodzaju walką przeciw zapomnieniu, amnezji społecznej – walką prowadzoną w specyficzny sposób na polu badań, kształcenia i wychowania społeczeństwa²⁹.

.....
²⁷ Romuald Traugutt w obliczu śmierci udzielał żonie rad, jak powinna wychować ich córki: „Zamiłowanie porządku i czystość wpajaj najmocniej w dziatki [...] powinno to być zewnętrznym odbiciem porządku moralnego i czystości duszy”. Cyt. za: *Pamiętnik X Pawilonu...*, s. 9.

²⁸ *Warszawianka* (1880), autor Waław Świącicki, *Mazur kajdaniarski* (1885), autor Ludwik Waryński, anonimowy utwór *Ludu roboczy! Witaj zwiastuna...* (1894), *Pieśń kazamaty* (1906), autor Lucjan Domski.

²⁹ A. L. Szcześniak, *Historia 1918–1939. Podręcznik dla klasy III liceum ogólnokształcącego, II klasy technikum i liceum*

Kierując się tym stwierdzeniem autora szkolnych podręczników Andrzeja Szczęśniaka, warto wykorzystać tematykę walk niepodległościowych i losów ich uczestników do realizacji owej walki przeciw zapomnieniu. Tym bardziej, że galeria więźniów Cytadeli jest bardzo zróżnicowana. Nauczycielom realizującym w szkołach ponadgimnazjalnych wątek „Kobieta, mężczyzna, rodzina” można polecić lekcję poświęconą kobietom w X Pawilonie. Oczywiście nazwiska można pogrupować chronologicznie, ideologicznie, można wykorzystać niektóre barwne życiorysy. Warto pamiętać, że Cytadela była miejscem ślubów. Jak wspominała więźniona w Cytadeli Jadwiga Prendowska odbył się tam ślub Jarosława Dąbrowskiego z Pelagią ze Zgliczyńskich³⁰. Pan młody wystąpił w mundurze kapitana sztabu (bez szabli), panna młoda w skromnej białej sukni z welonem. Ślubu udzielał ks. Antoni Kaczanowski, a potem do późna w nocy słychać było w Cytadeli wznoszone za młodych toasty. Miały tam też miejsce narodziny, w 1905 roku Aleksandra Zagórska urodziła w Cytadeli syna³¹.

Uzupełnieniem prelekcji towarzyszącej prezentacji multimedialnej mogą być warsztaty, w ramach których młodzież wykona plakat upamiętniający kobiety więzione w Cytadeli albo zaprojektuje karty z podobiznami kobiet i ich biogramami (na podstawie materiałów przygotowanych wcześniej przez pracowników merytorycznych Muzeum X Pawilonu).

Innym ciekawym wątkiem może być wydawane w Cytadeli pismo „Głos Więźnia. Organ więzionych socjalistów polskich”, o którym czytamy np. we wspomnieniach Feliksa Kona:

(...) ów wychodzący w X Pawilonie tylko w dwóch egzemplarzach „Głos Więźnia” stanowi jeden z najciekawszych dokumentów ruchu socjalistycznego. Wychodził on pod redakcją Józefa Pławińskiego, zmarłego w roku następnym, oraz Maksymiliana Heilperna — obecnie znanego w Warszawie pedagoga. (...) Tu zaczął pisać po raz pierwszy Waclaw Świącicki, przyszły autor znakomitej „Warszawianki”, chłoscząc biczem satyry liberałów błagających cara o konstytucję. Jego pióra był również wiersz humorystyczny „Papa Petro”³².

Pisemko wydawane przez Waclawa Świącickiego i Filipinę Płaskowicką redagowane było odręcznie, w styczniu 1879 wyszły trzy numery. Winieta pisma przedstawiała robotnika i chłopą niosących sztandar z napisem: „niech żyje lud, niech żyje praca”. Obydwaj mężczyźni byli uzbrojeni, chłop w kosę, robotnik w rewolwer³³. Zamieszczano tam np. wiersz Waclawa Sieroszewskiego *Czegoż chcą?* napisany w 1879 r. w Cytadeli, a opublikowany potem w Genewie w roku 1882 zbiorku wierszy socjalistycznych pod tym samym tytułem³⁴.

zawodowego, Fundacja „Innowacja”, Warszawa 1993, s. 7.

³⁰ J. Prendowska, *Moje wspomnienia*, Kraków 1962, s. 358. Wspominała o tym także Pelagia Dąbrowska w swoich *Wspomnieniach z roku 1863* („Naprzód” 1923, nr 172-183), fragmenty opublikowano w: *Pamiętnik X Pawilonu...*, s. 54-75.

³¹ M. Bruchnalska, *Z obrony bohaterskiego Lwowa i Małopolski Wschodniej*, Lwów 1930, s. 8.

³² http://socjalegalitaryzm.byethost18.com/arch/lbc/arch_lbc_1100/1030kon.htm [dostęp 26 lutego 2014].

³³ *Procesy polityczne w Królestwie Polskim, Materiały do historii ruchu rewolucyjnego w Królestwie Polskim. Materiały z okresu 1878-1895*, zeszyt I rok 1878-1879, Kraków 1907, s. 22.

³⁴ Zawierał on 24 wiersze, wśród nich 7 wierszy powstałych na Cytadeli, m.in. tekst M. K. *Głos więźnia* oraz wiersz *Przed drogą na Sybir* Waclawa Świącickiego: <http://www.eduteka.pl/doc/czegoz-chca> [dostęp 21 lutego 2014]; E. Notkowska, „Głos więźnia” – gazeta socjalistyczna w Cytadeli Warszawskiej, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1971, t. 10, nr 2, s. 137-155. O piśmie więziennym pisał też Zygmunt Heryng, *X Pawilon przed pięćdziesięciu laty*, „Niepodległość” 1929-1930, t. I, s. 60-79.

W oparciu o wiedzę uzyskaną podczas prelekcji na temat warunków życia więźniów w Cytadeli w dowolnym okresie albo procesów określonych grup więźniów (powstańcy styczniowi, działacze partii politycznych) uczniowie w ramach zajęć pozalekcyjnych (np. kółek dziennikarskich) mogą opracować własną wersję więziennego pisma. Pomocą mogą być kserokopie numerów „Głosu Więźnia”³⁵.

9. CYTADELA W LITERATURZE, FILMIE I MALARSTWIE

Cytadela stanowiła zawsze ciekawy temat dla artystów. Inspirowały ich jej mury i tragizm więzionych tak osób. Trudno więc dziwić się, że motyw ten łatwo można odnaleźć w dziełach z różnych epok. O kilku z nich już była mowa, np. wiersze poświęcone Karolowi Levittoux. Inspiracją był też los innego więźnia Edwarda Jürgensa, malarza amatora, działacza stronnictwa białych w okresie poprzedzającym wybuch powstania styczniowego, który zmarł w Cytadeli w roku 1863. Przebywając w więzieniu, namalował wnętrze celi (zbiory MN Gr. 473). Jego los zainspirował Władysława Tarnowskiego, który napisał wiersz *Pamięci Jürgensa*. Został on opublikowany w Genewie w roku 1868 w tomiku *Szkice helweckie i Talia* (autor użył pseudonimu Ernest Buława).

*Choć w ciemni cytadeli śmierć twa tajemnicą,
Którą zna tylko szatan, co cię dręczy w ciszy,
Ale iskry coś skrzesał wśród młodzieży, świecą,
Co posiałeś – to schodzi – duch twój się dostyszył!...
Choć jak o Łukasimskim nie wiedzą potomni
Jak umarł – Bóg wie tylko – (a kto przeciw Bogu?)
Młodzież polska, czem dla niej byłeś, nie zapomni,
Mieczem ryc będzie imię twe u świątyni progul!...*

* * *

*O! bo trudniejsza odwaga cywilna
Niżli wojskowa! Z nią na rusztowanie
Idzie się prędzej, niż na rozstrzelanie
Żołnierz bohater! Bo męczennik w ciszy
Każdą swą chwilą walczy – i wspomaga
Walczących! I on jest jak wielka waga,
W której odwaga waży się z zasługą,
Żelazną dłonią trzymana tak długo,
Aż sprawiedliwość przeważa w otchłanie,
A szala fałszu, co siała w ciemności,
Poleci w górę, jak słońca świtanie,
Aby świadczyła o wschodzie światłości,
W czerepów jasných rozbita tysiące,
Jak gdyby w górze pękło słońce,
A jednak pierzchły bez słońca ciemności!...*³⁶

.....
³⁵ Zob.: *Pamiętnik X Pawilonu...*, ilustracje po str. 128.

³⁶ *Zbiór poetów polskich XIX wieku*, ułożył i opr. P. Hertz, t. III, Warszawa 1962, str. 560.

4. Cela X Pawilonu wg Jürgensa

Powyższy tekst można więc wykorzystać – razem z rysunkiem Jürgensa – do zobrazowania jego więziennych losów.

Obraz A. Concanene'a *Ostatnie słowo pociechy* będzie czytelną ilustracją do wiersza Teofila Lenartowicza *Spowiedź w cytadeli*. Praca z tekstami poetyckimi i pracami plastycznymi może być elementem warsztatów literackich, podczas których uczniowie będą analizować tekst, szukać w nim odwołań historycznych (opis wnętrza więzienia, upamiętnienie więźniów, „imiona więźniów – znane, nieznanne; na murach izby powykreślane”) i literackich (opis celi po spowiedzi nawiązuje do scenarii śmierci ks. Robaka).

Oczywiście tekstów związanych tematycznie z Cytadelą jest dużo więcej, przykładem *Cytadela* Władysława Broniewskiego („Na cytadeli jest szubienica/pod szkłem./ O tym wie każda warszawska ulica/i ja wiem”³⁷) czy *Czterej Wiślawy* Szymborskiej upamiętniający straconych 18 stycznia 1886 proletariatchyków³⁸.

Mury Cytadeli pojawiły się również w prozie, przykładem utwór Stefana Żeromskiego „Wiatr od morza”:

Pieni się gościniec główny wielkiej rzeki w wiązadłach mostów z kamienia i żelaza u stop miasta

³⁷ W. Broniewski, *Cytadela*, [w:] *Wiersze warszawskie*, Warszawa 1972, s. 90.

³⁸ <http://lubczasopismo.salon24.pl/aelita/post/546035,1956-ksiadzka-nowego-czytelnika-1956> [dostęp 26 lutego 2014].

Warszawy – cytadeli ziemskiego okręgu – stolicy wolności świata, gdzie przez stulecie tkwiło kowadło wbite w ziemię głęboko młotami kowali wprawnych w sztuce ciemiewstwa, na którym nieubłagana a niewidzialna zemsta losu kuła zarazem kajdany dla ludów uciemieżonych i idei zakutych w dyby – mrowisko prac zawsze spiskowych, gdzie się ukrywał, wił i przeżył olbrzymi zamysł wysiłku wielkiego plemienia, sztuką w chwili nieszczęśliwej w żelazne potrzaski schwymany³⁹.

Cytadela jest naturalną scenerią dla wielu filmów, zarówno dokumentalnych (jak wspomniany już film o Romualdzie Traugutcie), jak i fabularnych. Tu można przywołać film *Desperacja* autorstwa Kazimierza Radowicza i Zbigniewa Kuźmińskiego z roku 1988⁴⁰.

Od momentu zbudowania Cytadeli do czasów współczesnych powstało też wiele dzieł plastycznych. Ich autorów inspirował dramatyzm wnętrza i tragiczne historie więźniów. Niektóre z tych dzieł można wykorzystać jako materiał ilustracyjny do zajęć⁴¹. Wiele ciekawych ilustracji do zajęć znajduje się w zbiorach Muzeum Niepodległości: rzeźba Henryka Wróblewskiego *Cytadela. Więźniowie* z roku 1962 (Rz. 60), popiersie Romualda Traugutta autorstwa Gustawa Hładyny (Rz. 225), obrazy Jana Choroszczucha (M. 341-343)⁴².

10. DODATKOWE DZIAŁANIA EDUKACYJNE – KONKURSY: PLASTYCZNE, POETYCKIE, WIEDZOWE

Tak bogata historia X Pawilonu warta jest popularyzacji także poprzez inne działania. Na dzień organizowane są już od kilku lat plenery malarskie adresowane do dzieci. Cenną inicjatywą byłoby poszerzenie tej oferty i zorganizowanie – pod okiem profesjonalnych artystów – warsztatów malarskich dla różnych grup wiekowych. Efektem warsztatów mogłyby być konkurs plastyczny związany z Cytadelą. Z uwagi na walory tego miejsca można zorganizować tam także warsztaty fotograficzne prowadzone przez profesjonalistę dla fotografów-amatorów uwieńczone konkursem na najciekawsze zdjęcie.

Obecność Cytadeli w poezji może być inspiracją do zorganizowania konkursu poetyckiego. Prezentacja tekstów – znanych poetów, a może też własnych napisanych przez uczestników konkursu – w autentycznych wnętrzach nadałaby mu szczególną rangę. Warto byłoby pokusić się o zorganizowanie również konkursu wiedzy dla uczniów gimnazjów i szkół ponadgimnazjalnych. Wpisywałby się on w podstawę programową na tym etapie kształcenia, promowałby Muzeum X Pawilonu, a ponadto byłby elementem wychowania patriotycznego młodzieży. I jeszcze jedna propozycja, która mogłaby popularyzować wiedzę o Cytadeli. Rzeczą cenną i niezwykle potrzebną byłaby gra edukacyjna stworzona w oparciu o bogate materiały ilustracyjne i archiwalia, która – w połączeniu z ciekawą fabułą – stanowiłaby wartościowe uzupełnienie lekcji muzealnych w Cytadeli.

³⁹ S. Żeromski, *Wiatr od morza*, Warszawa 1957, s. 14-15.

⁴⁰ <http://www.filmpolski.pl/fp/index.php?film=122928> [dostęp 20 lutego 2014].

⁴¹ M.in.: autor nieznany *Kartka więzienna*, E. Pichell *Sąd wojenny w Cytadeli*, autor nieznany, *Pogrzeb więźnia w Cytadeli*, A. Piotrowski, *Rozstrzelanie na stokach Cytadeli*, A. Sochaczewski *Scena więzienna*, P. Streitt *Pożegnanie skazańca*, E. Pichell, *Cytadela, Powstańcy w niewoli w Cytadeli oraz Stracenie rządu narodowego*, F. Konarski *Proletariatyczny*, K. Ferster, *Proletariatyczny na podwórzu X Pawilonu*.

⁴² Wiele reprodukcji dzieł tu omawianych można znaleźć w albumie *Powstanie Styczniowe* wydanym przez Muzeum Niepodległości w roku 2013. Zob. też podobny album zawierający reprodukcje dotyczące powstania listopadowego. Obie pozycje ukazały się w serii „Polskie Powstania Narodowe”.

5. Plener malarski

Powyższe uwagi to zaledwie garść propozycji, które mogą zainspirować pracowników merytorycznych prowadzących zajęcia dla uczniów odwiedzających Muzeum X Pawilonu. Uważne rozejście się wokół i podjęcie próby spojrzenia na historię oczami dzieci i młodzieży pozwoli znaleźć wiele kolejnych nowych rozwiązań i wzbogacić ofertę edukacyjną.

SUGGESTIONS OF MAKING USE OF HISTORY, INTERIOR AND EXHIBITIONS OF THE X PAVILION FOR EDUCATIONAL PURPOSES

Summary

The authentic interior of the X Pavilion allows to use it for various educational purposes. The environment also works in favour of organising outdoor events of patriotic character as well as historical reconstructions.

It is recommendable to begin one's contact with history at the beginning of school education, making use of historical scenery and museum collection. Each and every collection presented in the X Pavilion Museum may be used for the purposes of a museum lesson directed at students on a particular level of education. Lessons carried out in the X Pavilion provide a possibility of connecting historical knowledge with literature and art, they may also become an occasion to engage in a discussion about patriotic attitudes, as well as different views on understanding service for the homeland.

VORSCHLÄGE ZUR NUTZUNG DER GESCHICHTE, DER INNENRÄUME UND DER AUSSTELLUNGEN DES X. PAVILLONS FÜR BILDUNGSZWECKE

Zusammenfassung

Die bis heute erhaltenen, echten Innenräume des X. Pavillons ermöglichen es, sie für verschiedenen Bildungszwecke zu nutzen. Die Umgebung ist auch für die Vorbereitung der Freilichtveranstaltungen mit dem patriotischen Charakter und für historische Rekonstruktionen geeignet.

Es ist empfehlenswert, bereits am Anfang der Schulbildung in Berührung mit der Geschichte in ihrer echten Größe durch Nutzung der historischen Szenerie und der musealen Sammlungen zu kommen. anzuknüpfen. Jede im Museum des X. Pavillons präsentierte Ausstellung kann für den Unterricht im Museum für Schüler einer bestimmten Bildungsstufe genutzt werden. Die Unterrichtsstunden, die im X. Pavillon durchgeführt werden, ermöglichen es, das historische Wissen mit der Literatur und der Kunst zusammenzubringen, sie können auch zu einer Gelegenheit werden, Diskussionen über patriotische Einstellungen und verschiedene Auffassungsarten des Dienstes für die Heimat zu beginnen.

ПРЕДЛОЖЕНИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСТОРИИ, ИНТЕРЬЕРОВ И ЭКСПОЗИЦИЙ X ПАВИЛЬОНА ДЛЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПОТРЕБНОСТЕЙ

Резюме

Сохраненные до настоящего времени интерьеры X павильона позволяют разнообразно использовать их для образовательных целей. Окружение содействует организации патриотических мероприятий под открытым небом и исторических реконструкций.

Соприкосновение с историей в ее неподдельном измерении (аутентичном измерении) стоит начать уже в начале школьного образования, используя в этой цели историческую среду и музейные коллекции. Каждую из выставок Музея X павильона можно использовать для потребностей музейных уроков направленных в сторону учеников определенного уровня образования. Уроки, которые ведутся в музее, дают возможность сочетать исторические знания с литературой и искусством, могут создать возможность провести беседу на тему патриотических отношений и разных способов понимания службы родине.

CZĘŚĆ CZWARTA

ETAPY RALIZACJI PROJEKTU

MAREK BELCZYK

Muzeum Niepodległości w Warszawie

KALENDARIUM DZIAŁAŃ ZWIĄZANYCH Z PRZEPROWADZENIEM PRAC REMONTOWYCH

Czerwiec 2012 roku – podpisanie preumowy z Mazowiecką Jednostką Wdrażania Programów Unijnych.

Luty 2013 roku – podpisanie przez Marszałka Województwa Mazowieckiego Adama Struzika i Dyrektora Muzeum Niepodległości w Warszawie Tadeusza Skoczka umowy o finansowaniu zadania.

PRZETARGI

Luty 2013 roku – ogłoszenie przetargu na „Roboty budowlane w kompleksie obiektów Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej obejmujące budynek Bramy Bielańskiej” w tym:

- renowacja elewacji
- renowacja okładzin kamiennych
- renowacja klatek schodowych
- izolacje przeciwwilgociowe
- wymiana pokrycia dachu Bramy
- wymiana obróbek blacharskich
- wymiana drenażu.

Wprowadzenie na budowę w kwietniu 2013 roku.

Zadanie zakończone w grudniu 2013 roku.

Luty 2013 roku – ogłoszenie przetargu na „Roboty budowlane w kompleksie obiektów Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej obejmujące budynki X i XI Pawilonu” w tym:

- renowacja tynków
- wymiana pokrycia dachu
- izolacje przeciwwilgociowe piwnic zachodniego skrzydła X Pawilonu i fundamentów XI Pawilonu
- wymiana stolarki okiennej.

Zadanie zakończone w grudniu 2013 roku.

Luty 2013 roku – ogłoszenie przetargu na „Roboty budowlane w kompleksie obiektów Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej obejmujące remont instalacji elektrycznej i odgromowej w X i XI Pawilonie oraz wykonanie instalacji SAP w Pawilonie”.

Zadanie zakończone w sierpniu 2014 roku.

Luty 2013 roku – ogłoszenie przetargu na „Uporządkowanie i remont dziedzińca przed budynkiem X Pawilonu”, w tym:

- wymiana nawierzchni z płyt chodnikowych
- przełożenie nawierzchni z kamienia polnego na ulicy Trojaka
- remont instalacji wod.-kan. źródelka
- rekultywacja zieleni
- rewitalizacja parkanów drewnianych
- rewitalizacja murów fundamentów wartowni i kuźni
- konserwacja kibitki.

Zadanie w trakcie realizacji.

W tym samym czasie przeprowadzone były przetargi na nadzór budowlany nad prowadzonymi inwestycjami w branżach: ogólnobudowlanej, elektrycznej i drogowej.

Styczeń 2014 roku – ogłoszenie przetargu na wykonanie dokumentacji projektowo kosztorysowej oraz inwentaryzację budynku działobitni w kompleksie obiektów Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej, w tym:

- wymiana pokrycia dachowego
- remont elewacji
- wymiana stolarki okiennej i drzwiowej
- izolacje przeciwwilgociowe
- wymiana instalacji elektrycznej
- założenie instalacji SAP.
- Zadanie w trakcie realizacji.

Styczeń 2014 roku – ogłoszenie przetargu na wykonanie dokumentacji projektowo kosztorysowej oraz inwentaryzację Bramy Bielańskiej w kompleksie obiektów Muzeum Pawilonu Cytadeli Warszawskiej, w tym:

- rewitalizacja murów przyporowych
- remont stolarki okiennej, drzwiowej i bram wrót bramnych
- wymiana instalacji elektrycznej
- założenie instalacji SAP.

Realizacja zadania na etapie uzyskiwania pozwolenia na budowę.

Luty 2014 roku – ogłoszenie przetargu na wykonanie dokumentacji projektowo- kosztorysowej instalacji elektrycznej Bramy Bielańskiej oraz instalacji elektrycznej i odgromowej działobitni w kompleksie obiektów Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej,

Realizacja zadania na etapie uzyskiwania pozwolenia na budowę.

Marzec 2014 roku – ogłoszenie przetargu na wykonanie dokumentacji projektowo- kosztorysowej remontu i przebudowy wskazanych pomieszczeń wewnętrznych w budynku Pawilonu Cytadeli Warszawskiej, w tym:

- prace malarskie
- przebudowa wejścia do Muzeum X Pawilonu
- remont dwóch toalet i przystosowanie ich dla osób niepełnosprawnych ruchowo
- remont piwnic zachodniego skrzydła
- ocieplenie stropu I pietra.

Realizacja zadania na etapie uzyskiwania pozwolenia na budowę.

Marzec 2014 roku – ogłoszenie przetargu na wykonanie dokumentacji projektowo kosztorysowej remontu i przebudowy wewnątrz XI Pawilonu Cytadeli Warszawskiej, w tym:

- prace murarskie
- prace malarskie
- ułożenie posadzek
- wydzielenie toalety.

Realizacja zadania na etapie ogłoszenia przetargu na prace budowlane.

Kwiecień 2014 roku – ogłoszenie przetargu na wykonanie zaprojektowanie i wykonanie remont sali kinowej w budynku Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej.

Realizacja zadania na etapie uzyskiwania pozwolenia na budowę.

Kwiecień 2014 roku – ogłoszenie przetargu na wykonanie dokumentacji projektowo- kosztorysowej rewitalizacji z wymianą nawierzchni drogi skazańców pomiędzy Bramą Straceń a Brama Bielańską oraz schodów i podestów w rejonie Bramy Bielańskiej.

Realizacja zadania na etapie uzyskiwania pozwolenia na budowę.

Kwiecień 2014 roku – ogłoszenie przetargu na wykonanie dokumentacji projektowo kosztorysowej systemu monitoringu CCTV wraz z centralą na terenie Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej.

Realizacja zadania na etapie uzyskiwania pozwolenia na budowę.

Maj 2014 roku – ogłoszenie przetargu na zaprojektowanie i wykonanie zewnętrznej windy dla niepełnosprawnych w budynku X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej.

Realizacja zadania na etapie uzyskiwania pozwolenia na budowę.

Sierpień 2014 roku – ogłoszenie przetargu na „Wyposażenie budynku X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej w niezbędną infrastrukturę komputerową i sprzęt multimedialny” – dostawa, montaż i uruchomienie

W przygotowaniu jest wystąpienie z wnioskiem o realizację zadania.

Październik 2014 roku. Zakup wyposażenia magazynu zbiorów Muzeum Niepodległości w Muzeum X Pawilonu wraz z przemieszczeniem obiektów. Realizacja zadania zależna jest od uzyskania zgody UMWM i MJWPU.

Równoległe do prac budowlanych Muzeum Niepodległości podjęło prace, których celem ma być modernizacja i rewitalizacja ekspozycji stałej Muzeum X Pawilonu. Pierwszym krokiem na tej drodze było przygotowanie koncepcji nowego układu ekspozycji, uwzględniającego historię obiektu oraz powiększenie ekspozycji o dodatkowe ciągi ekspozycyjne. Praca została ukończona w czerwcu 2014 roku. Wysłane zostało również do 12 pracowni projektowych zaproszenie do podjęcia współpracy w kierunku stworzenia projektu aranżacji nowej ekspozycji stałej Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej.

KALENDARIUM DZIAŁAŃ PROMOCYJNYCH PROJEKTU REWITALIZACJI

6 XI 2012 – Udzielenie wywiadu dla Programu I Polskiego Radia na temat działań i planów rewitalizacyjnych w MXP – wypowiedzi kierownika Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej Jerzego Wągorodzkiego i specjalisty ds. budowlanych Bohdana Sieradzkiego.

8 XI 2012 – Uroczystość składania kwiatów w Bramie Straceń Cytadeli Warszawskiej w oparciu o ceremoniał wojskowy z okazji Narodowego Święta Niepodległości, połączona z krótką, okolicznościową prelekcją. W podziękowaniu dla uczestników Dyrektor Muzeum Niepodległości dr Tadeusz Skoczek wspominał o najbliższych planach rewitalizacji obiektów MXP. Przygotowanie ok. 150 zaproszeń na imprezę do najważniejszych władz państwowych i samorządowych, organizacji kombatanckich, harcerskich z zawartą informacją o planowanej rewitalizacji MXP.

11 XI 2012 – Program TVP Info „Poranek Niepodległość” realizowany na terenie MXP i emitowany na żywo w dniu Narodowego Święta Niepodległości. Wypowiedzi na temat rewitalizacji MXP: Dyrektor Muzeum Niepodległości dr Tadeusz Skoczek i kierownik oddziału Jerzy Wągorodzki.

16 XI 2012 – Finisaż wystawy *Droga do Wierszyny – Sybiracy* zorganizowany przez Instytut Kresowy w MXP. Przygotowanie ok. 150 pisemnych imiennych zaproszeń na imprezę do wytypowanych osób (posłowie, senatorowie, urzędnicy samorządowi, dziennikarze) z zawartą informacją o planowanej rewitalizacji MXP.

23 XI 2012 – Wernisaż wystawy *Wielki zapomniany arcybiskup ormiański Józef Teodorowicz 1864-1938* zorganizowany przez Instytut Kresowy w MXP. Przygotowanie ok. 300 pisemnych imiennych zaproszeń na imprezę do wytypowanych osób (posłowie, senatorowie, urzędnicy samorządowi, przedstawiciele organizacji i stowarzyszeń zajmujących się kultywowaniem kultury i tradycji Ormian w Polsce) z zawartą informacją o planowanej rewitalizacji MXP.

21 XI 2012 – Uzyskanie poparcia ze strony Rady Dzielnicy Żoliborz m. st. Warszawy w stanowisku podjętym na XXIV Sesji Rady z dnia 21 listopada 2012 „W sprawie poparcia starań Muzeum Niepodległości o pozyskanie funduszy na rychłą rewitalizację Muzeum X Pawilonu Cytadeli

Warszawskiej, a w dalszej perspektywie na rewaloryzację znajdującego się pod opieką Dzielnicy Zespołu Bramy Straceń”. Korespondencja dotycząca pozytywnego stanowiska Rady wpłynęła do Muzeum 20 grudnia 2012.

26 XI 2012 – Uroczyste spotkanie pracowników Muzeum Niepodległości z władzami Samorządu Województwa Mazowieckiego, obecny m.in. Marszałek Województwa Mazowieckiego Adam Struzik. Podsumowanie działalności Muzeum Niepodległości w 2012 r. w wystąpieniu Dyrektora dr. T. Skoczka, który poruszył także w szerokim zakresie temat planowanej rewitalizacji obiektów MXP. Wystąpienie było zilustrowane prezentacją slajdów.

14 XII 2012 – Konferencja podsumowująca efekty oddziaływania środków unijnych na rozwój kultury w województwie: „Mazowiecki Kongres Kultury – spotkanie z RPO WM” w Teatrze Polskim. Kilkuminutowe prelekcja z pokazem slajdów przygotowanym przez Dział Edukacji i Promocji o przygotowywanej rewitalizacji obiektów MXP. Uczestniczyli ze strony Muzeum Niepodległości: dyrektor ds. programowych Jolanta Dąbek i specjalista ds. budowlanych Bogdan Sieradzki.

14 XII 2012 – Spotkanie związane z wystawą czasową „Wielki zapomniany arcybiskup ormiański Józef Teodorowicz 1864-1938”: prelekcja i kuratorskie zwiedzanie wystawy. Uczestnikom wręczano ulotkę z informacją o planowanej rewitalizacji obiektów MXP.

23 XII 2012 – Finisaż wystawy *Wielki zapomniany arcybiskup ormiański Józef Teodorowicz 1864-1938* zorganizowany przez Instytut Kresowy w MXP. Przygotowanie 147 pisemnych imiennych zaproszeń na imprezę do wytypowanych osób (posłowie, senatorowie, urzędnicy samorządowi, przedstawiciele organizacji i stowarzyszeń zajmujących się kultywowaniem kultury i tradycji Ormian w Polsce) z zawartą informacją o planowanej rewitalizacji MXP.

2 I 2013 – Przygotowanie pisemnej informacji o imprezach inauguracyjnych związanych ze 150. rocznicą wybuchu Powstania Styczniowego, organizowanych przez Muzeum Niepodległości, skierowanej do wytypowanych osób (najwyższe urzędy centralne, wojskowe i samorządowe, placówki muzealne oraz szkoły, a także członkowie byłej i obecnej Rady Naukowej Muzeum Niepodległości) i zawierającej adnotację z tytułem projektu i obiektach Cytadeli Warszawskiej objętych planowaną rewitalizacją.

20 I 2013 – Przygotowanie 500 kolorowych zaproszeń na koncert Pamięci Powstania Styczniowego, z zawartym tytułem projektu oraz informacją o obiektach Cytadeli Warszawskiej objętych planowaną rewitalizacją, które zostały doręczone osobiście do najwyższych urzędów centralnych, wojskowych i samorządowych, placówek muzealnych oraz szkół, a także członków byłej i obecnej Rady Naukowej Muzeum Niepodległości.

20 I 2013 – Złożenie kwiatów w celi Romualda Traugutta w Muzeum X Pawilonu. Podczas oprowadzenia zaproszonych gości i członków delegacji przez kierownika oddziału Jerzego Wągorodzkiego, udzielenie obszernej informacji o planowanej rewitalizacji obiektów MXP, która ma być także swego rodzaju uczczeniem 150. rocznicy wybuchu Powstania Styczniowego i 50. rocznicy powstania Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej.

22 I 2013 – Udzielenie obszernej wypowiedzi dla Radia Warszawa nt. Powstania Styczniowego przez kierownika oddziału Jerzego Wągrodzkiego, w której poruszony został także wątek planowanej rewitalizacji obiektów MXP.

28 I 2013 – W pismach z podziękowaniem dla głównych organizatorów uroczystości rocznicowych (Minister Obrony Narodowej, Szef Sztabu Generalnego WP) zamieszczone zostały informacje, że Muzeum Niepodległości jest beneficjentem Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Mazowieckiego.

30 I 2013 – Wernisaż wystawy planszowej w Senacie RP przygotowanej przez Muzeum Niepodległości z okazji 150. rocznicy wybuchu Powstania Styczniowego pt. Gorzka chwała – Powstanie 1863 r. W przemówieniu otwierającym dyrektor Muzeum Niepodległości, dr Tadeusz Skoczek, poruszył wątek planowanej rewitalizacji obiektów Muzeum X Pawilonu wspominając m.in., że jest to jedno z najważniejszych muzeów martyrologicznych w Polsce i od swego powstania nie było poddane remontowi, a w związku ze 150. rocznicą wybuchu zrywu styczniowego objęte będzie kompleksową rewitalizacją. Na wernisażu obecni byli senatorowie RP, przedstawiciele Samorządu Województwa Mazowieckiego, członkowie Stowarzyszenia Muzealników Polskich, delegacja Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy i inni zaproszeni goście.

II 2013 – „Kurier Warszawski” Dział Rozmaitości, *Artykuł Renowacja Cytadeli* s. 52 nr 2/3 (30) 2013 (informacja o podpisaniu umowy i zakresie prac remontowych ilustrowana fotografią).

II 2013 – Przygotowanie roboczej wersji mini-filmu promocyjnego o Cytadeli Warszawskiej pt. Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej, w którym fragment został poświęcony problemowi rewitalizacji. Scenariusz Jerzy Wągrodzki, realizacja Piotr Gorszczyński.

7 II 2013 – Portal internetowy nasze miasto.pl artykuł pt. 15 mln złotych na wielki remont w Muzeum Niepodległości zapowiedź podpisania umowy na dofinansowanie projektu przez Zarząd Województwa Mazowieckiego i opis prac remontowych przewidzianych do wykonania w ramach projektu.

7 II 2013 – Strona wawa.love.pl – informacja zawierająca zapowiedź zawarcia umowy na remont obiektów Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej pt. *Są pieniądze na remont obiektów Muzeum Niepodległości*.

19 II 2013 – Wywiad kierownika Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej, Jerzego Wągrodzkiego, dla Redakcji Rosyjskiej Polskiego Radia dla Zagranicy (Polskie Radio), w którym obok historii Cytadeli Warszawskiej oraz więźniów X Pawilonu, znalazła się obszerna wypowiedź na temat planowanej rewitalizacji obiektów Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej. W tym nagraniu wypowiadał się także inny pracownik Muzeum, Michał Cieślak. Materiał przygotowała red. Irina Zawisza.

25 II 2013 – Relacja TVP Info, Oddział Warszawski, w której pojawiła się informacja o podpisaniu umowy, wypowiedzi Marszałka Adama Struzika i dyrektora Muzeum Niepodległości, dr Tadeusza Skoczka, o znaczeniu projektu dla Muzeum i Mazowsza oraz krótka wypowiedź pracownika Muzeum

X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej, Jarosława Jaskólskiego, o roli Cytadeli Warszawskiej w historii Polski i najważniejszych więźniach X Pawilonu. Materiał przygotowała red. Jolanta Turkowska.

25 II 2013 – „Gazeta Wyborcza – Stołeczna”, artykuł pt. *Unijne pieniądze na carską twierdzę*, autor red. Tomasz Urzykowski, nr 47, z informacją o podpisaniu umowy na finansowanie remontu budynków muzealnych z funduszy europejskich z wymienieniem zakładanych w projekcie głównych prac budowlanych.

25 II 2013 – Portal internetowy nasze.miasto.pl – artykuł *Cytadela Warszawska: jest umowa na remont* z wraz z galerią zdjęć obiektów muzealnych podlegających remontowi, zawierający obszerną informację o podpisaniu umowy i zakresie prac remontowych.

25 II 2013 – Portal internetowy budownictwo.abc.com.pl – artykuł Anny Kondek *Podpisano umowę na remont Cytadeli Warszawskiej* zawierający informacje o podpisaniu umowy i spis przewidzianych w ramach projektu prac budowlanych.

25 II 2013 – Portal internetowy tvp.pl/warszawa/ – artykuł *Cytadela Warszawska przejdzie gruntowny remont* zawierający harmonogram prac przewidzianych w projekcie.

25 II 2013 – Strona internetowa rdc.pl (Radio dla Ciebie) – artykuł o podpisaniu umowy z wyliczeniem konkretnych prac remontowych w ramach projektu.

25 II 2013 – Strona internetowa portalsamorządowy.pl – wiadomość z o podpisaniu umowy i zakresie prac remontowych w ramach projektu.

25 II 2013 – Strona internetowa tvn.pl – artykuł pt. *Wyremontują Cytadelę za unijne pieniądze* informujący o podpisaniu umowy przez przedstawicieli władz placówki oraz województwa mazowieckiego na remont historycznego obiektu.

25 II 2013 – Strony mazovia.pl i mazovia.eu – wiodące informacje na stronie głównej w zakładce Aktualności wraz z galerią zdjęć i informacja prasowa o podpisaniu umowy i głównych założeniach projektu rewitalizacji.

25 II 2013 – Portal dzieje.pl – informacja o podpisanej umowie i pracach remontowych w ramach projektu rewitalizacji.

25 II 2013 – Wypowiedź dyrektora Muzeum Niepodległości, dr Tadeusza Skoczka, po podpisaniu umowy dla kilku stacji radiowych, m.in. Radio Dla Ciebie, Radio Warszawa, Informacyjna Agencja Radiowa (Polskie Radio) i inne.

25 II 2013 – Przygotowanie dla dziennikarzy relacjonujących podpisanie umowy materiałów promocyjnych, w tym m.in. płyt z filmem o Cytadeli Warszawskiej, w którym fragment poświęcono rewitalizacji oraz drukowaną informację o inauguracji obchodów 150. rocznicy wybuchu Powstania Styczniowego w Muzeum Niepodległości.

15 II 2013 – Wernisaż wystawy planszowej w Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej pod patronatem Ewy Tomaszewskiej pt. *Polska – tradycje parlamentaryzmu do 1791 r.* Wystawa została przygotowana dla Parlamentu Europejskiego i tam została zaprezentowana po raz pierwszy w dniach 22 – 25 stycznia 2009 r. W przemówieniu wstępnym Dyrektor Muzeum Niepodległości, dr Tadeusz Skoczek, zapoznał uczestników z sytuacją Muzeum obszernie poruszając problem rewitalizacji obiektów Muzeum X Pawilonu wspominając m.in., że jest to jedno z najważniejszych muzeów martyrologicznych w Polsce i od swego powstania nie było poddane remontowi, a obecnie dzięki poparciu władz Samorządu Województwa Mazowieckiego, pozyskane środki finansowe z funduszy europejskich, pozwolą na kompleksową rewitalizację Muzeum. Obecni byli m.in. Ewa Tomaszewska – radna Województwa Mazowieckiego, Andrzej Kropiwnicki – przewodniczący Regionu Mazowsze NSZZ Solidarność, Andrzej Dziubecki – zastępca dyrektora Biura Komunikacji Społecznej Kancelarii Senatu RP, Grażyna Rafałowicz – przedstawiciel ww. Biura i Rafał Utracki – naczelnik Wydziału Kultury Urzędu Dzielnicy Żoliborz i inni zaproszeni goście. Dla uczestników przygotowane zostały materiały promocyjne z ulotką informacyjną o głównych założeniach projektu rewitalizacji i obiektach podlegających remontowi.

21 II 2013 – Przygotowanie 27 pisemnych informacji do członków 3 komisji Sejmiku Województwa Mazowieckiego (Komisja Edukacji, Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Komisja Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Komisja Promocji Województwa Mazowieckiego i Współpracy Zagranicznej) z zaproszeniem na wystawę pt. *Polska – tradycje parlamentaryzmu do 1791 r.* do Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej. W piśmie zawarta została adnotacja z tytułem projektu i obiektach Cytadeli Warszawskiej objętych planowaną rewitalizacją.

24 IV 2013 – Wernisaż wystawy *Podróż do Wierszyny – Sybiracy w Senacie RP* pod patronatem Marszałka Senatu B. Borusewicza przygotowana przez grupę MDM we współpracy z Muzeum Niepodległości. W krótkim wystąpieniu Dyrektor Muzeum Niepodległości, dr Tadeusz Skoczek, wspominał, że wystawa była wcześniej prezentowana w Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej, które obecnie pozyskało środki finansowe z funduszy europejskich na kompleksową rewitalizację Muzeum. Na spotkaniu było obecnych ok. 150 gości na czele z Marszałkiem Senatu RP, posłowie i senatorowie z różnych klubów parlamentarnych, przedstawiciele Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego, delegacja z Wierszyny z polskim miejscowym proboszczem i inni. Impreza miała charakter zamknięty, a ze strony Muzeum Niepodległości przygotowano ok. 50 zaproszeń dla najważniejszych urzędników Samorządu Województwa Mazowieckiego.

26 IV 2013 – Wernisaż wystawy *Polskie Święta Państwowe w plakacie ze zbiorów Muzeum Niepodległości w Warszawie w Dusznikach Zdroju.* W wystąpieniu wstępnym reprezentujący Muzeum Niepodległości kierownik Działu Historii, Jan Engelgard, wspominał, że obecnie Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej (oddział Muzeum Niepodległości) przejdzie w najbliższym czasie kompleksową rewitalizację, która będzie sfinansowana z funduszy europejskich. W spotkaniu wzięło udział ok. 40 osób na czele z burmistrzem Duszników Zdrój Andrzejem Rymarczykiem. Relację z wernisażu przygotowały TVP Info i Telewizja Regionalna z Kłodzka. Ze strony Muzeum Niepodległości przygotowano ok. 25 zaproszeń dla najważniejszych urzędników Samorządu Województwa Mazowieckiego. Wystawa jest objęta honorowym patronatem Marszałka Województwa Dolnośląskiego.

2 V 2013 – Impreza plenerowa *Majówka pod Flagą Biało-Czerwoną* zorganizowana przez Urząd Dzielnicy Żoliborz we współpracy z Muzeum Niepodległości, pod patronatem Ministra Obrony Narodowej. W programie: Bieg Flagi na terenie Cytadeli, pokaz musztry paradej Orkiestry Reprezentacyjnej Marynarki Wojennej, występ Reprezentacyjnego Zespołu Artystycznego Wojska Polskiego, konkursy i zabawy dla dzieci, prezentacje broni, pokazy grup rekonstrukcyjnych, zawody strzeleckie, multimedialna prezentacja nowej siedziby MWP, wystawa fotografii Marka Maldisa z Reggio Emilia. Na imprezę przybyli goście: Sekretarz Stanu w Ministerstwie Obrony Narodowej, Czesław Mroczek w towarzystwie Dowódcy Wojsk Lądowych gen. broni Zbigniewa Głowienki, gen. dyw. Bogusława Packa, gen. dyw. Andrzeja Malinowskiego, admirałów i kontradmirałów, Dyrektor Muzeum Wojska Polskiego prof. Zbigniew Wawer. Honory gospodarzy imprezy pełnili: Burmistrz Żoliborza Krzysztof Bugła i Zastępca Burmistrza Witold Siewlicz, a ze strony Muzeum Niepodległości dyrektor ds. programowych Jolanta Dąbek, która w kilkuminutowym wystąpieniu przedstawiła uczestnikom problem podjętej przez Muzeum Niepodległości inwestycji. Zaakcentowała pilną potrzebę rewitalizacji Cytadeli Warszawskiej z uwagi na wieloletni brak większych remontów. Realizacja obecnego projektu będzie możliwa dzięki pozyskanym środkom finansowym z funduszy europejskich przy wsparciu Samorządu Województwa Mazowieckiego. Informacje o rewitalizacji widoczne były dla uczestników także w postaci wydrukowanych afiszy informacyjnych umiejscowionych w najważniejszych punktach na terenie muzealnym.

VII 2013 – Ustawienie 2 dużych tablic informacyjnych – jednej przy budynku X Pawilonu, drugiej przed Bramą Bielańską – zawierających tytuł realizowanego projektu i adnotację o finansowaniu rewitalizacji z funduszy europejskich.

25-26 VIII 2013 – Konwent Gier Strategicznych GRENADIER zorganizowany przez Dom Kultury Śródmieście we współpracy z Muzeum Wojska Polskiego i Muzeum Niepodległości. W programie: 6 rekonstrukcji historycznych w wykonaniu grup rekonstrukcji historycznej, prezentacja broni i barwy z różnych epok w wykonaniu tychże, prezentacja sprzętu wojskowego, turnieje planszowych gier strategicznych, pokazy filmowe, prelekcje multimedialne. Na imprezie obecni byli m.in. Dyrektor Muzeum Wojska Polskiego prof. Zbigniew Wawer, Dyrektor Domu Kultury Śródmieście Joanna Strzelecka, przedstawiciele Samorządu Województwa Mazowieckiego i Urzędu do Spraw Kombatantów i Osób Represjonowanych. Patronami honorowymi imprezy byli: Marszałek Województwa Mazowieckiego i Komendant Nadwiślańskiego Oddziału Straży Granicznej. Patronatami medialnymi imprezę objęły: TVP Historia, TVP Warszawa, Radio Eska, Metro, AMS, Skarpa Warszawska, Hator, MZA, Odkrywca, Stolica, Kurier Warszawski, Mówią wieki, Wiadomości24, Dobroni.pl, Wargaming Zone, Forum Strategie – strategie.net.pl. Kierownik Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej Jerzy Wągradzki w kilkuminutowym wystąpieniu opowiedział o historii Cytadeli Warszawskiej i więźniach X Pawilonu. Wspominał przy tym o podjętej rewitalizacji obiektów muzealnych, co jest konieczne z uwagi na wieloletni brak większych remontów. Obchodzone w tym roku rocznice: 150. wybuchu powstania styczniowego i 50. powstania Muzeum X Pawilonu pozwoliły skierować większą uwagę na niszczący zabytek i przyczyniły się do pozyskania środków finansowych z funduszy europejskich przy wsparciu Samorządu Województwa Mazowieckiego. Ponadto informacje o rewitalizacji widoczne były dla uczestników także w postaci wydrukowanych afiszy informacyjnych umiejscowionych w najważniejszych punktach na terenie muzealnym.

23 VIII 2013 – Wizyta w Muzeum X Pawilonu kilkuosobowej delegacji urzędników samorządowych na czele z Zastępcą Dyrektora Departamentu Nadzoru Właścicielskiego i Inwestycji p. Tomaszem Rosłonkiem na zaproszenie Dyrektora Muzeum Niepodległości.

IX 2013 – „Kurier Warszawski”, nr 9 (34) 2013 – w dziale Rozmaitości fotoreportaż pt. *Renowacja Cytadeli* zawierający zdjęcia z prac remontowych i ze spotkania w MXP w dniu 3 IX br.

3 IX 2013 – Spotkanie w Muzeum X Pawilonu na zaproszenie Dyrektora Muzeum Niepodległości poświęcone zagadnieniom pierwszego etapu rewitalizacji. Na miejscu stawili się przedstawiciele Samorządu Województwa Mazowieckiego w osobach Tadeusza Samborskiego i Mariana Sołobodowskiego z Departamentu Kultury, Promocji i Turystyki, Małgorzaty Naimskiej, Zastępcy Dyrektora Biura Kultury Urzędu Miasta St. Warszawy, przedstawiciele mediów: TVP Historia i Kuriera Warszawskiego z red. nacz. Pawłem Ludwickim oraz pracownicy Muzeum Niepodległości i inni. Rolę przewodnika po terenie muzealnym pełnił Marek Belczyk – koordynator projektu, który przedstawił rezultaty dotychczasowych prac remontowych, a także opowiedział o zamierzeniach, których realizacja zostanie podjęta w terminie późniejszym.

4 IX 2013 – Udzielenie krótkiej wypowiedzi przez kustosa Muzeum X Pawilonu (Jarosław Jaskólski) nt. realizowanego przez Muzeum Niepodległości projektu rewitalizacji obiektów MXP ekipie telewizyjnej TVP Historia, wykorzystanej w programie Flesz Historii.

8 X 2013 – Spotkanie w Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej poświęcone zagadnieniom pierwszego etapu rewitalizacji, w którym wzięli udział przedstawiciele Muzeum Niepodległości na czele z Zastępcą Dyrektora ds. Administracyjnych i Inwestycyjnych Adamem Wiszniewskim i Główną Księgową Elżbietą Firlej z kilkuosobową delegacją z Mazowieckiej Jednostki Wdrażania Programów Unijnych połączone ze spacerem po terenie inwestycji i obejrzeniem wykonanych prac. Rolę przewodnika po terenie muzealnym pełnił Marek Belczyk – koordynator rewitalizacji.

12 X 2013 – Audycja w Programie I Polskiego Radia na temat historii Cytadeli Warszawskiej i trwającego procesu rewitalizacji. W nagraniu udział wzięli pracownicy Muzeum Niepodległości: Jerzy Wągrodzki, Agnieszka Skórska-Jarmusz i Jarosław Jaskólski. Redaktor prowadzący Artur Wolski, emisja programu 12 X 2013 r.

28 X 2013 – Minisłuchowisko promujące projekt rewitalizacji obiektów Cytadeli Warszawskiej dla Radia Kolor w związku z przygotowywaną przez stację audycją Fela na mazowieckich ścieżkach w ramach konkursu *Perły Mazowsza II* organizowanego pod patronatem Mazowieckiej Jednostki Wdrażania Programów Unijnych. Redaktor prowadząca Marta Januszewska, emisja programu 28 X 2013 r., nagranie odbyło się w siedzibie Radia Kolor, udział wziął Jarosław Jaskólski.

8 XI 2013 – Uroczystość złożenia kwiatów z okazji Narodowego Święta Niepodległości w Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej z udziałem zaproszonych delegacji urzędów centralnych i samorządowych, związków kombatanckich. Po uroczystości przybyli goście zostali oprowadzeni po terenie inwestycji przez Marka Belczyka – koordynatora inwestycji, który przedstawił rezultaty dotychczasowych prac remontowych, a także opowiedział o kolejnych etapach procesu rewitalizacji.

10 XII 2013 – Wkładka promocyjna w Gazecie Wyborczej dotycząca procesu rewitalizacji obiektów Cytadeli Warszawskiej zawierająca teksty o historii Cytadeli Warszawskiej, ekspozycjach stałych Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej, zakresie prac remontowych i środkach finansowych wydatkowanych w ramach projektu itp. Całość uzupełniona została o materiał fotograficzny (zdjęcia historyczne i współczesne z przeprowadzanych prac remontowych). Materiały przekazane zostały przez pracowników Muzeum Niepodległości, za których opracowanie odpowiedzialny był red. Tomasz Urzykowski.

10 XII 2013 – Umieszczenie tytułu projektu w książeczce wydanej z okazji gali wręczenia Nagrody im. Św. Brata Alberta Adama Chmielowskiego 10 XII 2013 r. w Muzeum Niepodległości.

22 I 2014 – Spotkanie promujące projekt rewitalizacji obiektów Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej na miejscu realizowanej przez Muzeum Niepodległości inwestycji, w którym wzięli udział przedstawiciele Muzeum Niepodległości na czele z Dyrektorem, dr T. Skoczkiem, z reprezentantami Samorządu Województwa Mazowieckiego na czele z członkiem Zarządu Województwa Mazowieckiego W. M. Raboszukiem oraz reprezentantami Rady Naukowej Muzeum Niepodległości. Spotkanie było połączone ze spacerem po terenie inwestycji i obejrzeniem wykonanych do tej pory prac. Przygotowano materiał filmowy z ww. spotkania. Zdjęcia i realizacja Piotr Szatyłowicz. Link do filmu został umieszczony na stronie internetowej i Facebooku Muzeum Niepodległości.

22 I 2014 – Udział Dyrektora Muzeum Niepodległości dra Tadeusza Skoczka i adiunkta Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej Michała Cieślaka w programie Wywiad Kuriera w TVP Warszawa. Audycja dotyczyła realizowanej przez Muzeum Niepodległości inwestycji rewitalizacji obiektów Muzeum X Pawilonu i była emitowana na żywo. Redaktor prowadząca Miłka Skalska. Link do filmu został umieszczony na stronie internetowej i Facebooku Muzeum Niepodległości.

25 I 2014 – Dołączenie do zaproszeń dla urzędników państwowych, samorządowych, przedstawicieli organizacji kombatanckich, harcerskich i społecznych zapraszanych na coroczną uroczystość z okazji rocznicy wybuchu powstania styczniowego pod Krzyżem gen. Romualda Traugutta wkładki promocyjnej z Gazety Wyborczej dotyczącej procesu rewitalizacji obiektów Cytadeli Warszawskiej zawierającej teksty o historii Cytadeli Warszawskiej, ekspozycjach stałych Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej, zakresie prac remontowych i środkach finansowych wydatkowanych w ramach projektu itp.

20 II 2014 – W ramach promocji projektu rewitalizacji obiektów Muzeum X Pawilonu przygotowanie 50 zestawów promocyjnych na spotkanie dyrektorów instytucji kultury Województwa Mazowieckiego w Muzeum Niepodległości. W skład zestawu wchodziły: informator Muzeum X Pawilonu, wkładka promocyjna z Gazety Wyborczej, 50 płyt CD z nagraniem filmem o Muzeum oraz 50 egz. informacji na temat realizacji projektu rewitalizacji.

28 III 2014 – Podpisanie Umowy nr 25/UE/2014 na wykonanie i dostawę materiałów reklamowych do promocji realizowanego projektu między Muzeum Niepodległości i firmą PPU Stolgraf ze Stanowic.

11 V 2014 – Walny Zjazd Członków Stowarzyszenia Muzealników Polskich połączony z prezentacją wystawy z okazji jubileuszu 15-lecia SMP Oddział Mazowiecki w Muzeum Niepodległości. W ramach promocji projektu uczestnicy otrzymali torby reklamowe przygotowane do projektu rewitalizacji oraz pismo zapraszające do wzięcia udziału w przygotowywanej konferencji nt. rewitalizacji, zaplanowanej na 9 października 2014 r.

15 V 2014 – Spotkanie podsumowujące zakończenie I etapu rewitalizacji obiektów Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej połączone z prezentacją celi pamięci bł. o. Honorata Koźmińskiego z udziałem m.in. Marszałka Województwa Mazowieckiego, Adama Struzika, dyrektora Muzeum Niepodległości, dr. Tadeusza Skoczka i członków Warszawskiej Prowincji Braci Mniejszych Kapucynów oraz przedstawicieli mediów na miejscu realizowanej przez Muzeum Niepodległości inwestycji. Spotkanie było połączone ze spacerem po terenie inwestycji i obejrzeniem zakończonych do tej pory prac. Dla wszystkich uczestników zostały przygotowane zestawy materiałów do promocji projektu w postaci teczek, notesów, długopisów i toreb wraz z prezentacją multimedialną na płycie CD ilustrującą postępy prac remontowych.

15 V 2014 – Emisja krótkiej relacji z ww. spotkania w Telewizyjnym Kurierze Warszawskim na antenie TVP Warszawa z wypowiedziami Marszałka Adama Struzika i dyrektora Tadeusza Skoczka na temat realizowanej inwestycji. Materiał przygotował red. Łukasz Warzecha.

19 V 2014 – Spotkanie w Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego z okazji Dnia Muzealnika z udziałem pracowników placówek muzealnych z Mazowsza. Prezentacja multimedialna Dyrektora Muzeum Niepodległości T. Skoczka pt. *Kultura, dziedzictwo, patriotyzm. Projekt rewitalizacji X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej*. Dla uczestników zostały przygotowane zestawy materiałów do promocji projektu w postaci ulotek informacyjnych, teczek, notesów, długopisów i toreb.

25 V 2014 – Artykuł w gazecie „Myśl Polska”, nr 21-22 (1984/85), 25 maja – 1 czerwca 2014, s. 3, *X Pawilon Cytadeli Warszawskiej jak nowy* – opis trwającej inwestycji.

25 V 2014 – „Gość Warszawski” (dodatek do „Gościa Niedzielnego”) nr 21, 25 V 2014, s. 6, łagodnie przyprowadzony, artykuł o bł. o. Honoracie Koźmińskim i o trwającej rewitalizacji – relacja ze spotkania w Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej w dniu 15 V 2014 r., autor red. Tomasz Gołąb.

24-25 V 2014 – IX Warszawski Konwent Gier Strategicznych GRENADIER. Muzeum Niepodległości jako jeden z partnerów imprezy zorganizowało własne stoisko, a pracownicy przygotowali specjalnie na tę okazję materiały promocyjne do projektu rewitalizacji w postaci ulotek informacyjnych, teczek, notesów, długopisów i toreb dostępne dla wszystkich zainteresowanych. Dodatkowo rozstawiony został roll-up reklamujący projekt.

V 2014 – artykuł w „Stolicy” nr 5 (2265), maj 2014, s. 42, Cytadela pod opieką o. Honorata, przybliżający postać bł. o. Honorata Koźmińskiego i opisujący trwającą inwestycję, autor red. Wojciech Stasiak.

3 VI 2014 – Udział dyrektora Muzeum Niepodległości dr. Tadeusza Skoczka w spotkaniu w Wojskowej Akademii Technicznej. Uczestnicy otrzymali pakiety materiałów promocyjnych do projektu rewitalizacji w postaci ulotek informacyjnych, teczek, notesów, długopisów i toreb reklamowych.

4 VI 2014 – artykuł w „Zielonym Sztandarze” nr 23, 4-10 VI 2014, s.18, X Pawilon Cytadeli Warszawskiej, opisujący trwającą rewitalizację autor red. Jerzy Wojciewski.

6 VI 2014 – Uroczysta gala wręczenia Nagrody im. Władysława Orkana za rok 2013 w Miejskim Centrum Kultury w Skarżysku-Kamiennej z udziałem m.in. dyrektora Muzeum Niepodległości dra Tadeusza Skoczka. Laureaci otrzymali m.in. materiały promocyjne do projektu rewitalizacji.

11 VI 2014 – Spotkanie dyrektorów Instytucji Kultury w Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego z udziałem władz Samorządu Województwa Mazowieckiego. Uczestnicy otrzymali zestawy promocyjne do projektu rewitalizacji postaci ulotek informacyjnych, teczek, notesów, długopisów i toreb reklamowych.

15 VI 2014 – Podpisanie Umowy nr 33/UE/2014 na przygotowanie filmów reklamowych do promocji projektu rewitalizacji między Muzeum Niepodległości i Studiem E/A z Warszawy.

17 VI 2014 – Finał konkursu *Powstanie warszawskie w świadomości potomnych* zorganizowanego przez „Fundację Warszawa Walczy 1939-1945”, Biuro Kultury m.st. Warszawy i Muzeum Niepodległości. Do nagród dla laureatów dołączone materiały do promocji projektu rewitalizacji.

17 VI 2014 – Prezentacja nowego numeru czasopisma muzealno-historycznego „Niepodległość i Pamięć” nr 3-4 (43-44), Warszawa 2013. Dla uczestników spotkania przygotowane zostały materiały promocyjne do projektu rewitalizacji.

26 VI 2014 – TEDxMarszałkowska w Muzeum Niepodległości – spotkanie kulturowo-opiniotwórcze mające na celu rozprzestrzenienie myśli związanych z szerokim pojęciem komunikacji. Dla uczestników zostały przygotowane zestawy materiałów do promocji projektu rewitalizacji w postaci ulotek informacyjnych, teczek, notesów, długopisów i toreb.

VI/VII 2014 – Realizacja 10 krótkich filmów mających za zadanie przybliżyć i promować projekt rewitalizacji. Wykonanie Studio E/A. Filmy dostępne na stronie internetowej Muzeum Niepodległości www.muzeum-niepodleglosci.pl oraz portalu społecznościowym Facebook.

2 VII 2014 – XLII Sesja Rady Dzielnicy Żoliborz z udziałem zaproszonej delegacji Muzeum Niepodległości w składzie: dyrektor ds. administracyjnych i inwestycyjnych Adam Wiszniewski, specjalista ds. budowlanych Bohdan Sieradzki, kierownik Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej Jerzy Wągorzki i kustosz Jarosław Jaskólski. Na posiedzeniu pokazana została prezentacja multimedialna poświęcona realizowanej przez Muzeum Niepodległości inwestycji. Przygotowano również 40 zestawów promocyjnych do projektu rewitalizacji obiektów Cytadeli Warszawskiej w postaci notesów, teczek, długopisów, toreb, informacji o realizacji projektu rewitalizacji, Podziękowania za poparcie starań Muzeum Niepodległości o fundusze europejskie oraz

najnowszego numeru muzealnego czasopisma „Niepodległości i Pamięć” nr 3-4 (43-44), 2013 r. z przeznaczeniem dla radnych na XLII sesję Rady Dzielnicy Żoliborz w dniu 2 VII 2014 r.

5 VIII 2014 – Audycja radiowa nadawana na żywo w Muzeum X Pawilonu przez Radio WNET z okazji 150. rocznicy stracenia gen. Romualda Traugutta i członków Rządu Narodowego, w której obszernie przedstawiony został problem rewitalizacji obiektów Muzeum X Pawilonu (Jarosław Jaskólski). Dla dziennikarzy i uczestników przygotowane zostały zestawy materiałów promocyjnych do projektu rewitalizacji.

20 IX 2014 – Udział delegacji Muzeum Niepodległości w składzie: dyrektor dr Tadeusz Skoczek, koordynator inwestycji Marek Belczyk i Jarosław Jaskólski w konferencji w Sannikach podsumowującą wsparcie unijne dla rozwoju dziedzictwa kulturowego z funduszy europejskich w ramach budżetu 2007-2013. Na spotkaniu pokazana została prezentacja multimedialna poświęcona realizowanej przez Muzeum Niepodległości inwestycji. Przygotowane zostały również pakiety materiałów promocyjnych do projektu rewitalizacji w postaci notesów, teczek, długopisów, toreb, wydawnictw muzealnych itp. wręczone uczestnikom. Konferencję przygotowała Mazowiecka Jednostka Wdrażania Programów Unijnych.

SPIS ILUSTRACJI

1. Diagram opracowany na podstawie publikacji *Możliwości finansowania kultury z funduszy europejskich w latach 2007-2013*, MKiDN; s. 19
2. Mapa projektów mazowieckich Instytucji Kultury. Opracowanie własne; s. 20
3. Zespół Pałacowo-Parkowy im. Fryderyka Chopina w Sannikach. Fot. Ireneusz Kopeć; s. 21
4. Budynek Mazowieckiego Centrum Kultury i Sztuki po renowacji. Fot. Magdalena Norbelczak; s. 22
5. Pomnik Mauzoleum nocą. Fot. archiwum Muzeum Kultury Kurpiowskiej w Ostrołęce; s. 24
6. Front kamienicy przy ul. Tumskiej. Fot. archiwum Muzeum Mazowieckiego w Płocku; s. 25
7. Widok na Folwark. Fot. archiwum Muzeum Romantyzmu w Opinogórze; s. 26
8. Wnętrze Zamku – widok na Dom Mały. Fot. Piotr Banasiak; s. 27
9. Młyn z Zajączkowa. Fot. Archiwum Muzeum Wsi Radomskiej w Radomiu; s. 28
10. Parter, widok na recepcję. Fot. Archiwum Państwowego Muzeum Etnograficznego w Warszawie; s. 29
11. Karczma Staropolska. Fot. Witold Miąsik; s. 30
12. Spotkania z historią przed Zamkiem w Ciechanowie. Fot. Piotr Banasiak; s. 37
13. Biblioteka Miejska w Sokołowie po renowacji. Fot. ze zbiorów Biblioteki Miejskiej w Sokołowie; s.38
14. Siedziba Muzeum Żydów Mazowieckich. Fot. Archiwum Muzeum Mazowieckiego w Płocku; s. 39
15. Adaptacja byłej Bożnicy przy ul. Kwiatka 7 w Płocku na Muzeum Żydów Mazowieckich. Fot. ze zbiorów Archiwum Muzeum Mazowieckiego w Płocku; s. 40
16. Muzeum Jana Kochanowskiego (oddział Muzeum im. Jacka Malczewskiego w Radomiu). Fot. Bartłomiej Wilczyński; s. 43
17. Wybudowany amfiteatr Muzeum im. Jacka Malczewskiego w Radomiu. Fot. Bartłomiej Wilczyński; s. 44
18. Muzeum Romantyzmu w Opinogórze, widok z góry; s. 45
19. Brama Bielańska, jedna z bram wjazdowych do Cytadeli; wygląd obecny. Fot. Tadeusz Stani; s. 53
20. Fragment budynku X Pawilonu z wartownią; foto z 1916 r. Fot. Waław Saryusz-Wolski, „Tygodnik Ilustrowany” nr 13, 25 III 1916, s. 152; s.56
21. Dziedziniec X Pawilonu; foto z 1916 r. Fot. Waław Saryusz-Wolski, „Tygodnik Ilustrowany” nr 12, 18 III 1916, s. 139; s. 57
22. Korytarz więzienny w Muzeum X Pawilonu; wygląd obecny. Fot. Tadeusz Stani; s. 58
23. Cela zbiorowa w X Pawilonie; wygląd obecny. Fot. Tadeusz Stani; s. 59
24. Cela Józefa Piłsudskiego w X Pawilonie; wygląd obecny. Fot. Tadeusz Stani ; s. 62

25. Miejsce straceń na stokach Cytadeli nad Wisłą; foto z 1916 r. Fot. Waław Saryusz-Wolski, „Tygodnik Ilustrowany” nr 12, 18 III 1916, s. tytułowa; s. 63
26. Brama Straceń; foto z 1916 r. Fot. Waław Saryusz-Wolski, „Tygodnik Ilustrowany” nr 12, 18 III 1916, s. 137; s. 65
27. Muzeum X Pawilonu z widoczną makietą kibitki. Fot. Tadeusz Stani; s. 66
28. Fragment ekspozycji w Muzeum X Pawilonu: galeria malarstwa Aleksandra Sochaczewskiego. Fot. Tadeusz Stani; s. 69
29. Krzyż w miejscu stracenia Romualda Traugutta, pocztówka (5 sierpnia 1916). Zbiory Muzeum Niepodległości, MN P-1176; s. 76
30. Wrota Iwanowskie – Brama Straceń, pocztówka, Zbiory Muzeum Niepodległości, P-3412; s. 77
31. Tableau z napisem „Za wiarę i ojczyznę”, autor kompozycji Eliasz Radzikowski. Zbiory Muzeum Niepodległości, MN F-1859; s. 80
32. Krzyż z okresu żałoby narodowej, czarna fibra. Zbiory Muzeum Niepodległości, MN E 4661; s. 83
33. Krzyż upamiętniający manifestację patriotyczną 1861, żelazno czernione 1862. Zbiory Muzeum Niepodległości, MN E 4707; s. 83
34. Medalik pamiątkowy, srebro czernione, 1861. Zbiory Muzeum Niepodległości, MN E 4711; s. 83
35. Bransoletka z chleba wykonana przez Eustachego Czarnowskiego uczestnika Powstania Styczniowego, podczas pobytu w X Pawilonie w 1864 r. Zbiory Muzeum Niepodległości, MN E 7218; s. 84
36. A. Sochaczewski, *Pożegnanie Europy*. Zbiory Muzeum Niepodległości, MN-54, dep.54; s. 87
37. A. Sochaczewski, *W drodze do katorgi*. Zbiory Muzeum Niepodległości, MN M-1713, dep. 51; s. 88
38. J. Malczewski, *Niedziela w kopalni*. Zbiory Muzeum Niepodległości, MN M-197; s. 89
39. X Pawilon Cytadeli Warszawskiej. Strona internetowa <http://muzeum-niepodleglosci.pl/xpawilon>; s. 94
40. Cela zbiorowa w X Pawilonie. Strona internetowa <http://muzeum-niepodleglosci.pl/xpawilon>; s. 96
41. Tablica straconych na stokach Cytadeli Warszawskiej umieszczona w tzw. „korytarzu śmierci” Strona internetowa <http://muzeum-niepodleglosci.pl/xpawilon>; s. 98
42. Tablica wmurowana przy Bramie Straceń upamiętniająca śmierć członków Rządu Narodowego w 1864. Strona internetowa <http://muzeum-niepodleglosci.pl/xpawilon>; s. 99
43. Symboliczny cmentarz straconych na stokach Cytadeli Warszawskiej nad Wisłą. Strona internetowa <http://muzeum-niepodleglosci.pl/xpawilon>; s. 100
44. Brama Straceń z wmurowanymi tablicami upamiętniającymi pomordowanych w Cytadeli Warszawskiej. Strona internetowa <http://muzeum-niepodleglosci.pl/xpawilon>; s. 101
45. Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej Oddział Muzeum Niepodległości. Strona internetowa <http://muzeum-niepodleglosci.pl/xpawilon>; s. 101
46. Marszałek Adam Struzik, o. dr Gabriel Bartoszewski i dyrektor Muzeum Niepodległości dr Tadeusz Skoczek przy portrecie bł. o. Honorata Koźmińskiego. Fot. Tadeusz Stani; s. 105
47. Przekazanie dokumentów darowizny do zbiorów Muzeum Niepodległości, o. dr Gabriel

- Bartoszewski i dyrektor Muzeum Niepodległości dr Tadeusz Skoczek. Fot. Tadeusz Stani; s. 106
48. O. dr Gabriel Bartoszewski i Marszałek Adam Struzik przy portrecie bł. o Honorata Koźmińskiego. Fot. Tadeusz Stani; s. 106
 49. Podpisanie dokumentów darowizny portretu bł. o. Honorata Koźmińskiego. Fot. Tadeusz Stani; s. 106
 50. L. Benedyktowicz, *Podjazd powstańców*, zbiory Muzeum Niepodległości w Warszawie, MN M. 145. Fot. Tadeusz Stani; s. 145
 51. Proteza Ludomira Benedyktowicza, zbiory Muzeum Niepodległości w Warszawie, MN E4834. Fot. Tadeusz Stani; s. 145
 52. Wanda Kolinek, Portret Ludomira Benedyktowicza, zbiory Muzeum Niepodległości w Warszawie, MN M.509. Fot. Tadeusz Stani; s. 146
 53. Fragment ekspozycji Sybiracy 1940–1956. Fot. Tadeusz Stani; s. 169
 54. Fragment wystawy prac Aleksandra Sochaczewskiego Fot. Tadeusz Stani; s. 170
 55. Wnętrze kuźni. Fot. Tadeusz Stani; s. 177
 56. Cela X Pawilonu wg Jürgensa. Fotografia ze zbiorów Muzeum Niepodległości; s. 182
 57. Plener malarski. Fot. Tadeusz Stani; s. 184

MUZEUM
NIEPODLEGŁOŚCI

00-240 WARSZAWA, al. Solidarności 62
tel. (22) 826-90-91 (centrala) (22) 827-37-70 (sekretariat)
fax. (22) 827-03-23
e-mail: sekretariat@muzeumniepodleglosci.art.pl
Dyrektor: dr Tadeusz Skoczek
www.muzeum-niepodleglosci.pl

Siedzibą Muzeum jest pałac Przebendowskich/Radziwiłłów

Muzeum jest otwarte dla zwiedzających:

- od środy do piątku w godzinach 12.00 – 17.00
- w soboty i niedziele w godzinach 12.00 – 16.00
 - 10 listopada w godzinach 12.00 – 19.00
- 11 listopada – wstęp wolny w godzinach 11.00 – 16.00
- w poniedziałki i wtorki ekspozycje nieczynne

Ceny biletów:

- normalny – 8 zł
- ulgowy – 5 zł
- w czwartki wstęp wolny

Przewodnik:

- oprowadzanie grupy szkolnej – 30 zł
- oprowadzanie grupy pozaszkolnej – 50 zł

Oddziały Muzeum Niepodległości:

Muzeum Więzienia Pawiak

ul. Dzielna 24/26, 00-162 Warszawa
tel. (22) 831-92-89
pawiak@muzeumniepodleglosci.art.pl
www.muzeum-niepodleglosci.pl/pawiak

Mauzoleum Walki i Męczeństwa Filia Muzeum Więzienia Pawiak

al. Szucha 25, 00-580 Warszawa
tel. (22) 629-49-19
szucha@muzeumniepodleglosci.art.pl
www.muzeum-niepodleglosci.home.pl/mauzoleum_szucha

UWAGA! Zwiedzanie dla młodzieży od 14 lat

Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej

ul. Skazańców 25, 01-532 Warszawa,
tel. (22) 839-12-68
xpawilon@muzeumniepodleglosci.art.pl
www.muzeum-niepodleglosci.pl/xpawilon

Projekt: „Kompleksowa poprawa oferty kulturalnej i wzrost dostępności do kultury obiektów Muzeum Niepodległości w Warszawie poprzez rewitalizację i modernizację oddziału – Cytadeli Warszawskiej
– w szczególności X Pawilonu, XI Pawilonu, Bramy Bielańskiej i dziedzina”

Projekt jest współfinansowany przez Unię Europejską ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Mazowieckiego 2007-2013, budżetu państwa oraz ze środków budżetowych Samorządu Województwa Mazowieckiego

FOTOKRONIKA REWITALIZACJI

